

Historijska misao

HISTORIJSKA MISAO · HISTORICAL THOUGHT

IZDAVAČ · PUBLISHER

Društvo historičara Tuzlanskog kantona, Bosna i Hercegovina
The Association of Historians of Tuzla Canton, Bosnia and Herzegovina

Odsjek za historiju Filozofskog fakulteta Univerziteta u Tuzli,
Bosna i Hercegovina
Department of History, Faculty of Philosophy, University of Tuzla,
Bosnia and Herzegovina

REDAKCIJA · EDITORIAL BOARD

Blagoje Govedarica, Freie Universität Berlin
Senaid Hadžić, Univerzitet u Tuzli
Marko Attila Hoare, Kingston University London
Božidar Jezernik, Univerza v Ljubljani
Husnija Kamberović, Institut za istoriju Sarajevo
Stjepan Matković, Hrvatski institut za povijest Zagreb
Adnan Jahić, Univerzitet u Tuzli
Šerbo Rastoder, Univerzitet Crne Gore

GLAVNI I ODGOVORNI UREDNIK · EDITOR-IN-CHIEF

Bego Omerčević, Univerzitet u Tuzli
bego.omercevic@untz.ba

LEKTOR · PROOFREADER

Edna Klimentić, Univerzitet u Tuzli

TEHNIČKI UREDNIK · LAYOUT

Mersiha Imamović, Univerzitet u Tuzli

SEKRETAR · SECRETARY

Mersiha Imamović, Univerzitet u Tuzli
mersiha.imamovic@untz.ba

ŠTAMPA · STAMP

OFF-SET Tuzla

Časopis izlazi jednom godišnje.
The journal is published once a year.

Stavovi izneseni u radovima objavljenim u ovom časopisu nisu istovremeno i stavovi Redakcije.

The views expressed in papers published in this magazine are not at the same time the views of the Editorial board.

Časopis je indeksiran u / Journal indexed in:
C.E.E.O.L. (Central Eastern European Online Library)

UDK 94

ISSN 2303-7539

DRUŠTVO HISTORIČARA TUZLANSKOG KANTONA
ODSJEK ZA HISTORIJU FILOZOFSKOG FAKULTETA
UNIVERZITETA U TUZLI

HISTORIJSKA MISAO HISTORICAL THOUGHT

4

HISTORIJSKA MISAO, GOD. IV, BR. 4, 1-277, TUZLA, 2018.

SADRŽAJ

Naš četvrti broj 7

ČLANCI

Mersiha Imamović, Bego Omerčević

Rimska putna komunikacija Salona-Argentaria 11

Mersiha Imamović

Rimska provincija Dalmacija za vrijeme Konstantina Velikog
i njegovih nasljednika 41

Midhat Spahić

Brak i porodica u Bosni i susjedstvu tokom srednjeg vijeka 71

Senaid Hadžić

Velikodržavni programi i projekti jugoistočne Evrope
od 30-ih do 70-ih godina 19. stoljeća 89

Abidin Temizer

Omer Lutfi Pasha in Bosnia 127

Adnan Jahić

Nacionalno-politička orijentacija muslimanskih listova u
Bosni i Hercegovini za vrijeme austrougarske uprave (1906-1914) 135

Omer Hamzić

Djelovanje „Gajreta“ u manjim mjestima i gradovima
Bosne i Hercegovine u periodu između dva svjetska rata - slučaj
Lukavca i Puračića 149

Denis Bećirović	
Bosna i Hercegovina i Bošnjaci (1918-1921) - između uspostavljanja mira i novih nasilja	181

Vedad Spahić	
U pohode piscu s druge obale: književni opus Huseina Bašića kao upotpunjjenje povijesno-identitetske tektonike crnogorsko-sandžačkih Bošnjaka u kritičkoj vizuri Elbise Ustamujić	221

Vedada Baraković, Ajša Mevkić	
Prve skice historije: (medijski) fragmenti koji nedostaju	235

PRIKAZI

Adnan Jahić	
Muslimansko žensko pitanje u Bosni i Hercegovini (1908 - 1950), Bošnjačka nacionalna zajednica za Grad Zagreb i Zagrebačku županiju, Naučnoistraživački institut „Ibn Sina“, Sarajevo, Gradski ured za obrazovanje, kulturu i sport Grada Zagreba, Zagreb, 2017, 552. (Omer Hamzić)	253

IZVJEŠTAJI

Izvještaj sa arheoloških iskopavanja na lokalitetu Gornja Tuzla	265
--	-----

Uputstva autorima	271
--------------------------------	-----

Uputstva recenzentima	277
------------------------------------	-----

NAŠ ČETVRTI BROJ

Četvrti broj *Historijske misli* donosi nam radeve iz svih historijskih razdoblja. Dva rada se odnose na antički period. U prvom je obrađena magistralna cesta Salona (Solin kod Splita) - Argentaria (područje današnje Srebrenice), a u drugom zbivanja u rimske provinciji Dalmaciji koja su bila od presudne važnosti za opstojnost Rimske Imperije, s osvrtom na područje današnje Tuzle koje je imalo aktivnu ulogu u sveukupnim političkim i privrednim zbivanjima u vrijeme kasne antike.

Treći rad, u ovom broju Časopisa, pripada srednjem vijeku. Isti je fokusiran na sagledavanje dva veoma važna i opširna fenomena unutar bosanskog društva i društвima u njegovom bližem susjedstvu. Jedan se odnosi na brak, a drugi na porodicu. Oba ova fenomena su izuzetno značajna i naročito važna kako za historiju srednjovjekovne Bosne tako i za zemlje u njenom okruženju.

Dva rada posvećena su novovjekovnoj historiji. U prvom radu se, na bazi analitičkih istraživanja, razmatraju uzroci nastanka velikonacionalnih ideja na prostoru Balkanskog poluotoka, te istražuju refleksije istih na širi društveno - politički kontekst. Drugi rad, uglavnom baziran na turskoj historiografskoj literaturi, sagledava aktivnosti Omer - paše Latasa u njegovoј prvoj (poznatijoj misiji) u Bosni 1850 - 1852. godine.

Nešto više radova posvećeno je savremenoj historiji. Dva rada su rezultat istraživanja i proučavanja sadržaja koji su objavljivani u muslimanskim listovima. U prvom radu je, kroz analizu programske orientacije i pojedinih, posebno programskih članaka koji su izlazili u Bosni i Hercegovini početkom XX stoljeća u nekoliko muslimanskih listova, bačeno više svjetla na stanje svijesti bosanskih muslimana u turbulentnom razdoblju između aneksije Bosne i Hercegovine i početka Prvog svjetskog rata. Drugi rad ima posebnu vrijednost za lokalnu historiju, jer nam isti donosi veoma korisne podatke (za Lukavac i Puračić) o ličnostima kojesu, između dva svjetska rata, odigrale važnu ulogu u ovim lokalnim zajednicama. Treći rad iz ove problematike se bavi položajem muslimanskog stanovništva u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca u razdoblju državnopravnoga provizorijuma obilježenog političko-sigurnosnom nestabilnošću koja je išla u prilog nasilju i totalnoj diskriminaciji muslimana.

Razdoblje savremene historije upotpunjeno je sa dva rada koji nisu čisto historijski. Jedan je iz književnosti, a drugi iz medija. U prvom radu se govori o značaju književno - historijskog djelovanja autorice Elbise Ustamujić i njenoj recepciji književnog djela Huseina Bašića u Bosni i Hercegovini i šire. Drugi rad se bavi veoma aktuelnom problematikom. U njemu se, na temelju proučavanja i sagledavanja historijskih izvora u kontekstu uloge masovnih medija, u posredovanju tretmana svjedoka žrtava nasilja u procesima suđenja za ratne zločine, istovremeno uzročno-posljedično, ukazuje na važnost najšireg aspekta profesionalnog tretmana svjedoka žrtava nasilja od strane medija i govori o kontekstualizaciji historijskih zbivanja aktualiziranog pitanja.

Također, u ovom broju *Historijske misli* je studentski izvještaj sa arheoloških iskopavanja koja su obavljena u maju i augustu 2018. godine na lokalitetu Gornja Tuzla. Kroz praktičan rad, na ovom lokalitetu, studenti Odsjeka za historiju su se detaljnije upoznali s fragmentima (neobjavljene) keramike Starčevačke i Vinčanske kulturne grupe.

Uz, *Acta, non verba*, zahvaljujemo se na saradnji svim kolegicama i kolegama, priateljima, donatorima i saradnicima *Historijske misli*, čime ujedno pozivamo sve zainteresirane stručnjake i naučnike iz historije, i njoj srodnih nauka, te svima onima koji se zanimaju za historiju, da participiraju u narednom broju ovog Časopisa.

GLAVNI I ODGOVORNI UREDNIK

ČLANCI

UDK 656.11:625.7/.8]:94"652"

Izvorni naučni rad / Original scientific paper

Mersiha Imamović

Bego Omerčević

Filozofski fakultet Univerziteta u Tuzli

mersiha.imamovic@untz.ba

bego.omercevic@untz.ba

RIMSKA PUTNA KOMUNIKACIJA SALONA-ARGENTARIA

Apstrakt: Rimska cesta *Salona-Argentaria* spada u kategoriju najvažnijih putnih komunikacija koje su svojevremeno Rimljani izgradili na tlu današnje Bosne i Hercegovine. Ona je izgrađena u vrijeme vladavine cara Tiberija (16-17. godine n.e.). S njenom izgradnjom uspostavljena je direktna veza između Salone (današnji Solin kod Splita), koja je u to vrijeme bila jedna od glavnih luka na Jadranu i sjedište rimske provincije Dalmacije, s jedne strane i Domavije (današnje šire područje Srebrenice), a preko nje i veza sa Sirmiumom, glavnim gradom provincije Panonije, s druge strane. Ova putna komunikacija je išla pravcem: Salona - Duvanjsko polje - Ravanjsko polje - Gornji Vakuf - Vitez - Busovača - Kisieljak - Sarajevsko polje - Romanija - dolina rijeke Drinjače do njenog ušća u Drinu i dalje uzvodno rijekom Drinom prema Argentariji i nizvodno dolinom Drine prema rijeci Savi i Sirmiumu. Pored velikog ekonomskog značaja, ova saobraćajnica je imala posebnu stratešku važnost za Rimsko carstvo. Cestu *Salona-Argentaria* Rimljani su koristili za transport ljudi i raznih vrsta roba, te za prebacivanje vojnih jedinica i naoružanja na rimski limes u području Podunavlja. Pronađeni arheološki ostaci putne komunikacije *Salona-Argentaria* na tlu današnje Bosne i Hercegovine spadaju u kategoriju najstarijih spomenika materijalne kulture iz rimskog perioda.

Ključne riječi: putna komunikacija, putna stanica, naselja, miljokaz, Dolabela, Rimljani, Rimsko carstvo, Dalmacija, Panonija, *Salona*, *Argentaria*, *Domavia*, *Sirmium*

Abstract: The Roman road *Salona-Argentaria* belongs to the category of the most important roads that the Romans built in the territory of the present day Bosnia and Herzegovina. It was built during the reign of Emperor Tiberius (from 16 AD to

17 AD). Its construction established a direct connection between Salona (today's Solin near Split), which was at that time one of the main ports on the Adriatic and the seat of the Roman province of Dalmatia, and Domavia (today's wider area of Srebrenica), as well as the connection with Sirmium, the capital of the province of Pannonia. This road ran from Salona to Duvanjsko polje to Ravanjsko polje then to Gornji Vakuf to Vitez to Busovača to Kiseljak to Sarajevo polje to Romanija along the valley of the Drinjaca River to its firth in the Drina and further upstream the Drina towards Argentari and downstream the Drina to the Sava and Sirmium. Apart from its great economic importance, this road had a special strategic importance for the Roman Empire. The Romans used the *Salona-Argentaria* road to transport people and various types of goods, and to transfer military units and weapons to the Roman limes in the area of the Danube. The archeological remains of the *Salona-Argentaria* road in the territory of today's Bosnia and Herzegovina belong to the category of the earliest monuments of material culture from the Roman period.

Keywords: road, station, settlements, milestone, Dolabela, the Romans, the Roman Empire, Dalmatia, Pannonia, *Salona*, *Argentaria*, *Domavia*, *Sirmium*.

Izgradnja i održavanje ceste Salona - Argentaria

Odmah po osvajanju današnjih bosanskohercegovačkih prostora (9. godine n.e.) Rimljani su pokrenuli brojne aktivnosti kako bi čim prije iste inkorporirali u svoj društveno-ekonomski i politički sistem. U prvi plan svojih aktivnosti stavili su izgradnju jake cestovne mreže, smatrajući pri tome da će na taj način, prije svega, mnogo lakše i daleko uspješnije profunkcionisati njihova vlast. Njena izgradnja na prostorima današnje Bosne i Hercegovine je, u svakom slučaju, predstavljala sastavni dio općih političkih i ekonomskih ciljeva Rimljana. Osnovni smisao izgradnje putnih komunikacija bio je da se ovi krajevi povežu sa Rimom. Time bi se, u svakom slučaju, obezbijedila veoma važna strateška pozicija za uspješnu realizaciju budućih vojnih poduhvata, zatim stvorili bi se potrebni preduslovi za pojačanu eksploraciju privrednih resursa uz angažman jeftine domaće radne snage, te osigurao brži i sigurniji transport ljudi, sirovina i gotovih proizvoda.

Izgradnja putnih komunikacija je, pored ostalog, značila pokretanje jednog novog po mnogo čemu drugačijeg načina života, u odnosu na onaj koji je stoljećima bio ustaljen na bosanskohercegovačkim prostorima. U prvoj fazi

izgradnje cestovne mreže Rimljani su se uglavnom fokusirali na izgradnju glavnih putnih saobraćajnica, odnosno magistralnih cesta, da bi kasnije, u drugoj fazi, mnogo veću pažnju posvetili podizanju sporednih, odnosno lokalnih puteva s namjerom da iste povežu sa glavnim saobraćajnicama i da na taj način uspostave komunikacijsku vezu i sa najudaljenijim krajevima današnje Bosne i Hercegovine, a sve to radi bržeg i lakšeg protoka ljudi i roba.

Jedna od prvo izgrađenih i svakako najvažnijih rimske komunikacija bila je magistralna cesta *Salona-Argentaria*. Veoma upečatljive i nadasve jake dokaze o ovoj saobraćajnici pružaju nam brojni nalazi miljokaza kao i razni ostaci samog puta, koji su pronađeni duž trase, zatim tragovi putnih i poštanskih stanica, te ostaci naselja kao i nerijetki nalazi rimskog novca.

Prve konkretne korake na izgradnji magistralne ceste *Salona-Argentaria* poduzeo je Publij Kornelije Dolabela (*P. Cornelius Dolabella*) kojeg je car Tiberije postavio na mjesto namjesnika novoformirane rimske provincije Dalmacije.¹ On se istakao kao graditelj cesta i upravnog sistema u periodu od 14. do 20. godine. Dolabelinih sedam godina namjesnikovanja označilo je početak polimilenijumskog održanja rimske vlasti i stabilnosti provincije Dalmacije. Svojim djelovanjem on je dao veliki doprinos saživljavanju ilirskog, peregrinskog elementa sa Rimskom državom kao cjelinom.

Kako za Rimsko carstvo tako i za današnje bosanskohercegovačke prostore izgradnja putne komunikacije *Salona-Argentaria* imala je poseban strateški, zatim ekonomski i politički značaj za Carstvo.² Kada je o njenom strateškom značaju riječ, ovom putnom komunikacijom je uspostavljena direktna i brza veze između Salone, glavnog grada provincije Dalmacije i posavsko-podunavskog regiona, na krajnjem sjeveroistoku Carstva. Ona je, na određen način, bila most između istočnog dijela Jadranskog primorja i Podunavlja. Takva jedna komunikacija je bila prijeko potrebna Rimljanim, prvenstveno zbog što

¹ CIL III 1741; Ivo Bojanovski, *Dolabelin sistem cesta u rimske provinciji Dalmaciji*, Djela ANUBiH knj. XLVII/2, Sarajevo, 1974, 37-53. Esad Pašalić, *Antička naselja i komunikacije u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo, 1960, 101-108; CIL III 1741; Salmedin Mesihović, *Rimski namjesnici Ilirika, Gornjeg Ilirika i Dalmacije*, Sarajevo, 2014.

² Mersiha Imamović, Bego Omerčević, Refleksije rimske vladavine na kulturno-političke prilike u provinciji Dalmaciji, *Društvene i humanističke studije*, br. 2, Tuzla, 2017, 179-195.

bržeg i efikasnijeg prebacivanja rimske vojske u te krajeve.³ Kada je u pitanju ekonomski značaj, cesta *Salona-Argentaria* je, prije svega, trebala poslužiti za eksploataciju željezne rude i srebra, čija su se bogata ležišta nalazila na širem prostoru današnje srednje i istočne Bosne.⁴ Otud se ona često u literaturi spominje kao rudarska cesta. Njenom izgradnjom, sa Salonom su bila povezana dva velika i jaka rudarska bazena na tlu današnje Bosne i Hercegovine. I na kraju, sa izgradnjom magistralne ceste *Salona-Argentaria* obezbijeđeni su daleko povoljniji uvjeti za normalno funkcionisanje lokalnih rimske vlasti.⁵ Posebna važnost ovoj putnoj komunikaciji daje se zbog njene povezanosti sa Sirmiumom, glavnim gradom provincije Panonije, gdje su se nalazile kovnice novca.⁶

O cesti *Salona-Argentaria* izravno su se brinule rimske državne vlasti, što je svakako dovoljna potvrda koliko je ona bila važna za Rimsku imperiju. Za njeno popravljanje, održavanje, postavljanje miljokaza i mnoge druge prateće poslove bila je zadužena posebna tzv. tehnička putna služba. Prema brojnim podacima državne vlasti su često angažirale i vojsku kako bi bile popravljene neke od razrušenih dionica ove ceste.⁷

Trasa rimske magistrale Salona - Argentaria

Rimska cesta *Salona-Argentaria* je, na mnogim mjestima, slijedila putne komunikacije koje datiraju još iz predrimskog doba, a iste su svojevremeno izgradili i održavali Iliri. Osim toga, ona je prolazila kroz predjеле u kojima su već bila izgrađena manja ili veća naselja. Pravac pružanja ceste *Salona-Argentaria* je vodio od Salone preko Duvanjskog polja, Ravanjskog polja, Gornjeg Vakufa,

³ Mihail Rostovcev, *Istorija starog sveta (Grčka i Rim)*, Novi Sad, 1990, 122-134.

⁴ Enver Imamović, Eksploracija zlata i srebra u rimskoj provinciji Dalmaciji, *Godišnjak*, Društvo istoričara Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 1974, 9-21; Mersiha Imamović, Rudarstvo na tlu današnje Bosne i Hercegovine u vrijeme Dominata, *Baština sjeveroistočne Bosne*, br. 5, Tuzla, 2012, 39-51.

⁵ Esad Pašalić, Period rimske vladavine do kraja III vijeka naše ere, u: *Kulturna istorija Bosne i Hercegovine*, Sarajevo, 1984, 191-236.

⁶ E. Pašalić, *Antička naselja i komunikacije*, 105.

⁷ Đuro Basler, Kasnoantičko doba, u: *Kulturna istorija Bosne i Hercegovine*, Sarajevo, 1984, 309-375; Ivo Bojanovski, *Bosna i Hercegovina u antičko doba*, Sarajevo, 1988, 345-354.

Viteza, Busovače, Kiseljaka, Sarajevskog polja, Romanije, dolinom rijeke Drinjače do istoimenog mjesta (Drinjača) smještenog na rijenom ušću, gdje je izlazila na rijeku Drinu. Tu se ona račvala u dva pravca. Jedan pravac je vodio uzvodno pored Drine, do rudokopa *Argentaria* (šire područje današnje Srebrenice), dok je drugi išao nizvodno dolinom Drine do Sirmiuma (današnje Sremske Mitrovice), glavnog grada provincije Panonije. Ovu saobraćajnicu su izgradile VII i XI legija. Njenom izgradnjom uspostavljena je veza između dalmatinskih vojnih garnizona i rimske logore na području Sirmiuma. Trasa magistrale se dobrim dijelom poklapa sa cestom koja je prikazana na Pojtingerovoj tabli (*Tabula Peutingeriana*).⁸

Od svog ishodišta Salone, glavnog grada provincije Dalmacije, koja je u to vrijeme bila jedna od najvažnijih luka na istočnoj obali Jadranskog mora, cesta je išla preko Tiluriuma (današnjeg Trilja), Buškog Blata i sedla Prevale prema Duvanjskom polju. Zahvaljujući svom geografskom položaju ovaj kraj je imao sve prirodne mogućnosti za uspostavljanje i održavanje komunikacijskih veza sa drugim područjima današnje Bosne i Hercegovine. Čitav splet rimskih cesta, koje su prolazile ovuda, svjedoči nam o strateškoj i privrednoj važnosti Duvanjskog polja za Rimljane. Već u prvoj polovini I stoljeća ovo područje je, zajedno sa dalmatinskim primorjem, uvedeno u užu sferu rimskog utjecaja. Potvrde o tome pružaju nam pronađeni ostaci foruma u Delminiumu. Sudeći na osnovu rezultata dosadašnjih arheoloških istraživanja i topografskog obilježavanja, Duvanjsko polje je u rimsko doba bilo veoma naseljeno, a uz to i komunikacijski dobro povezano sa dalmatinskom obalom, o čemu nam svjedoče nalazi grčkog novca iz Apolonije, Dirahija i Eleusine.

Na Duvanjskom polju i oko Buškog Blata bilo je, kako Ph. Ballif ističe, još putnih komunikacija koje su spajale pojedina naselja sa glavnom magistralom ili pak vodile prema drugim krajevima.⁹ Riječ je vjerovatno o vicinalnim putevima. Tako je jedan odvojak od Brekala išao zapadnom i sjevernom stranom Buškog Blata u pravcu Vidoša, južno od Livna, a drugi se spuštao prema Ržanu (današnji Aržano) i Vinici. Iz sjevernog ugla Duvanjskog polja od Mokronoga i Han-

⁸ CIL III, 3200, upor. 10156; 1651: a colonia Salonitana ad fines provinciae Illyrici ... CLXVII.

⁹ Philip Ballif, *Römische Strassen in Bosnien und der Herzegovina*, Wien, 1893, 28-30.

Marijana išla su s obje strane rijeke Šuice dva ogranka koji su bili povezani sa cestom Livno-Kupreško polje.

Na krajnjem sjeveroistoku Duvanjskog polja, na lokalitetima Letka, Oplečani, Raščani, Lipa i Lokve pronađeni su ostaci rimske ceste koja je vodila u pravcu Rame. Koristeći iste Ph. Balif zaključuje da su iz Duvanjskog polja u dolinu Rame vodile tri zasebne putne komunikacije. On ih obilježava kao sigurne i ustanovljene.¹⁰ Međutim, njegove navode opovrgava V. Radimski, koji je na ovim prostorima vršio obimna arheološka istraživanja. S tim u vezi on je odbacio neke Balifove tvrdnje, vezane za pravce pružanja pojedinih rimskih saobraćajnica kao i navode koji se odnose na njihovu lokalizaciju.¹¹

Dovoljno jasne dokaze o pružanju trase rimske ceste *Salona-Argentaria* na području Duvanjskog polja pružaju nam četiri miljokaza sa natpisima i dijelovi petoga koji su pronađeni kod Renića na južnom rubu Buškog Blata.¹² Ovi miljokazi datiraju iz sredine III stoljeća, odnosno iz doba vladavine careva: Gordijana III, Decija Trajana, Klaudija Gotskog i Klaudija Tacita. Na njima su uklesani natpisi koji u svom sadržaju govore o popravkama ceste u vrijeme vladavine svakog od pomenutih vladara. Sasvim je moguće da su isti tek tada postavljeni. Na dva miljokaza stoje oznake: XXXIII m. p.,¹³ i XXXV m. p.¹⁴ Ovi brojevi, naročito prva dva, odgovaraju stvarnoj udaljenosti (51 km) na relaciji Salona-Renići.

Dakle, prikazana razdaljina na miljokazima iz Renića jasno pokazuje da se udaljenost na ovoj saobraćajnici mjerila od Salone, a ne od Tiluriuma, kako pojedini istraživači misle. Duž putne komunikacije *Salona-Tilurium*, na lokalitetu Velići koji se nalazi u neposrednoj blizini Trilja, pronađen je miljokaz koji potječe iz vremena cara Maksimina (236. g.).¹⁵ Na njemu nema označke milja, ali je sudeći na osnovu lokacije mogao biti podignut na XXI m. p. od Salone. Stvarna

¹⁰ Isto.

¹¹ Vjenceslav Radimsky, Visorovan Rakitno u Hercegovini, *Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine*, IV, Sarajevo, 1891, 413-424: isti autor, Arheološke crtice iz Bosne i Hercegovine, *Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine*, IV, knj. 2 i 3, Sarajevo, 1892, 117-127.

¹² CIL III, 13320-13324.

¹³ CIL III, 13320.

¹⁴ CIL III, 13322.

¹⁵ E. Pašalić, n. djelo, 36.

razdaljina (14 milja ili 22 km) podudara se s podacima koje nam daju miljokazi iz dva naprijed navedena mjesta.

Iz Duvanjskog polja, putna komunikacija *Salona-Argentaria* je vodila prema Ravanjskom polju. Na izvorište rijeke Rame izlazile su dvije ceste. Jedna je dolazila iz Duvanjskog polja, a druga sa Ravanjskog polja. Obje su se, prema Balifovoj karti, završavale kod Rumboka, Varvare i Proslapa. Samo izvorište Rame imalo je za Rimljane posebnu važnost. Naime, ovdje je bila raskrsnica nekoliko saobraćajnica. Između ostalih, svakako je najvažnija ona koja je dolinom Rame vodila iz doline rijeke Neretve prema Skopljanskom polju.

U Varvari su, među brojnim nalazima ranokršćanske bazilike, otkriveni odlomci ploča koje su kao spolije bile uzidane u baziliku. Između ostalih, tri su posebno važna. Na svakom od njih stoji natpis: *mun. Bist. ... i njegovi decuriones i duoviri*.¹⁶ Sudeći na osnovu podataka iz *Tabula Peutingeriana* (*Bistue Vetus*) i iz *Ravenatis Anonymi Cosmographia* (*Bistue Betus*), Pač je zaključio da se natpisi iz Varvare odnose na *Bistue Vetus* i da je riječ o važnoj putnoj stanici na cesti *Salona-Argentaria*. Pored *Bistue Vetus* otkriveni su tragovi putnih stanica u Kopčiću, Šćitu i Lugu.¹⁷

Pronađeni nalazi grčkog i rimskog novca na području Rame svjedoče nam o veoma živom saobraćaju između ovog kraja i gradova na obali Jadranskog mora. Osim drahme (*Dyrrhachium*) iz Prozora, u dolini Gornje Rame nađeni su i republikanski denari.¹⁸ Posebno je važno otkriće rimskog carskog novca u istočnom dijelu platoa Ljubuše, kao i nalaz grčkih drahmi (*Apollonia* i *Dyrrhachium*) i rimskog novca na vrhu Gradac iznad sela Ljubunci kod Prozora.¹⁹

Na osnovu sveobuhvatnih istraživanja rimskih cesta na području Ravanjskog polja E. Pašalić je zaključio da je postojala jedna rimska komunikacija koja se pružala pravcem Ravanjsko polje - Vukovsko polje-sjeverni obronci planine Tisovice - podnožje planine Raduše - Gornji Vakuf.²⁰ Ova saobraćajnica je u dolinu Vrbasa mogla silaziti na tri mjesta: kod Podgrađa, kod Mošćana i kod Han-

¹⁶ *Ravenatis Anonymi Cosmographia-Geogr.*, Rav. IV, 211, 15.

¹⁷ Karlo Patsch, *Wissenschaftliche Mitteilungen aus Bosnien und der Hercegovina* (WM), XI, Wien, 1909, 60, II3-114.

¹⁸ Isto.

¹⁹ Isto.

²⁰ *Tabula Peutingeriana*, III.

Ploča. Druga cesta, koja je povezivala Varvaru (*Bistue Vetus*) sa dolinom gornjeg Vrbasa još uvijek se ne može tačno i detaljno ubicirati. Međutim, pronađeni ostaci ceste na relaciji Jaklići-Paloč govore nam da je ovo bila najkraća veza između doline Rame i gornjeg toka Vrbasa. Otud se može zaključiti da se ova cesta protezala pravcem: Varvara - Rumboci - Jaklići - Dražev - Kobila -Kuti - Paloč - Gornji Vakuf.²¹ Veoma često se, u narodu, ovaj dio ceste spominje pod imenom *Solarski put*. Njegov osnovni pravac vodio je od Šipova u Ravanjsko polje, a odatle u dolinu Rame, te preko Vukovskog polja na područje Gornjeg Vakufa.²² U Gornji Vakuf je silazio čitav splet vicinalnih puteva koji su se, na tom prostoru, spajali sa magistralnom cestom *Salona-Argentaria*.

Na trasi puta od Ravanjskog polja do Gornjeg Vakufa pronađeni su sljedeći nalazi: kaldrma, duga oko 150 metara i široka između 4 i 5 metara kod Paloča, ostaci rimske kaldrme na lokalitetima Pandurica, Prskalo Staja i Bećirova Staja, rimski nalazi u Kutima, te tragovi rimskog naselja kod Pidriša (gradina, rimski zidovi). Cesta se spuštala na Čičkovo groblje kod Gornjeg Vakufa. U Podgrađu, nedaleko od Gornjeg Vakufa, pronađeni su tragovi rimske zgrade, utvrđenja i stražarnice. U neposrednoj blizini Gornjeg Vakufa pronađeno je više bogatih nalazišta rimskog građevinskog materijala i željezne troske.²³ U selu Bistriga, na istoimenoj rijeci s desne strane Vrbasa, pronađeno je nekoliko ostataka rimskih zgrada, kao i tragovi ispiranja zlata. Slični tragovi ispiranja zlatonosnog pijeska otkriveni su oko potoka Krupe.

Na području Bugojna također su pronađeni brojni ostaci građevinskog materijala, a naročito ploča od opeke koje su bile nešto većih dimenzija. Pronađeni nalazi govore nam da je u rimsko doba, na mjestu današnjeg Bugojna, postojalo naselje i ciglana. U arealu ciglane otkrivena je tegula sa žigom *BISTVES*.²⁴ Ista je veoma zanimljiva i vrlo značajna za topografiju ovog kraja. Sa užeg područja Bugojna potječe i mnogi drugi nalazi iz rimskog doba. Između ostalih, najpoznatija je zemljana lampa sa žigom C. DESSI. U Veseloj, nedaleko

²¹ Isto.

²² E. Pašalić, *n djelo*, 38.

²³ M. Imamović, *Rudarstvo na tlu današnje Bosne i Hercegovine u vrijeme Dominata*, 39-51.

²⁴ Mersiha Imamović, *Rimske ciglane u Bosni i Hercegovini*, *Zbornik radova sa konferencije i radionica projekta BIHERIT*, Univerza Ljubljani, Filozofska fakulteta, Ljubljana, 2013, 159-165.

od Bugojna, ustanovljeni su ostaci rimskih zgrada i nekoliko troskovišta. Oko Kopčića na Vrbasu, na pravcu Bugojno-Donji Vakuf, pronađeno je dosta tragova antičkog života. Na Gradini, iznad Vrbasa kod Kopčića, sačuvani su ostaci rimskih zgrada i obilje troske. Na području Bugojna i Gornjeg Vakufa otkriveni su brojni nalazi grčkog i rimskog novca.

Iz Skopljanskog polja, cesta *Salona-Argentaria* je produžavala prema dolini rijeke Lašve.²⁵ Ona je vodila pravcem: Gornji Vakuf - Podgrađa - dolina Bistrice - Brezovača planina - Oštra Glavica - Opare i izlazila na Gornju Večerisku, odakle se u dva kraka spuštala u Lašvu: jedan krak je išao preko Velikog Mošunja u Mali Mošunj, a drugi preko Donje Večeriske u Vitez.²⁶

Na pravcu Gornji Vakuf-dolina Lašve pronađeni su, na nekoliko lokaliteta, brojni tragovi rimske ceste. Riječ je o vještačkim usjecima iznad riječnih dolina, u krševitom tlu, širokim čak i do 3 metra, ostacima putokaza, kaldrme, ivičnjaka i podzidova. Zbog pojačane eksploracije šume potkraj prošlog stoljeća došlo je do uništavanja i potpunog zatiranja tragova antičke kulture uopće. Izgradnjom moderne ceste i šumske pruge prekriveni su mnogi tragovi rimske ceste.

Veoma značajni tragovi rimskog života (ostaci zgrada, komadi rimskog građevinskog materijala, natpisi, novac i drugi) pronađeni su u Malom Mošunu, na desnoj obali Lašve kod Viteza.²⁷ Istraživanja na ovom lokalitetu pokazala su da je ovdje bilo rimsko naselje i utvrđenje.²⁸ Iz Malog Mošunja potječe veći broj nadgrobnih spomenika među kojima su neki važni zbog karakterističnih domaćih imena ili gentilnog imena *Flavius*, što pokazuje da su ovdašnji stanovnici dobivali rimsko građansko pravo pod Flavijevcima 70-tih godina.²⁹

Najveći broj rimskih nalaza pronađen je u Malom Mošunu, na brežuljcima Crkvište (Crkvina) i Divljaci, na kojima su osim tragova zgrada otkriveni mnogi spomenici i natpisi, te sakupljeno dosta rimskog novca. Numizmatički nalazi

²⁵ E. Pašalić, n. djelo, 40-41.

²⁶ Isto.

²⁷ Otto Blau, *Reisen in' Bosnien und der Hertzegowina*, Berlin, 1877, 104; Ćiro Truhelka, Rimski natpisi u Bosni i Hercegovini, *Glasnik Žemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine*, II Sarajevo, 1890, 188-191.

²⁸ Vjenceslav Radimsky, *Rasprave, članci i bilješke o rimskim spomenicima u Bosni i Hercegovini*, WM II, Sarajevo, 1894, 66-68.

²⁹ Ćiro Truhelka, Karlo Patsch *Römische Funde im Lašvathale*, *Wissenschaftliche Mitteilungen aus Bosnien und der Hercegovina*, III, 241-244.

najvećim dijelom potječu iz III i IV stoljeća ali ih, sudeći po načinu kovanja, jer su oznake izlizane, ima iz ranijeg carskog pa čak i iz republikanskog doba.³⁰ Ovi kao i mnogi drugi nalazi su dovoljna svjedočanstva da se u Malom Mošunju nalazilo značajno rimske naselje.³¹ Na ušću rijeke Bile u Lašvu, u neposrednoj blizini Malog Mošunja, ustanovljeni su tragovi putne stanice pod nazivom *Leusaba*.

Od Viteza rimska cesta je najkratim i prirodnim putem, preko Vjetrenice i Čajdraša, vodila u Zenicu. Prema mišljenju M. Abramića³² rimska cesta *Salona-Argentaria* je u Zenici izlazila na rijeku Bosnu i tako spajala Salonu sa dolinom Bosne. Duž putne trase od Viteza do Zenice, na lokalitetima Dubravica i Haselići, pronađeni su tragovi popločanog puta, koji u potpunosti odgovaraju rimskom načinu učvršćivanja gornjeg sloja ceste, koji kao takvi svjedoči da je ovim pravcem prolazila rimska cesta.

Tragovi rimske magistralne ceste *Salona-Argentaria*, koji su pronađeni na pravcu Mali Mošunj - Vitez - Kruščica - Kruščička rijeka - Busovača - i dalje, navode nas na zaključak da je iz doline rijeke Lašve ona išla preko Busovače i Kiseljaka i izlazila na Sarajevsko polje. Za nju je bilo vezano nekoliko sporednih saobraćajnica. Jedna od njih je išla dolinom rijeke Fojnice prema Visokom, druga dolinom rijeke Kreševice od Kreševa do Kiseljaka i treća dolinom rijeke Lepenice prema Kiseljaku. Ovaj dio putne trase je posebno važan za rudarsku djelatnost.³³ Naime, njime su bili povezani srednjebosanski sa istočnobosanskim rudokopima.

Uz trasu ceste na relaciji Vitez - Sarajevsko polje otkriveni su brojni tragovi rimskega naselja, novca i drugih spomenika. Tako je na području Busovače

³⁰ Ćiro Truhelka, Karlo Patsch, Iskopine u dolini Lašve 1893, *Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine*, V, Sarajevo, 1893, 685-707.

³¹ O naknadnim nalazima u Malom Mošunju: Ivan Kujundžić, O položaju rimskog municipija Bistue nova u Bosni, *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku*, XLVII-XLVIII, Split, 1926, 75. Isti autor, *O položaju rimskog municipija Bistue nova u Bosni*, (drugo izdanje), Vrhbosna, XLVII, Sarajevo, 1933, 253; Jozo Petrović, *S arheologom kroz Travnik*, Zagreb, 1931, 1-2, 45-49.

³² Mihovil Abramić, O novim miljokazima i rimskim cestama Dalmacije, *Starinar*, Beograd, 1926-27, 31-44.

³³ M. Imamović, *Rudarstvo na tlu današnje Bosne i Hercegovine u vrijeme Dominata*, 39-51.

pronađena zemljana lampa sa žigom *C. DESSI*,³⁴ slična onoj koja je otkrivena u Bugojnu.

U Fojnici, koja leži zapadno od pravca Busovača - Sarajevsko polje, otkriveni su tragovi (gomile ispranog pijeska) starog rудarstva³⁵ (uz potoke Trošnik, Pljukovac, Bistricu, Čemernicu, uz rijeku Fojnicu u Ostružničkom polju pa sve do Gromiljaka na cesti Travnik - Sarajevo, zatim na Križu i oko Tješila, nadomak Fojnice) i veoma bogat depo rimskog novca iz vremena dinastije Antonina (od Gordijana III do Galijena). Iz okoline Fojnice su i dvije drahme (*Apollonia*).³⁶

Kiseljak i njegova bliža okolina predstavljaju bogato nalazište rimske spomenike. Na lokalitetima Glavica, Krivača, Crkvina u Podastinju i Višnjica pronađeni su brojni ostaci rimske zgrade.³⁷ Sa šireg područja Kiseljaka potječe veći broj primjeraka rimskog novca. Na lokalitetu Humea u Podastinju

³⁴ Franz Fiala, Archäologische Notizen, *Wissenschaftliche Mitteilungen aus Bosnien und der Hercegovina*, III, Wien, 1895; isti autor: Beiträge zur römischen Archäologie der Hercegovina, *Wissenschaftliche Mitteilungen aus Bosnien und der Hercegovina*, V, Wien, 1897, 163-172; isti autor: Archäologische Miscellen, *Wissenschaftliche Mitteilungen aus Bosnien und der Hercegovina*, VI, Wien, 1899, 274-283; isti autor: Kleine Mitteilungen, *Wissenschaftliche Mitteilungen aus Bosnien und der Hercegovina*, IV, Wien, 1896, 170-184; isti autor: Die griechisch- römischen Privatsammlungen Bosniens und der Hercegovina, *Wissenschaftliche Mitteilungen aus Bosnien und der Hercegovina*, V, Wien, 1897, 240; isti autor: Nahodjaji novca, *Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine*, XIV, Sarajevo, 1902, 402; isti autor: Archäologiseh-epigraphische Untersuchungen zur Geschichte der römischen Provinz Dalmatien, *Wissenschaftliche Mitteilungen aus Bosnien und der Hercegovina* VI, Wien, 1899, 212, 248-250; isti autor: Die griechisch- römischen Privatsammlungen Bosniens und der Hercegovina, *Wissenschaftliche Mitteilungen aus Bosnien und der Hercegovina*, V, Wien, 1897, 173-176.

³⁵ M. Imamović, n.djelo, 39-51.

³⁶ Za rudarske tragove oko Fojnice: Vladimir Skarić, Banjaluka i njena okolina u davnini, u: *Otadžbina*, Banjaluka, 1924, br. 31, 32 i 33. Isti autor, Tragovi starog rudarstva u okolini Kreševa i Fojnice, *Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine*, XLVII, Sarajevo, 1935, 29-34. Upor. K. Jireček, *Die Handelsstrassen und Bergwerke von Serbien und Bosnien während des Mittelalters*, Prag, 1879, 45-49. Đuro Basler, Kreševo-Kiseljak-Fojnica, *Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine*, sv. IX, Sarajevo, 1954, 301.

³⁷ Za Kiseljak sa okolinom: Karlo Patsch, Archäologisch-epigraphische Untersuchungen zur Geschichte der römischen Provinz Dalmatien, *Wissenschaftliche Mitteilungen aus Bosnien und der Hercegovina*, IV, Wien, 1896, 243-295; isti autor: Archäologiseh-epigraphische Untersuchungen zur Geschichte der römischen Provinz Dalmatien, 154-273; isti autor: Nahodjaji novca, 391-439; Mihovil, Mandić, *Arheološke crticice iz Bosne, Starinar SKA*, III, ser IV, 1926-1927, 9 – 13; Đ. Basler, n., djelo, 301-303; Dimitrije Sergejevski, Epografski nalazi iz Bosne, *Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine*, Sarajevo, 1957, sv. XII 1957, sv. XII, 121-123.

pronađeno je 114 takvih primjeraka. Oni pripadaju razdoblju od Septimija Severa do Valerijana II. U Višnjici kod Kiseljaka ustanovljeni su brojni ostaci rimskih zgrada. Pored toga, pronađeno je i nekoliko nadgrobnih natpisa. Na jednom od njih spominje se izvjesni *veteranus Noricorum*, dok na nekoliko drugih navode se, pored ostalih, *Iulii* i *Aurelii*. Od posebnog značaja su epigrafski spomenici, koji su pronađeni: jedan u Gromiljaku, a drugi u Višnjici. Oba pripadaju III stoljeću. Na njima se spominju imena uglednih rimskih građana, odnosno onih koji su obnašali razne municipalne dužnosti i to u dva ili čak tri grada. Oba ova natpisa jasno nam pokazuju da je kod Kiseljaka, najvjeroatnije u Višnjici, postojala jedna gradska *civitas (municipium)*, koja je kao središte ovog područja, tokom III stoljeća, održavala bliske kontakte sa gradovima duž dalmatinskog primorja.³⁸

Kreševo je sa svojom okolinom poznato kao bogat rudarski kraj.³⁹ Pored eksploatacije željezne rude, pronađeni nalazi nam jasno govore da je ovdje bila veoma zastupljena i eksploatacija zlatonosnih ležišta, koja su se nalazila ispod planine Orlovice, na planini Tmoru i po obroncima Vranka kod Tarčina. U kreševskom kraju otkriveni su brojni tragovi rudarske djelatnosti kao npr: rudarske alatke, rudarska okna, troska i drugi. U selu Vranak ustanovljeni su 200 metara duge kolotečine rimske ceste.⁴⁰

Iz Sarajevskog polja cesta *Salona-Argentaria* je vodila preko Olova i Kladnja, potom dolinom rijeke Drinjače izlazila na rijeku Drinu. Na samom ušću Drinjače, u mjestu koje se danas zove Drinjača, bila je smještena putna stanica *Ad Drinum*. Nadalje, od Drinjače cesta je išla u dva potpuno suprotna smjera. Jedan krak je vodio uzvodno do rudokopa *Argentaria* (šire područje današnje Srebrenice), koji je predstavljao krajnju tačku ove saobraćajnice, a drugi nizvodno do Sirmiuma (današnje Sremske Mitrovice).⁴¹ Dosta detaljan opis dionice magistralne ceste od Sarajevskog polja do Drine dao je Ph. Balif i istu predstavio na svojoj karti. On smatra da se na osnovu sačuvanih ostataka trase i nalaza miljokaza, cesta može

³⁸ E. Pašalić, n. djelo, 40-41; D. Sergejevski, n. djelo, 121-125.

³⁹ M. Imamović, n., djelo.

⁴⁰ Tabula Peutingeriana, *Weltkarte des Castorius*, (ed. .K. Miller, Ravensburg), 1888, III.

⁴¹ Alfred Domaszewski, *Beneficiarierposten und die romischen Strassennetze*, Westdeutsche Zeitschrift Ur Geschichte und Kunst, Trier, 1902, XXI, sv. II, 158; Isti autor, *Le stazioni dei beneficiarii e le reti stradali romane nell' Illyricum*, Bullettino dalmato XXVII, 1904, 12-16.

pratiti od Žljebova sjeveroistočno od Sokoca pa skoro cijelom njenom dužinom do Drinjače.

Tragovi ceste Sarajevsko polje - rijeka Drina, koji su otkriveni na području Romanije, nisu kolotećine već ploče i sitniji kamen koji je služio za učvršćenje gornjeg sloja puta. Između Debelog Brda i Tisovca, kod Brke otkriveno je nekoliko miljokaza. Duž ceste, na relaciji Kladanj-Drinjača, otkriveni su izvjesni tragovi života iz rimskog doba. Riječ je o nalazima rimske naseobine koji su pronađeni na lokalitetu Potcrkvina, zatim ostacima zidina rimske građevine u Šadićima, te nalazima rimskog novca, iz vremena Marka Aurelia, Licinia i Konstantina II, u Paprači.⁴²

Posljednja dionica rimske ceste Drinjača - *Argentaria* proteže se u dužinu od oko 70 kilometara. Istraživanjima ove dionice posebno su se bavili Ć. Truhelka⁴³ i V. Radimsky.⁴⁴

Od Bratunca, trasa ceste je vodila preko Voljevice, Bjelovca, Saske rijeke i *Domavie* do rudokopa *Argentaria* i Skelana na rijeci Drini. Duž trase pronađeni su tragovi ceste (u Bjelovcu oko 7,5 km kaldrme), ostaci rimske građevine i jedan miljokaz (u Voljevici), tragovi rimske naseobine i pravog kolskog puta-ceste⁴⁵ (u Saskoj riji i Domaviji), miljokaz sa posvetom carevima Trebonijanu i Volusijanu (u Gradini kod Sasa) i tragovi rimske ceste u vidu kamenih ploča (u Skelanima).

Nalazi sa šireg područja današnje Srebrenice govore nam da je ovdje, u doba Rimljana, intezivno eksploatisana ruda srebra⁴⁶ i da se tu nalazio upravni centar za rudarstvo provincija Panonije i Dalmacije. Pošto *Argentaria* nije oznaka za mjesto, već za rudarsko područje, to se može pretpostavljati da njegov centar nije bio na samoj cesti, pa je stoga imenom *Argentaria* označeno područje, a ne mjesto.⁴⁷

⁴² Dimitrije Sergejevski, Numizmatičke beleške, *Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine*, XLIV, Sarajevo, 1932, 29.

⁴³ Ć. Truhelka, Rimski natpisi u Bosni i Hercegovini, 188-189; isti autor: Rimska cesta u kotaru srebreničkom, *Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine*, III, Sarajevo, 1891, 240-242.

⁴⁴ V. Radimsky, n. djelo, 66-68.

⁴⁵ V. Radimsky, n.djelo, WM I, 328 i WM II, 63-64.

⁴⁶ M. Imamović, n., djelo.

⁴⁷ V. Radimsky, n.djelo, WM I, 328 i WM II, 63-66.

Putne stanice i naselja uz cestu Salona - Argentaria

Uz putnu komunikaciju *Salona-Argentaria* Rimljani su podizali putne stanice koje su prvenstveno služile za praćenje i obezbjeđenje prometa ljudi i roba, kao i za odvijanje poštanskog saobraćaja. U svakoj putnoj stanici bila je stacionirana putna služba koja se brinula o održavanju ceste, a radi što sigurnijeg transporta. Na mjestu putnih stanica bili su podignuti objekti koji su korišteni kao konačišta, gostonice i trgovine. To su ustvari bila odmorišta za putnike. U neposrednoj blizini tih objekata nalazile su se radionice, u kojima su obavljane razne vrste popravki bilo da je riječ o alatkama ili pak o sredstvima koja su služila za prevoz ili prenos roba i ljudi, zatim magacini za privremeno ili na duži rok uskladištenja roba, te štale za smještaj stoke koja je korištena u transportu.

Tokom vremena putne stanice su prerasle u prava urbana naselja, koja su po uzoru na rimski način građenja imala potpuno riješenu infrastrukturu. Kada je u pitanju ubikacija pojedinih putnih stanica teško se može doći do pouzdanih podataka, pogotovo ako se one traže izolovano od ubikacije drugih stanica na širem prostoru koji kao takav predstavlja cjelinu vezanu za komunikacijsku povezanost.

Duž magistralne ceste *Salona-Argentaria* otkriveni su tragovi više putnih stanica. Među najpoznatije spadaju: *Bistua Vetus* na području Varavare, *Ad Matricem* na prostoru Gornjeg Vakufa, *Leusaba* na ušću rijeke Bile u Lašvu, *Bistue Nova* u Malom Mošunju kod Viteza, *Stanecli* kod Kiseljka, *Aquae S ...* u današnjoj Ilidži i *Ad Drinum* na Drini,

Putne stanice su podizane na određenoj razdaljini. Na mjestu istih bile su izgrađene i poštanske stanice, koje svjedoče da se osim prometa roba i ljudi odvijao i poštanski saobraćaj (*cursus publicus*).⁴⁸

Posredstvom putnih komunikacija bile su uspostavljene direktnе veze između naselja, vojnih logora i rudarskih bazena, s jedne strane i rimskih lokalnih vlasti, s druge strane.

Na pojedinim istaknutijim mjestima (punktovima) nalazile su se beneficijarske stanice čiji su djelatnici vodili brigu o redu i sigurnosti cjelokupnog saobraćaja i

⁴⁸ Bego Omerčević, Rimska cesta Salona-Servitium, *Zbornik radova Filozofskog fakulteta Univerziteta u Tuzli*, br. 8, sv. 2, Tuzla, 2007, 17-32.

čuvanju državnih magacina (*horrea*). Potvrde o njihovom prisustvu i radu pored putnih komunikacija pružaju beneficijarski natpisi među kojima su posebno značajni oni koji su nađeni u Skelanima na Drini.

Na širem području Duvanjskog polja pronađeni su brojni ostaci naselja iz rimskog doba. Neka od njih su više istražena i bolje poznata, dok su druga, na osnovu sačuvanih spomenika, samo notirana. Najveće naselje iz rimskog doba, na ovom području, bilo je u Duvnu (odnedavno Tomislav Grad). Pored Duvna, tu su još: Eminovo Selo, Borčani, Stipanić i druga manja naselja. Na istom području pronađeni su i tragovi gradina koje su Rimljani koristili kao utvrđenja ili u druge svrhe (Ravna Glavica kod Borčana, gradina kod Buhova, Kovači, Crvenica, Borčani, Stipanić i Liskovača). Naselje u Duvnu obuhvatalo je prostor od oko 15 ha. Tu su pronađeni ostaci zidova, cigle, novci, dijelovi mozaika, ogrevne cijevi, natpisi i slično.

Na području Gornje Rame nije pronađeno mnogo rimskih ostataka. Međutim, imajući u vidu da su kroz ovo područje prolazile dvije rimske ceste: jedna iz pravca Salone, a druga iz doline Neretve, što je svakako imalo utjecaja na življi promet ljudi i roba, nesumnjivo je da su duž ovih saobraćajnica podizana naselja i putne stanice. Tako su na mjestu željezničke stanice Rama pronađeni tragovi zgrada u koje su bili ugrađeni rimska cigla i cijevi za grijanje.

Na natpisima iz Varvare, koji govore o municipiju *Bist* ..., spominju se *Flavii*, što upućuje na zaključak da je *Bistue Vetus* dobila status rimskog grada (municipiuma) za vrijeme Vespazijana ili jednog od njegovih sinova.

Zahvaljujući pogodnim prirodnim uslovima Skopljansko polje je u antičko doba bilo veoma naseljeno. Preko njega se obavljao živ trgovački promet. Potvrde o tome nalazimo u tragovima većeg broja naselja i rimskih puteva koji su se iz raznih pravaca slivali u dolinu gornjeg Vrbasa. Rasvjjetljavanju rimske prošlosti na području Skopljanskog polja najviše su doprinijeli K. Pač⁴⁹ i E. Pašalić.⁵⁰ Međutim, ta ali i kasnija istraživanja nisu bila sistematski obrađena. Zato se može reći da ovaj kraj nije, ni izdaleka, ispitani onako kako to zaslužuje, pogotovu ako se ima na umu njegova uloga i značaj u rimsko doba. Naselja u Skopljanskom polju bila su cestovno dobro povezana sa predjelima bliže i dalje okoline.

⁴⁹ K. Patsch, n. djelo, II3-118.

⁵⁰ E. Pašalić, n. djelo, 40-41.

Dolina rijeke Vrbasa je bila poznata po veoma plodnom zemljишtu i pogodnim prirodnim uslovima za podizanje naselja, među kojima su najznačajnija ona koja su podignuta na mjestu današnjeg Bugojna i Gornjeg Vakufa.

Oko Gornjeg Vakufa otkriveni su brojni tragovi antičkog života, među kojima su posebno važni ostaci zgrada koji nas navode na zaključak da je ovdje bilo više manjih naselja u čijem središtu je bilo samo jedno veće. Riječ je o naselju i putnoj stanici pod nazivom *Ad Matricem*. Oko ovog naselja bilo je izgrađeno više solidnih zgrada, koje su služile za udobnije stanovanje visokih vojnih i rudarskih funkcionera, te smještaj posade koja je imala obavezu da osigura nesmetanu eksploataciju zlata i željeza u ovakovom rudarskom centru. Uz ovaj centar svakako su postojale upravne, javne i druge zgrade.⁵¹

Na lokalitetu Rankovići, južno od Travnika, pronađeni su tragovi *ville rustice*. Pored artefakata rimskog i domaćeg porijekla nađeno je mnogo željezne troske što nas navodi na zaključak da se ovdje prerađivala željezna ruda. Sudeći na osnovu pronađenih arheoloških ostataka nameće se zaključak da je dolina rijeke Lašve, od Turbeta do Viteza, bila veoma naseljena.

Na lokalitetu Fazlići otkriven je spomenik sa natpisom *P. Aelius ... decurio municip. Bist(uensis)*.⁵² Ovaj natpis Ć. Truhelka povezuje sa natpisom iz Zenice na kome se spominje *municipium Bis* i zaključuje da se i *Bist.* i *Bis.* odnose na naselje *Bistue*.⁵³ Na osnovi natpisa iz Fazlića K. Pač zaključuje da je područje *municipia Bistue* dopiralo čak do Zenice. Dosad otkriveni, tragovi zgrada, grobovi i natpisi pokazuju da je u Zenici doista postojalo rimsko naselje. Nalazi natpisa u Zenici naveli su K. Patscha⁵⁴ na identifikaciju stanice *Bistue Nova* u Zenici. Međutim, E. Pašalić⁵⁵ i I. Kujundžić⁵⁶ smatraju da je ovaj grad bio smješten u Malom Mošunju kod Viteza.

⁵¹ Vasilije Simić, *Istoriski razvoj našeg rudarstva*, Beograd, 1951, 109-114; Vejsil Čurčić, *Historija rudarstva i topioničarstva u Bosni i Hercegovini*, *Rudarski i topioničarski vesnik*, Beograd, 1930, br. 9, 375; Filip, Tučan, *Naše rudno blago*, Zagreb, 1919, 79-80.

⁵² CIL III, 12761, 2256.

⁵³ CIL III, 12765.

⁵⁴ CIL III, 12765 i 12766; CIL III, 12761. K. Patsch, *Archäologisch-epigraphische Untersuchungen zur Geschichte der römischen Provinz Dalmatien*, 177-241.

⁵⁵ E. Pašalić, n. djelo, 48-49.

⁵⁶ I. Kujundžić, *O položaju rimskog municipija Bistue nova u Bosni*, 82-83.

Bistue Vetus i *Bistue Nova* su jedini i svakako najznačajniji rimske gradovi u srednjoj Bosni. Sudeći po natpisima, u njima se veoma rano pojavilo kršćanstvo. *Bistue Nova* je, najvjeroatnije, bila i sjedište biskupa. S tim u vezi, na dva salonitanska koncila (530 i 533.) spominje se *Bistuanska biskupija*. Međutim, nije sasvim sigurno da naziv *Bistue* odgovara nazivu municipuma *Bistue Nova*. Sudeći po imenima sa zeničkih natpisa nameće se zaključak da je stanovništvo *Bistue Nove* dobilo rimske građanske prava u doba Flavijevaca, dakle u isto vrijeme kada su to pravo stekli i stanovnici *Bistue Vetus*.⁵⁷

Od Kiseljaka, dolinom rijeke Fojnice, vodi prirodan prolaz na rijeku Bosnu. Pronađeni tragovi rimskih zgrada uz ovu rijeku jasno nam govore da su se na ovom prostoru širile rimske aglomeracije i da je ovim pravcem išla rimska cesta prema Visokom.

Na području Sarajevskog polja i njegove okoline pronađeni su brojni tragovi rimskih naselja. Centar cijelog ovog područja bilo je Sarajevsko polje sa gradskom samoupravnom općinom *Aquae S...* u današnjoj Ilijadi.⁵⁸ Sudeći na osnovu pronađenih nalaza nameće se zaključak da je u *Aquae S...* život tekao od I do kraja IV stoljeća i da je ovaj grad doživio svoj puni procvat u III i IV stoljeću. U samom Sarajevu su se nalazile zanatske radionice i putna stanica na rimskoj cesti koja je iz Sarajevskog polja vodila prema Romaniji.

Šire područje Srebrenice, a naročito njegov dio neposredno uz rijeku Drinu, spada među najnaseljenije krajeve današnje Bosne i Hercegovine u rimsko doba. To je, svakako, bilo najnastanjenije područje na Drini. Sudeći na osnovu dosadašnjih istraživanja jasno se vidi da je srednje Podrinje još od kraja I stoljeća imalo lijepo uređene gradske centre i da su u tom kraju bili stacionirani stalni rimske vojne garnizone. Razvoju ovog kraja najviše su doprinijeli rudnici srebra i dobre putne komunikacije, koje su ga povezivale sa susjednim oblastima.⁵⁹

Među najvažnija naselja srebreničkog kraja, iz rimskog doba, spadaju *Domavia* i *Skelani*. Tragovi velikog naselja su pronađeni na lokalitetu Gradina kod Sasa.

⁵⁷ E. Pašalić, n. djelo, 49-52.

⁵⁸ Dimitrije Sergejevski, *Aquae S ... bei Sarajevo, Novitates Musei Sarajevoensis*, Sarajevo, 1936, br. 13.

⁵⁹ Bego Omerčević, *Bosna i Hercegovina u vrijeme kasne antike*, Tuzla, 2010.

Riječ je o Domaviji,⁶⁰ koja je bila smještena na jednoj zaravni (Gornji grad) na ušću Majdanskog potoka u Sasku rijeku.⁶¹ U sklopu ovog naselja pronađeni su tragovi javnih objekata, među kojima je naročito bila važna gradska vijećnica (*curia*) i sudnice (*tribunal*) s manjim forumom, tržnica (*meccelum*), javno kupatilo (*thermae*), groblja (nekropole), zatim vodovodna, kanalizaciona i cestovna mreža, vjerski spomenici (kultni i votivni), te nalazi novca, nakita i dr.⁶² Potvrde o Domaviji pružaju nam brojni nalazi među kojima su naročito značajni natpisi, prvenstveno oni u čijem se sadržaju navodi ime ovog naselja kao i natpisi s imenima visokih carskih dužnosnika (*procuratora*). Naziv grada se najčešće spominje u skraćenoj verziji: *D...*, *Dom...*, *Domav...*,⁶³ što je tek prvi dio punog imena, dok je njegov drugi dio pronađen na samo jednom od natpisa: .../*avianorum*.⁶⁴ Iz ovoga proizilazi da se radi o jedinstvenom nazivu ovog naselja - *Domavia*.

U ranoj fazi kasnoantičkog doba (III i prva polovina IV stoljeća) ovo naselje je postalo važnim središtem rudarske djelatnosti⁶⁵ i sjedištem carskih namjesnika (*procurator argentariorum*) i (*procurator argentariorum Delmaticarum*)⁶⁶ koji su u ime rimskih careva nadzirali rad u rudniku. Između ostalih prokuratora najznačajniji su *Valerius Super* i *Aurelius Verecundus*.

O prokuratorskoj djelatnosti Valerija Supera svjedoči natpis sa spomenika iz 218. godine, koji je nađen u Drinjači. U njemu se govori o obnovi domavijske gradske tržnice: ... / *macellum vignis conflagratum / curante Valerius Supero*

⁶⁰ V. Radimsky, Rimski grad Domavia u Gradini kod Srebrenice u Bosni i tamošnji iskopi, *Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine*, III, knj. 1, Sarajevo, 1891, 1-19; isti autor: Prekopavanje u Domaviji kod Srebrenice 1991, *Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine*, IV, knj.1, Sarajevo, 1892, 1-24; isti autor: Izvještaj o iskopinama u Domaviji kod Srebrenice u godinama 1892. i 1893, *Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine*, V, knj.1, Sarajevo, 1894, 1-47; Enver Imamović, Srebrenica i okolica u rimsко doba, *Članci i građa za kulturnu istoriju istočne Bosne*, XVII, Tuzla, 2002, 7-37.

⁶¹ V. Radimsky, Rimski grad Domavia u Gradini kod Srebrenice u Bosni i tamošnji iskopi, 1-19; E. Pašalić, n., djelo, 73. E. Imamović, n. djelo, 14-16.

⁶² Mersiha Imamović, Bego Omerčević, Urbanizacija bosanskohercegovačkih prostora u vrijeme rimske uprave, *Acta Illyrica*, br.1, Sarajevo, 2017, 56-78.

⁶³ CIL III, 12720; 12721; 12728 i 12729.

⁶⁴ CIL III, 12732.

⁶⁵ Slobodan Dušanić, Novi Antinoev natpis i metalla Dardanci, *Živa antika*, XXI, sv. 1, Skoplje, 1971, 250.

⁶⁶ CIL III, 12734; 12736.

viro egregio procuratore argentiarum / res publica Domaviana ad pristinam / faciem restituit ...⁶⁷ Pored toga, Superovo ime se navodi i na počasnoj bazi iz 220. godine, koja je nađena u ruševinama domavijskog javnog kupatila. Njemu pripadaju zasluge za dogradnju gradskog vodovoda i obezbjeđenje dovoljnih količina vode za potrebe javnog kupatila: ... *Valerius Super viro egregio procurator argentiarum balneo publico aquam sufficientem induxit.⁶⁸* I na jednom i na drugom spomeniku Valerije Super se spominje kao prokurator *Argentarie* (Srebrenišća).⁶⁹

Na natpisu spomenika koji datira iz 274. godine govori se o ponovnom obnavljanju gradskog kupatila. Dedičnost bio Aurelije Verekundus: ... *viregregius procurator / argentiarum balneum / vetustate conlapsum / ad pristinam faciem reformare curavit.⁷⁰* On je također obnašao funkciju prokuratora *Argentarie*.

Nešto kasnije, Domavia je postala sjedištem carskog upravnika (*procurator argentariorum Delmaticarum*) za sve rudnike srebra na području provincije Dalmacije.⁷¹

U ruševinama, na mjestu ondašnje rimske gradske vijećnice (*curie*) nađen je natpis: *L. Domitius Eros porcurator maetallorum Panniorum et Delmatorum,⁷²* koji nam govori da je ovdje, krajem III stoljeća bilo sjedište carskog namjesnika za sve rudnike srebra koji su se nalazili na području provincija Dalmacije i Panonije. Takav značaj *Domavia* je ostvarila zahvaljujući ponajviše proizvodnji velikih količina gotovog srebra koje su davali rudokopi *Argentarie*.⁷³

Zahvaljujući rudarstvu *Domavia* je izrasla u veoma značajno administrativno središte u okviru provincije Dalmacije. Neki od istraživača smatraju da ju je na početku trećeg stoljeća car Septimije Sever uzdigao u rang municipia.⁷⁴ Kao republika, prvi put se *Domavia* spominje u vrijeme vladavine cara *Makrina* (218).

⁶⁷ CIL III 12733.

⁶⁸ CIL III 12734.

⁶⁹ Enver Imamović, Problem Argentarije, *Godišnjak*, CBI, XXXII, Sarajevo-Frankfurt am Main-Berlin-Heidelberg XXX/2002, 457-465.

⁷⁰ CIL III, 12736.

⁷¹ Dimitrije Sergejevski, Rimski natpisi novi i revidirani, *Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine*, LII, knj. 1, Sarajevo, 1940, 23-26.

⁷² CIL III, 12721.

⁷³ M. Imamović, *Rudarstvo na tlu današnje Bosne i Hercegovine u vrijeme Dominata*, 39-51.

⁷⁴ I. Bojanovski, *Bosna i Hercegovina u antičko doba*, 196.

godine), na spomeniku s natpisom: ... *res publica Dom...*,⁷⁵ kojeg je iste godine podigao prokurator Valerius Super.⁷⁶ Na natpisima iz 230. godine čiji je dedikant bio prokurator Tacitijan ime *Domavie* se navodi kao: ... *ordo municipium Domavianorum...*⁷⁷ Ova dva natpisa su značajna po tome što se u njima prvi put govori o domavijskom municipalitetu. U vrijeme vladavine cara Trebonijana Gala (251-253.) *Domavia* se spominje kao kolonija: *ordo decurionum coloniae maetalli Domaviani.*⁷⁸

Posebnost *Domavie* se ogleda i u tome što ona nije bila urbanistički riješena⁷⁹ po uzoru na italski tip gradskog naselja, jer za to nisu ni postojali prirodni uvjeti. Grad je više bio prilagođen konfiguraciji terena. No, bez obzira na te okolnosti *Domavia* je postala stjecište velikog broja radnika, stručnjaka i upravnog osoblja, u okviru kojeg su bili i činovnici najvišeg ranga (carski zastupnici-prokuratori), te na taj način izrasla u veliko naselje. Uspon *Domavie* je, prije svega, bio baziran na unapređenju i razvoju rudarstva s jedne strane, a potom i na dobro uspostavljenoj i održavanoj cestovnoj mreži s druge strane. Zahvaljujući tome ovaj grad je oko polovine III stoljeća doživio svoj najveći procvat.

Značajne podatke u pogledu naseljenosti, socijalne i nacionalne strukture, te standarda života domavijskih kasnoantičkih stanovnika pružaju nam gradske nekropole, odnosno njihovi grobni prilozi i nadgrobni natpisi.⁸⁰ U sklopu gradske zone dosad su otkrivena tri groblja, kao i veliki broj zasebnih ukopa, od kojih su neki u sarkofazima.⁸¹ Počev od III stoljeća na gradskim nekropolama su sve više prisutni standardni rimske grobovi s bogatim prilozima. Analizom grobova i njihovih priloga otkriva se dosta jasnija slika o privrednim, društvenim i kulturnim tokovima života na području *Domavie*. Pojedinci iz reda imućnijeg društvenog staleža su sahranjivani u masivnim olovnim sarkofazima. Među

⁷⁵ CIL III, 12734.

⁷⁶ E. Imamović, *Srebrenica i okolica u rimsko doba*, 15.

⁷⁷ CIL III, 12720., str. 195.

⁷⁸ CIL III, 12728, 12729.

⁷⁹ M. Imamović, B. Omerčević, *Urbanizacija bosanskohercegovačkih prostora u vrijeme rimske uprave*, 61-75.

⁸⁰ Bego Omerčević, Mersiha Imamović, Promjene društvene strukture stanovništva na bosanskohercegovačkim prostorima u poznoj fazi rimskog principata, *Zbornik radova Filozofskog fakulteta Univerziteta u Tuzli*, br. 11, Tuzla, 2011, 245-261.

⁸¹ Ivo Bojanovski, *Problem istočne nekropole (s inhumacijom) u Domaviji, Članci i građa za kulturnu istoriju istočne Bosne*, XIV, Tuzla, 1982, 143-145.

najčešćim grobnim prilozima susreću se razne vrste skupocjenog nakita, uvozno posuđe kao i mnogi drugi predmeti za svakodnevnu upotrebu. Sudeći po tim nalazima očit je visok standard života stanovnika kasnoantičke *Domavie*.⁸²

Nakon 274. godine došlo je do osjetnog pada rudarske proizvodnje, a sa njom i do stagnacije *Domavie*. Na takav zaključak upućuje pomanjkanje epigrafskih vijesti. Međutim, izvjesno je da je do plovine IV stoljeća *Domavia* zadržala primat rudarskog naselja na području provincije Dalmacije. Poslije toga uslijedilo je intenzivnije slabljenje rudarstva. Ono se manifestovalo kroz sve veću nerentabilnost proizvodnje srebra, što je u konačnom imalo za posljedicu postepeno odumiranje ovog grada. Time je *Domavia* sve više gubila na značaju.

Izvjesna svjedočanstva o naseljenosti *Domavie* i njenom uzdizanju do statusa grada većeg ranga pružaju nam kultni i votivni spomenici, koji su pronađeni na ovom području.⁸³

Kada su, u drugoj polovini IV stoljeća uslijedile učestale provale barbarских naroda na današnje bosanskohercegovačko područje, prvi na udaru našli su se jaki privredni centri, među kojima svakako i *Domavia*.⁸⁴ Opća nesigurnost je bila prisutna i u toku dva naredna stoljeća (V i VI). Koncem VI i na početku VII stoljeća, u najvećem jeku velikog rušilačkog vala Avara i Slavena, razrušena je i opustošena *Domavia*.⁸⁵

Skelani (*Malvesatium*)⁸⁶ na Drini su druga po važnosti rimska naseobina u ovom kraju. Na ovom području ustanovljeni su mnogobrojni građevinski ostaci nekog većeg rimskog naselja. Razvaline rimskih građevina zauzimaju široko prostranstvo i pokazuju, zajedno sa drugim spomenicima, da je rimsko naselje u Skelanima bilo značajan privredni i strategijski centar ovog dijela Podrinja.

⁸² Bego Omerčević, Mersiha Imamović, Najstariji korijeni građanskog društva na tlu današnje Bosne i Hercegovine, *Historijska misao*, 1, Tuzla, 2015, 11-25.

⁸³ Opširnije o tome: Enver Imamović, *Antički kultni i votivni spomenici u Bosni i Hercegovini*, 23.

⁸⁴ Mersiha Imamović, Provala Gota u rimsku provinciju Dalmaciju i njihov utjecaj na društveno-političke, privredne i kulturne prilike, *Historijska misao*, 2, Tuzla, 2016, 33-67; Bego Omerčević, Mersiha Imamović, Rezultati i posljedice barbarских osvajanja bosanskohercegovačkih prostora, *Historijska misao*, 2, Tuzla, 2016, 11-31.

⁸⁵ Mersiha Imamović, Bego Omerčević, Ekspanzija Avara i Slavena na prostore rimske provincije Dalmacije, *Historijska misao*, 3, Tuzla, 2017, 47-77.

⁸⁶ Ivo Bojanovski, Municipium Malvesatium, *Arheološki radovi i rasprave*, VIII, Zagreb, 1982, 135-178.

Ovdje su ustanovljeni i ostaci rimske ciglane⁸⁷ koja je podmirivala lokalne, a moguće je i šire potrebe ondašnjeg stanovništva. Naselje u Skelanima bilo je uređeno kao gradska samoupravna općina. To nam potvrđuju natpisi na počasnoj bazi posvećenoj Karakali: *decreto decurionum* iz 169 godine, počasni natpis *Tito Flavio Simili duoviro quinquennali*, kojem je u bazilici postavljena statua *decreto decurionum*, iz 158. godine na ploči posvećenoj Antoninu Piju *decreto decurionum*; na počasnoj bazi posvećenoj Septimiju Severu, vjerovatno sa formulom *decreto decurionum*.⁸⁸

Zaključak

Cesta *Salona-Argentaria* predstavlja jedan od najvažnijih poduhvata rimskih vlasti na tlu današnje Bosne i Hercegovine. Njena izgradnja je započeta odmah, (na početku I stoljeća), nakon što su Rimljani osvojili ove prostore. Izgradnjom ove saobraćajnice uspostavljena je direktna veza između Salone, glavnog grada provincije Dalmacije sa rudokopom *Argentaria*, na području današnje Srebrenice i Sirmiumom, glavnim gradom provincije Panonije. Trasa ceste je najvećim dijelom prolazila kroz centralne krajeve današnje Bosne i Hercegovine. Ona je povezivala brojna naselja, privredne centre i vojne logore. Tokom vremena, s obje strane ove saobraćajnice, izgrađeni su lokalni putevi koji su omogućili bliske veze i dobru povezanost između ondašnjih naselja i privrednih centara.

Izgradnja putne komunikacije *Salona-Argentaria* donijela je, pored ostalog, potpuni politički, društveno-ekonomski i kulturni preobražaj na bosanskohercegovačkim prostorima. Nakon što su uspostavili trajni mir, Rimljani su svoje aktivnosti usmjerili na stvaranje potrebnih uslova za eksploraciju raznih prirodnih bogatstava, a prije svih rudnih, zatim njihovu preradu i proizvodnju raznih izrađevina, te ubrzani razvoj drugih privrednih grana, što će sve zajedno imati za posljedicu podizanje životnog standarda ondašnjeg stanovništva na jedan mnogo viši nivo.

⁸⁷ M. Imamović, *Rimske ciglane u Bosni i Hercegovini*, 159-165.

⁸⁸ CIL III, 12727; CIL III, 1421910; CIL III 14219 7; CIL III 142191

Zahvaljujući izgradnji i urednom funkcionisanju ceste *Salona-Argentaria* uspostavljene su jake veze kako sa glavnim privrednim regionima i političkim centrima tako i sa manjim mjestima na ovim prostorima. Pored značajnog privrednog, društvenog i kulturnog napretka velikog dijela današnje Bosne i Hercegovine došlo je i do ubrzanog prometa raznih vrsta roba i pojačanog transporta ljudi, a samim tim i do miješanja stanovništva i uzajamnog obogaćivanja kultura.

Putna komunikacija *Salona-Argentaria* donijela je korjenite promjene u skoro svim segmentima života ondašnjeg stanovništva bosanskohercegovačkih prostora. S postepenim prihvatanjem i širenjem rimskog načina života, koji je bio daleko napredniji u odnosu na život starosjedilaca, prihvatane su i tekovine rimske, odnosno antičke civilizacije.

THE ROMAN ROAD SALONA-ARGENTARIA

Summary

The *Salona-Argentaria* road represents one of the most important undertakings of the Roman authorities in the territory of today's Bosnia and Herzegovina. Its construction started immediately (at the beginning of the first century), after the Romans conquered this territory. The construction of this road established a direct connection between Salona, the capital of the Province of Dalmatia with the *Argentaria* mine, in the area of today's Srebrenica, and Sirmium, the capital of the province of Pannonia. The route passed through the central parts of today's Bosnia and Herzegovina. It connected many settlements, business centers and military camps. Over time, local roads were built on both ends of this road, providing good connections between the settlements and business centers.

The construction of the *Salona-Argentaria* road brought, among other things, a complete political, socio - economic and cultural transformation in the Bosnian-Herzegovinian territories. After establishing permanent peace, the Romans focused their activities on creating the necessary conditions for the exploitation of various natural resources, especially ore, its processing and the

production of various artefacts, as well as the development of other branches of industry, which would all together lead to the rise of the living standard of the population to a much higher level.

Due to the construction and proper functioning of the *Salona-Argentaria* road, strong connections with the main economic regions and political centers were established, as well as with smaller places in these areas. Along with the significant economic, social and cultural progress of most of today's Bosnia and Herzegovina, the road led to the development of traffic of various kinds of goods and the increase in the transport of people, and thus mixing of population and mutual enrichment of cultures.

The *Salona-Argentaria* road made fundamental changes in almost all segments of the life of the population of Bosnia and Herzegovina at that time. With the gradual acceptance and expansion of the Roman way of life, which was far more advanced than the life of the native people, the achievements of Roman, that is ancient civilization, were also accepted.

BIBLIOGRAFIJA

Izvori

1. CIL III, 1651, 1741, 2256, 3200, 10156, 12720, 12721, 12727, 12728 i 12729, 12732, 12733, 12734, 12736, 12761, 12765, 12766, 13320-13324, 142191, 142197, 1421910,
2. *Ravennatis Anonymi Cosmographia-Geografia*, Leipzig, 1940, (izd. J. Schnetz), Stuttgart, 1990.
3. Tabula Peutingeriana, *Weltkarte des Castorius*, (ed. K. Miller), Ravensburg, 1888, III.

Literatura

1. Abramić, Mihovil, O novim miljokazima i rimskim cestama Dalmacije, *Starinar*, 3(4), Beograd, 1926-1927, 31-44.
2. Ballif, Philip, *Römische Strassen in Bosnien und der Herzegovina*, Wien, 1893.
3. Basler, Đuro, Kreševo-Kiseljak-Fojnica, *Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine*, IX, Sarajevo, 1954, 299-306.
4. Basler, Đuro, Kasnoantičko doba, u: *Kulturna istorija Bosne i Hercegovine*, Sarajevo, 1984, 309-375.
5. Blau, Otto, *Reisen in' Bosnien und der Hertzegowina*, Berlin, 1877.
6. Bojanovski, Ivo, *Dolabelin sistem cesta u rimskoj provinciji Dalmaciji*, Djela ANUBiH, knj. XLVII/2, Sarajevo, 1974.
7. Bojanovski, Ivo, Problem istočne nekropole (s inhumacijom) u Domaviji, *Članci i građa za kulturnu istoriju istočne Bosne*, XIV, Tuzla, 1982, 137-155.
8. I. Bojanovski, Ivo, Municipium Malvesatium, *Arheološki radovi i rasprave*, VIII, Zagreb, 1982, 135-178.
9. Bojanovski, Ivo, *Bosna i Hercegovina u antičko doba*, Sarajevo, 1988.
10. Ćurčić, Vejsil, Historija rudarstva i topioničarstva u Bosni i Hercegovini, *Rudarski i topioničarski vesnik*, Beograd, 1930, br. 9, 305-411.

11. Domaszewski Alfred, *Beneficiarierposten und die romischen Strassennetze*, Westdeutsche Zeitschrift Ur Geschichte und Kunst, XXI, sv. II, Trier, 1902, 158-211.
12. Domaszewski Alfred, Le stazioni dei beneficiarii e le reti stradali romane nell' Illyricum, *Bullettino dalmato*, XXVII, 1904, 12-16.
13. Dušanić, Slobodan, Novi Antinoev natpis i metallna Dardanci, *Živa antika*, XXI, sv.1, Skoplje, 1971, 241-261.
14. Fiala, Franz, Kleine Mitteilungen, *Wissenschaftliche Mitteilungen aus Bosnien und der Hercegovina*, IV, Wien, 1896, 170-184.
15. Fiala, Franz, Beiträge zur römischen Archäologie der Hercegovina, *Wissenschaftliche Mitteilungen aus Bosnien und der Hercegovina*, V, Wien, 1897, 163-172.
16. Fiala, Franz, Archäologische Miscellen, *Wissenschaftliche Mitteilungen aus Bosnien und der Hercegovina*, VI, Wien, 274-283.
17. Imamović, Enver, Eksplotacija zlata i srebra u rimskoj provinciji Dalmaciji, *Godišnjak*, Društvo istoričara Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 1974, 9-21.
18. Imamović, Enver, *Antički kultni i votivni spomenici u Bosni i Hercegovini* Sarajevo, 1977.
19. Imamović, Enver, Problem Argentarije, *Godišnjak*, CBI, XXXII, Sarajevo-Frankfurt am Main-Berlin-Heidelberg XXX/2002, 457-465.
20. Imamović, Enver, Srebrenica i okolica u rimsko doba, *Članci i građa za kulturnu istoriju istočne Bosne*, XVII, Tuzla, 2002, 7-37.
21. Imamović, Mersiha, Rudarstvo na tlu današnje Bosne i Hercegovine u vrijeme Dominata, *Baština sjeveroistočne Bosne*, br. 5, Tuzla, 2012, 39-51.
22. Imamović, Mersiha, Rimske ciglane u Bosni i Hercegovini, *Zbornik radova sa konferencije i radionica projekta BIHERIT*, Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta, Ljubljana, 2013, 159-165.
23. Imamović, Mersiha, Provala Gota u rimsku provinciju Dalmaciju i njihov utjecaj na društveno-političke, privredne i kulturne prilike, *Historijska misao*, 2, Tuzla, 2016, 33-67.
24. Imamović, Mersiha, Omerčević, Bego, Refleksije rimske vladavine na kulturno-političke prilike u provinciji Dalmaciji, *Društvene i humanističke studije*, br. 2., Tuzla, 2017, 179-195.

25. Imamović, Mersiha, Omerčević, Bego, Ekspanzija Avara i Slavena na prostore rimske provincije Dalmacije, *Historijska misao*, 3, Tuzla, 2017, 47-77.
26. Imamović, Mersiha, Omerčević, Bego, Urbanizacija bosanskohercegovačkih prostora u vrijeme rimske uprave, *Acta Illyrica*, 1, Sarajevo, 2017, 6-78.
27. Jireček, Konstantin, *Die Handelsstrassen und Bergwerke von Serbien und Bosnien während des Mittelalters*, Prag, 1879.
28. Kujundžić, Ivan, O položaju rimskog municipija Bistue nova u Bosni, *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku*, XLVII-XLVIII, Split, 1926, 75-83.
29. Kujundžić, Ivan, O položaju rimskog municipija Bistue nova u Bosni, (drugo izdanje), *Vrhbosna*, XLVII Sarajevo, 1933, 253-261.
30. Mandić, Mihovil, Arheološke crtice iz Bosne, *Starinar SKA*, III, ser IV, 1926-1927, 9 - 13.
31. Mesihović, Salmedin, *Rimski namjesnici Ilirika, Gornjeg Ilirika i Dalmacije*, Sarajevo, 2014.
32. Omerčević, Bego, Rimska cesta Salona-Servitium, *Zbornik radova Filozofskog fakulteta Univerziteta u Tuzli*, Tuzla, 2007, br. 8, sveska 2, 17-32.
33. Omerčević, Bego, *Bosna i Hercegovina u vrijeme kasne antike*, Tuzla, 2010.
34. Omerčević, Bego, Imamović, Mersiha, Promjene društvene strukture stanovništva na bosanskohercegovačkim prostorima u poznoj fazi rimskog principata, *Zbornik radova Filozofskog fakulteta Univerziteta u Tuzli*, br. 11, Tuzla, 2011, 245-261.
35. Omerčević, Bego, Imamović, Mersiha, Najstariji korijeni građanskog društva na tlu današnje Bosne i Hercegovine, *Historijska misao*, Tuzla, 2015, 11-25.
36. Omerčević, Bego, Imamović, Mersiha, Rezultati i posljedice barbarskih osvajanja bosanskohercegovačkih prostora, *Historijska misao*, 2, 1, Tuzla, 2016, 11-31.
37. Pašalić, Esad, *Antička naselja i komunikacije u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo, 1960.

38. Pašalić, Esad, Period rimske vladavine do kraja III vijeka naše ere, u: *Kulturna istorija Bosne i Hercegovine*, Sarajevo, 1984, 191-236.
39. Patsch, Karlo, Archäologisch-epigraphische Untersuchungen zur Geschichte der römischen Provinz Dalmatien, *Wissenschaftliche Mitteilungen aus Bosnien und der Hercegovina*, IV, Wien, 1896, 243-295.
40. Patsch, Karlo, Die griechisch- römischen Privatsammlungen Bosniens und der Hercegovina, *Wissenschaftliche Mitteilungen aus Bosnien und der Hercegovina*, V, Wien, 1897, 173-176.
41. Patsch, Karlo, Archäologisch-epigraphische Untersuchungen zur Geschichte der römischen Provinz Dalmatien, *Wissenschaftliche Mitteilungen aus Bosnien und der Hercegovina*, V, Wien, 1897, 177-241.
42. Patsch, Karlo, Archäologiseh-epigraphische Untersuchungen zur Geschichte der römischen Provinz Dalmatien, *Wissenschaftliche Mitteilungen aus Bosnien und der Hercegovina*, VI, Wien, 1899, 154-273.
43. Patsch, Karlo, Nahodjaji novca, *Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine*, XIV, Sarajevo, 1902, 391-439.
44. Patsch, Karlo, *Wissenschaftliche Mitteilungen aus Bosnien und der Hercegovina (WM)*, XI, Wien, 1909.
45. Petrović, Jozo, *Arheologom kroz Travnik*, Zagreb, 1931.
46. Radimsky, Vjenceslav, Rimski grad Domavia u Gradini kod Srebrenice u Bosni i tamošnji iskopi, *Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine*, III, knj. 1, Sarajevo, 1891, 1-19.
47. Radimsky, Vjenceslav, Visorovan Rakitno u Hercegovini, *Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine*, IV, Sarajevo, 1891, 413-424.
48. Radimsky, Vjenceslav, Prekopavanje u Domaviji kod Srebrenice 1991, *Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine*, IV, knj. 1, Sarajevo, 1892, 1-24.
49. Radimsky, Vjenceslav, Arheološke crtice iz Bosne i Hercegovine, *Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine*, IV, knj. 2 i 3, Sarajevo, 1892, 117-127.
50. Radimsky, Vjenceslav, Izvještaj o iskopinama u Domaviji kod Srebrenice u godinama 1892. i 1893, *Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine*, V, knj. 1, Sarajevo, 1894, 1-47.

51. Radimsky, Vjenceslav, *Rasprave, članci i bilješke o rimskim spomenicima u Bosni i Hercegovini*, WM II, Sarajevo, 1894.
52. Rostovcev, Mihail, *Istorija starog sveta (Grčka i Rim)*, Novi Sad, 1990.
53. Sergejevski, Dimitrije, Epigrafski nalazi iz Bosne, *Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine*, sv. XII, Sarajevo, 1957, 109-125.
54. Sergejevski, Dimitrije, Numizmatičke beleške, *Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine*, XLIV, Sarajevo, 1932, 23-30.
55. Simić, Vasilije, *Istoriski razvoj našeg rudarstva*, Beograd, 1951.
56. Skarić, Vladimir, Banjaluka i njena okolina u davnini, u: *Otdažbina*, Banjaluka, 2, 1924, br. 31.
57. Skarić, Vladimir, Tragovi starog rudarstva u okolini Kreševa i Fojnice, *Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine*, XLVII, Sarajevo, 1935, 29-34.
58. Sergejevski, Dimitrije, Aquae S ... bei Sarajevo, *Novitates Musei Sariaevoensis*, br. 13, Sarajevo, 1936, 1-3.
59. Sergejevski, Dimitrije, Rimski natpisi novi i revidirani, *Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine*, LII, knj. 1, Sarajevo, 1940, Sarajevo, 15-26.
60. Truhelka, Ćiro, Rimski natpisi u Bosni i Hercegovini, *Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine*, II, Sarajevo, 1890, 188-191.
61. Truhelka, Ćiro, Rimska cesta u kotaru srebreničkom, *Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine*, III, Sarajevo, 1891, 239-245.
62. Truhelka, Ćiro, Patsch, Karlo, Iskopine u dolini Lašve 1893, *Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine*, V, Sarajevo, 1893, 685-707.
63. Truhelka, Ćiro, Patsch, Karlo, Römische Funde im Lašvathale, *Wissenschaftliche Mitteilungen aus Bosnien und der Hercegovina*, III, Wien, 1895, 227-248.
64. Tućan, Fran, *Naše rudno blago*, Zagreb, 1919.

UDK: 94(398)"652" 27:94(398)"652"
Izvorni naučni rad / Original scientific paper

Mersiha Imamović
Filozofski fakultet Univerziteta u Tuzli
mersiha.imamovic@untz.ba

RIMSKA PROVINCija DALMACIJA ZA VRIJEME KONSTANTINA VELIKOG I NJEGOVIH NASLJEDNIKA

Abstract: U radu su obrađene političke, privredne i religijske prilike u provinciji Dalmaciji za vrijeme vladavine Konstantina Velikog i njegovih nasljednika. Politička previranja, praćena građanskim ratovima, bila su naročito izražena u vrijeme II i III tetrarhije, ali i nakon toga. U svim tim zbivanjima, provincija Dalmacija je, za razliku od Panonije, bila pošteđena ratnih dejstava. Zahvaljujući tome njena privreda je mogla sigurnije funkcionsati. U toku treće tetrarhije kršćanima su bila otvorena vrata slobodnog ispovijedanja vjere, što je za posljedicu imalo stvaranje drugih vjerskih struja, koje su svoje mjesto našle i u provincijama Dalmaciji i Panoniji. Konstantin je izvršio reforme kojima je bila obuhvaćena i provincija Dalmacija. Izvjesne administrativne reforme Dalmacija je doživjela i u vrijeme Konstantinovih nasljednika, koje su obilježili opća kriza i sve veća neizvjesnost.

Ključne riječi: Rimsko carstvo, Dalmacija, Konstantin Veliki, Panonija, Licinije, Konstans I, Konstancije II, tetrarhija, kršćanstvo.

Abstract: This study deals with political, economic and religious conditions in the province of Dalmatia during the reign of Constantine the Great and his successors. Political turmoil, followed by civil wars, was particularly significant during the II and III tetrarchies, but also afterwards. In all these events, the province of Dalmatia, unlike Pannonia, was spared war activities. Thanks to this, its economy could be safer to function. During the third tetrarchy, the doors of the free confession of faith were opened to Christians, resulting in the creation of other religious currents,

which were also found in the provinces of Dalmatia and Pannonia. Constantine made reforms that included the province of Dalmatia. Certain administrative reforms of Dalmatia have also occurred during the time of Constantine's heirs, marked by the general crisis and the growing uncertainty.

Keywords: Roman Empire, Dalmatia, Constantine the Great, Pannonia, Licinius, Constance I, Constantius II, tetrarchy, Christianity.

Uvodne napomene o prvoj tetrarhiji

Nagomilani problemi u društvenom i političkom životu Carstva, bili su produkt vojničke anarhije III stoljeća, i kao takvi nanijeli su štetu centralnom državnom aparatu. Rimska država trebala je vladara koji će izvršiti korijenite reforme. Kreator novog vojnog i upravnog sistema bio je car Dioklecijan, koji je 293. godine uveo tetrarhiju (dva augusta i dva cezara), a radi bolje i funkcionalnije uprave u Carstvu. Carstvo je podijelio na dva dijela: Istočno sa prijestolnicom u Nikomediji, na čijem čelu je bio Dioklecijan i Zapadno carstvo sa prijestolnicom u Milanu, kojim je upravljao Maksimijan. Sebi za suvladara Dioklecijan je uzeo Galeriju, koji je vladao iz Sirmijuma, dok je suvladar Maksimijana bio Konstancije Hlor sa prijestolnicom u Trieru na Rajni. Ovakvo četverovlašće, mnogi historiografi nazivaju prvom tetrarhijom. Reorganizacija Carstva očito je bila nužna, kako bi se zaustavila samovolja vojske. Tako su dotadašnje provincije usitnjene, odnosno smanjene i pored njih stvorene su nove provincije. Dioklecijan je 297. godine izvršio reorganizaciju Carstva tako što ga je podijelio na dvanaest dijaceza sa vikarima (*vicarius*) na čelu. Provincija Dalmacija je, sa još četiri Panonije, pripala dijacezi Panoniji (*Pannoniae*), te zajedno s dva Norika uključena u sastav prefekture Italije. Dijaceza Panonija, s četiri provincije: *Pannonia Savia* sa centrom u Sisciji (Sisku); *Pannonia Secunda* s glavnim gradom Sirmiumom (Sremska Mitrovica); *Pannonia Prima* sa središtem u Savariji (Szombatelj); i *Pannonia Valeria* sa središtem u *Sopianae* (Pečuh), često se spominje pod imenom Zapadni Ilirik.¹ On je odvojio jugoistočni dio Dalmacije (važniji gradovi Ulcinj (*Ulcinum*), Lješ (*Lisum*), Dokleja (*Doclea*) i Skadar (*Skodra*) i pripojio ga

¹ Grga Novak, *Prošlost Dalmacije*, Zagreb, 1944, 69-70.

novoformiranoj provinciji Prevalis ili Prevalitani (*Praevalis* ili *Praevalitana*).² Potom je Prevalitanu priključio dijacezi Meziji (*Moesiae*), a dijacezu Meziju prefekturi Ilirik zvanoj Istočni Ilirik.

Prva tetrarhija je završena 305. godine abdikacijom Dioklecijana i Maksimijana. S obzirom da je Dalmacija pripadala dijacezi Panoniji, njom je upravljao Galerije, koji je bio najuporniji među pobornicima novog načina nasljeđivanja.³

U doba prve tetrarhije provincijom Dalmacijom je upravljao prezid Marko Aurelije Jul (*Marcvs Avrelivs Ivlvs*).⁴ On je uredno provodio sva naređenja koja su dolazila od cara Dioklecijana, koji je inače bio najistaknutija ličnost u doba prve tetrarhije. Tako je dalmatinski prezid, pored ostalog, vršio progone, zlostavljanja i ubistva kršćana. Najvjerovatnije je Marko Aurelije osudio na smrt dva salonitanska kršćanska poglavara 304. godine. Prvi koji je ubijen, zajedno sa nekoliko vjernika, bio je biskup Duje (*Domnus*)⁵ ili Dujmo kako ga nazivaju F. Bulić i J. Bervaldi.⁶ Drugi poglavar bio je Anastasije (*Anastasius*).⁷ Prije spomenutih mučenika, moguće je da je oko pedesetih godina III stoljeća u Dalmaciji djelovao biskup Venancije. On je stradao u Deliminijumu krajem šezdesetih godina III stoljeća.⁸ O njegovom radu i smrti kasnoantički izvori šute.

² Aleksandrina Cermanović-Kuzmanović, Pljevaljsko područje u rimske i ranovizantijiske doba, u: *Istorija Pljevalja* (ur. Slavenko Terzić), Pljevlja, 2009, 54-5.

³ Nenad Cambi, Dioklecijan u Splitu, *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest*, 42, Zagreb, 2010, 173.

⁴ Salmedin Mesihović, *Proconsyles, legati et praesides. Rimski namjesnici Ilirika, Gornjeg Ilirika i Dalmacije*, Sarajevo, 2014, 251-253.

⁵ Mihovil Abramić, O povijesti kršćanstva u Saloni, u: *Antička Salona*, (ur. Nenad Cambi), Split, 323; Emilio Marin, Biskupi Venantius, Domnio i Primus, u: *Starokršćanska Salona, Latina et Graeca*, Zagreb, 1988, 24-27.

⁶ Više o njemu: Frane Bulić – Josip Bervaldi, *Kronotaksa solinskih biskupa*, Zagreb, 1912-1913, 11-27.

⁷ Frane Bulić, M. AVRELIVS IVLVS. Praeses provinciae Dalmatae, *Bullettino diarcheologia e storia Dalmata XXXVII*, Split, 1914, 121; M. Abramić, O povijesti kršćanstva u Saloni, 323.

⁸ Up: F. Bulić - J. Bervaldi, *Kronotaksa solinskih biskupa*, 23; Vesna Lalošević, Progonitelji kršćana u predaji salonitansko - splitske crkve, Znakovi i riječi. Signa et litterae, *Zbornik projekta „Mythos - cultus - imagines deorum”*, Zagreb, 2013, 171-173.

II i III tetrarhija i njene refleksije na provinciju Dalmaciju i Drugu Panoniju

Abdikacijom Dioklecijana i Maksimijana 305. godine započela je druga tetrarhija⁹ koja se, uslijed građanskih ratova, vrlo brzo raspala. Novim vladarima Carstva postali su Galerije, koji je dobio na upravu Istočni dio carstva i Konstancije Hlor, kome je pripao Zapadni dio carstva. Njihovi suvladari su bili Maksimin Daja (na Istoku) i Flavije Valerije Sever (na Zapadu), dva cezara. Konstancije Hlor je umro 306. godine.¹⁰ Smrt svog suaugusta želio je iskoristiti Galerije kako bi postao prvi august. Bez njegovog pitanja, Konstancijeva vojska je odmah za augusta proglašila Konstancijevog sina Konstantina, ali Galerije ga je ipak imenovao za cezara, dok je Hlorovog suvladara Severa imenovao za augusta Zapadnog dijela carstva. Neprilike su postale još veće kada su Maksimijan i Maksencije uzurpirali vlast u Rimu u oktobru 306. godine. Nezadovoljni bivši pretorijanci (garda koju je ukinuo Galerije), proglašili su za augoste Maksencija i njegovog oca Maksimijana. Takva, nelegalna vlast, pored legalno izabranog cezara Konstantina, bila je neodrživa. Sukobi su i dalje nastavljeni. Sam Sever je, uslijed neuspjeha da savlada uzurpatore i posljedica koje su ga snašle zbog tog poduhvata, izvršio suicid. Galeriju nije ništa drugo preostalo, nego da sam s vojskom poduzme mjere protiv uzurpatora. Ali, ni taj potez nije riješio haotičnu situaciju na Zapadu. Neprilike je počeo stvarati i Galerijev suvladar na Istoku, Maksimin Daja. Zbog nagomilanih problema i traženja izlaza za rješenje istih, Galerije je smatrao da bi u svemu ovome mogao pomoći Dioklecijan. Na takvu situaciju, a na Galerijev poziv, reagirao je i sam Dioklecijan. No, on se više nije želio vratiti na prijestolje. Bio je to kraj druge tetrarhije.

Novonastala nepovoljna situacija dovela je do sastanka u Kurnuntu (južno od današnjeg Beča). Godine 308. na Galerijev zahtjev, a uz Dioklecijanovu podršku, za novog augusta je izabran Licinije, koji ranije nije ni obnašao dužnost cezara. Time je utemeljena treća tetrarhija.¹¹ Iste godine Licinije je dobio upravu nad

⁹ Svetlana Pantelić, Flavije Valerije Konstantin (306-337.), *Bankarstvo 5*, Beograd, 2013, 138.

¹⁰ Dietmar Kienast, *Römische Kaisertabelle. Grundzüge einer römischen Kaiserchronologie*, 2, durchgesehene und erweiterte Auflage, Darmstadt, 1996, 280.

¹¹ N. Cambi, Dioklecijan u Splitu, 177.

Ilirikom, Panonijom i Trakijom. Dok je Licinije boravio u Panoniji, kovao je svoj novac. Novčić s likom ovog cara slučajno je pronađen na području današnje Tuzle (*Salinae*), na Gradovrhu, a proizvod je sisačke kovnice.

Car Licinije

Car Licinije na aversu, a na reversu Jupiter stoji lijevo, klamiji vise s lijevog ramena, držeći munje i žezlo, orao s vijencem lijevo. U desnom polju nalaze se slova *S i N*,¹² dok je u donjem polju oznaka kovnice *S/S*. Riječ je o folisu (*follis*), koji se počeo kovati u vrijeme II tetrarhije.

Treća tetrarhija obilježena je novim nedaćama. Godine 310. Maksimijan je izvršio suicid, a naredne godine Galerije je umro. Ubrzo potom, izbio je sukob između augustâ Konstantina i Maksencija. Bitka se dogodila kod Milvijskog mosta 312. godine.¹³ U ovoj bitci Konstantin je triumfovao.

Naredne 313. godine Maksimin Daja je bio poražen kod Hadrijanopolja od strane Licinija. Nakon ovih nekoliko uzastopnih sukoba, u borbi za prevlast ostala su dva augusta (diarhija), Konstantin i Licinije. Do njihovog međusobnog sukoba došlo je 8. oktobra 316. godine¹⁴ kod Cibala (današnji Vinkovci).¹⁵ Ovu bitku Licinije je izgubio, a onda s ostatkom vojske pobegao u Sirmijum, koji je zbog

¹² Up. s emisijama novca cara Licijana iz Siscije (http://www.wildwinds.com/coins/ric/licinius_1/i.html)

¹³ Lactantius, *De mortibus persecutorum*, (ed. J. L. Creed), Oxford 1989, 44; Amra Šačić, Vjerska politika Konstantina Velikog od dolaska na vlast do bitke kod Milvijskog mosta kroz vizuru savremene antičke historiografije, u: *Zbornik radova. Zemlje antičkog Ilirika prije i poslije Milanskog edikta*, Sarajevo, 2013, 65-67.

¹⁴ Hrvoje Gračanin, Rimske prometnice i komunikacije u kasnoantičkoj južnoj Panoniji, *Scrinia Slavonica*, 10/2010, 42; Anita Rapan Papeša, Topografija Cibala u kasnoj antici, *Opuscula archaeologica*, 35, Zagreb, 2011, 212; Miroslava Mirković, Co-Regency: Constantine and Licinius and the political division of the Balkans, *Zbornik radova Vizantološkog instituta*, 49, Beograd, 2012, 8-9.

¹⁵ Pored Sirmijuma (odakle je išao put ka Carigradu), *Cibalae, Mursa i Siscia* su bile glavne saobraćajnice u Panoniji.

nadolazeće Konstantinove vojske napustio i uputio se u Serdiku. Novu vojsku Licinije je okupio kod Hadrijanopolja, a za augusta Zapada proglašio je Valerija Valensa – svog vojskovođu u Iliriku. To je dodatno zasmetalo Konstantinu. Bitka se odigrala kod *Mardie*. S obzirom da je Licinije pobjegao, iako je imao brojniju vojsku, pobjednikom se može smatrati Konstantin. Uslijedilo je primirje, koje je koštalo život vojskovođe Valensa, i ustupanje balkanskih provincija Konstantinu. Tom podjelom Konstanin je dobio sve nekadašnje provincije na tlu Norika, Panonije, Gornje Mezije i Ahaje, koje su, tada, bile u sklopu dijaceza Panonije i Mezije,¹⁶ dok je Licinije ostao bez svih evropskih posjeda izuzev dijaceze Trakije. U slopu ovih podjela provincija Dalmacija je pripala caru Konstantinu.

Prema navedenom, Konstantin i Licinije su izvršili novu podjelu Carstva potpisivanjem mirovnog ugovora 1. marta 317. godine u Serdiki (današnja Sofija).¹⁷ Tada su izabrana tri nova cezara, dva Konstantinova sina, Krisp i Konstantin II, i sin Licinija, Licinije II, čime je na neki način obnovljena tetrarhija, ali sada na porodičnoj osnovi, a ne kao ranije na izbornoj. Dogovoren mir između Konstantina i Licinija nije dugo trajao. Njihovi odnosi su bili vrlo brzo narušeni.

Do poraza od Konstantina, Licinije je boravio u Sirmijumu, odakle je pobegao na Istok i preuzeo upravu nad Tračkom dijacezom (Donja Mezija i Skitija Minor),¹⁸ u evropskom dijelu Carstva i Malom Azijom, na istoku Carstva. Ugovorom iz 317. godine Konstantin i Licinije su se obavezali da na suparničku teritoriju, i jedan i drugi, mogu ući samo u slučaju napada barbarских naroda. Zbog netrpeljivosti prema Liciniju, Konstantin se zalagao da očuva kakav - takav mir u provincijama koje su bile pod njegovom kontrolom.¹⁹ Kada su 322. godine Sarmati provalili u istočnu Panoniju Konstantin je vrlo brzo reagovao i taj napad odbio.

Poslije nove podjele Carstva nastupio je prividan mir, u toku kojeg je Licinije nastojao da pripremi vojsku za novi obračun sa Konstantinom. Na pomolu je bio novi građanski rat između dvojice pretendenata na carski prijesto. Do sukoba je došlo 324. godine. Povod rata bio je prodor Gota 323. godine preko Dunava u

¹⁶ Zosime, *Histoire nouvelle*, Tome I, II 20, 1, Livres I et II, (ed. F. Pashoud), Paris, 1971; Marina Hoti, Sisak u antičkim izvorima, *Opuscula archaeologica*, vol. 16, Zagreb, 1992, 150.

¹⁷ Isto.

¹⁸ M. Mirković, *Co-Regency*, 9.

¹⁹ Charles M. Odahl, *Constantine and the Christian Empire*, London, 2004, 145-146.

područja koja su bila pod Licinijevom kontrolom i koja je on trebao štititi.²⁰ U ove događaje morao se uključiti i Konstantin, koji je vrlo brzo protjerao Gote. Nakon toga uslijedio je obračun između careva 3. jula 324. godine kod Hadrijanopolja.²¹ Bitka je završena isti dan u korist Konstantina. Bio je to kraj treće tetrarhije. Licinije je pobegao u Bizant, potom u Halkedon u Bitiniji. Međutim, Konstantin je bio odlučan da se riješi svog protivnika, pa je za njim krenuo u Bizant kojeg je zauzeo, a onda se uputio u Halkedon nadomak kojeg se odigrala ključna bitka 18. septembra 324. godine kod grada Hrispolisa.²² U pomoć Konstantinu došli su i Goti. Licinije je bio dva puta poražen, a potom zarobljen i odveden u Solun, gdje je jedno vrijeme živio u kućnom pritvoru. Ali, kada je pokušao da dignе ustanak, Konstantin Veliki je naredio da bude ubijen zajedno sa svojim maloljetnim sinom Licinijem II, Konstantinovim sestrićem.²³ Pogubljen je 325. godine u Solunu. S njegovom smrću nastupili su mirniji dani za Carstvo.

Nakon smaknuća Licinija Carstvom je upravljao samo jedan vladar, Konstantin (324 - 337. godine), koji je rođen u Naissusu (današnji Niš), u Gornjoj Meziji.²⁴ Za novu prijestolnicu car je odabrao strateški veoma važan grad. Riječ je o Bizantu (*Bizantium*), na Bosforu, kome je promijenio ime u Konstantinopolis. Odmah, poslije definitivnog poraza Licinija, Konstantin je započeo izgradnju nove prijestolnice. Ona je svečano otvorena u maju 330. godine. Tada je Konstantinopolis dobio još jedno ime "Novi Rim". Na taj način, car Konstantin je podijelio Carstvo na Zapadno sa sjedištem u Rimu, u kojem je službeni jezik bio latinski i Istočno sa sjedištem u Konstantinopolisu, gdje je službeni jezik također bio latinski, a jezik komunikacije grčki, što je i razumljivo s obzirom na brojnost grčkog stanovništva.²⁵ U to vrijeme Rim je bio najnaseljeniji grad u cijelom Carstvu. Prema nekim procjenama Rim je, početkom Carstva imao

²⁰ Zosime 2.29 et la conversion de constantin, *Historia* 20, 1971, 334-353.

²¹ C. M. Odahl, *Constantine and the Christian Empire*, 205-206.

²² A. Šačić, Vjerska politika Konstantina Velikog od dolaska na vlast do bitke kod Milvijskog mosta kroz vizuru savremene antičke historiografije, 68.

²³ Michael Grant, *The Emperor Constantine*, London, 1993, 47-48; Fik Meijer, *Emperors don't die and bed*, London, 2004, 121.

²⁴ Hans A. Pohlsander, *The Emperor Consantine*, New York, 2004, 14.

²⁵ Georgije Ostrogorski, *Istorija Vizantije*, Beograd, 1969, 66; B. Rochette, Language Policies in the Roman Republic and Empire, in: A Companion to the Latin Language (tr. J. Clackson), Blackwell, 2011, 560; Warren Treadgold, *A History of the Byzantine State and Society*, Stanford University Press, 5.

između jedan i dva miliona stanovnika.²⁶ Sama površina Rima iznosila je, možda 181.000 hektara s oko 1.200.000 stanovnika,²⁷ čiji broj se smanjio u vrijeme Marka Aurelija, da bi opet porastao za vrijeme Konstantina, ali od kraja IV stoljeća, taj broj se konstantno smanjivao.

Od 330. godine Konstantin je boravio u novoj prijestolnici, zaokupljen odbranom granice na donjem Dunavu. U decembru 333. godine on je najmlađeg sina Konstanta proglašio cezarom, a dvije godine kasnije, istom čašću je nagradio nećaka Dalmaciju, dok je njegovom bratu Hanibalijanu, mužu svoje kćerke Konstantine, dodijelio titulu kralja kraljeva i upravu nad narodima na istočnim granicama Rimskog carstva.²⁸

Tokom svoje vladavine Konstantin se pokazao kao veoma sposoban vladar. Preuređio je carsku upravu, vojsku je podijelio na pograničnu i pokretnu. Dok je prva bila smještena na granicama i čuvala mir unutar Carstva, dotle je druga bila u pripravnosti i, u trenucima neke opasnosti na granici, djelovala iz pozadine, te pratila cara na njegovim vojnim pohodima. Car je uspostavio službu vojnih načelnika, odnosno glavnih vojskovođa na čelu legija. To je učinio nakon što je prefektima pretorija ukinuo vojne ovlasti, učinivši ih tako najvišim civilnim službenicima, dok je pretorijance potpuno raspustio. Uveo je i dvije nove službe na dvoru, kvestora i načelnika službi. Sproveo je i novčanu reformu počevši kovati čisti zlatnik koji je postao glavna moneta u Carstvu.²⁹

U aprilu 337. godine car Konstantin se iznenada teško razbolio. Krenuo je iz Konstantinopola prema Helenopolu, rodnom gradu svoje majke, u tamošnje terme. Sluteći da mu je došao kraj, odlučio je da se krsti. Na povratku u Konstantinopolis, on je jedva dospio do mjesta Ankirone, predgrađa Nikomedije. Tu je zastao i pozvao nekoliko biskupa, a među njima i Euzebijia Nikomedijskog, koji ga je krstio. Tom prilikom car je obećao da će živjeti na mnogo kršćanskiji način ukoliko se oporavi od teške bolesti.³⁰ Međutim, bolest je bila mnogo

²⁶ Gregory S. Aldrete, *Daily Life in the Roma City: Rome, Pompeii and Ostia*, Westport, CT: Greenwood Press, 2004, 22.

²⁷ Catherine Chamontin, *Velike civilizacije svijeta*, Rijeka, 2005, 419. Teško je utvrditi tačnu veličinu grada (u vrijeme Augusta), čije se procjene baziraju na distribuciji i uvozu žita, kapacitetu vodovoda, gustoći naseljenosti, gradskim granicama i tome slično.

²⁸ Zosime 2.29 et la conversion de constantin, *Historia* 20, 1971, 334-353.

²⁹ G. Ostrogorski, *Istorija Vizantije*, 62 - 63.

³⁰ M. Mirković, Co-Regency, 14.

jača od njegove želje. Umro je u maju 337. godine. Nakon toga, njegovo tijelo je preneseno u Konstantinopolis, u crkvu Svetih Apostola, gdje je i pokopano. Njegovi savremenici su mu već tada bili dodijelili titulu *Magnus* (Veliki). Kršćani u Istočnom dijelu carstva su ga smatrali svecem. Nakon Konstantinove smrti, vlast u Carstvu su preuzeli njegovi sinovi Konstantin II., Konstancije II i Konstans I.³¹ Oni su odmah uklonili sve svoje rođake koje su smatrali potencijalnim neprijateljima.

Vjerska politika u toku i poslije treće tetrarhije

U toku treće tetrarhije, 313. godine, Licinije je, zajedno s Konstantinom, izdao *Milanski edikt* o toleranciji kršćana i potpunom izjednačavanju kršćanstva sa rimskom vjerom. U ediktu su izložena osnovna načela nove vjerske politike, koja se odnosila na vjersku toleranciju za sve religije. Na taj način, oba augusta su željela osigurati podršku kršćana. Međutim, Licinije nije bio dosljedan u poštivanju ovog akta. On je vršio masovne progone kršćana i oduzimao njihovu imovinu u provincijama koje su bile pod njegovom upravom.

Za razliku od svoga svladara, Konstantin se brinuo i za kršćansku zajednicu. U vezi s tim, on je naredio da se sva oduzeta imovina vrati kršćanskoj crkvi,³² a episkopi su 318. godine dobili sudske funkcije.³³ Postavlja se pitanje, šta je Konstantina navelo na ovakav čin? Je li u pitanju borba za opstanak Carstva, kojeg su kršćani ozbiljno ugrožavali ili je pak nešto drugo? Teško je reći koga je car Konstantin više doživljavao, boga Sunca ili Isusa Krista, s obzirom da je svojim vojnicima često naređivao da se klanjaju bogu Mitri.³⁴ U ulozi velikog pontifika, starao se i o kršćanstvu i o tradicionalnoj rimsкоj religiji, čime je poštovao Milanski edikt. To potvrđuje i njegovo pismo stanovnicima istočnih provincija iz 324. godine u kojem kaže: „Neka svako zadrži ono što mu duša želi, i to propovijeda“. Neki antički pisci govore o Konstantinu kao kršćaninu, poput

³¹ Zosime 2.29 et la conversion de constantin, Historia 20, 1971, 334-353.

³² Eusebius, *Ecclesiastical History I-II*, X 5, (ed. K. Lake - J.E.L. Oulton), Cambridge Mass.-London 1926-1932, 15-17.

³³ Miroslava Mirković, *Pozno Rimsko carstvo od Dioklecijana do Teodorikova osvajanja Italije*, 284-493., Beograd, 2016,135.

³⁴ Eusebius, VC 4.20.

Euzebija, koji kaže da je jedino Konstantin proklamovao riječ Hristovu, dok Zosim navodi da je njegovo opredjeljenje za kršćanstvo imalo za cilj smirivanje savjesti i dobijanje oproštaja za učinjena djela.³⁵ Orozije ističe da je Konstantin bio prvi car kršćanin.³⁶ Iako spomenuti pisci navode Konstantinovo preobraćenje, Hijeronim³⁷, a potom i Izidor iz Sevilje³⁸, kažu da je car tek pred smrt bio kršten od nikomedijskog arijanskog biskupa Euzebija, zbog čega oba pisca izražavaju žaljenje.

Kako god bilo, vjerovatno je i sam car, poučen iskustvom svojih prethodnika, nastojao izbjegći nove sukobe s brojnom masom, koja je imala drugačije religijske poglедe u odnosu na višestoljetnu rimsku vjeru. Osim toga, Kršćanska crkva nije bila jedinstvena po pitanju dogme, pa je Konstantin želio da riješi te sporove.³⁹ Stoga je on, najprije iz političkih razloga, odlučio da prizna kršćanstvo kako bi održao jedinstvo i stabilnost Carstva, koje je u njegovo, kao i u vrijeme njegovog prethodnika Dioklecijana, skoro neprekidno bilo suočeno s neprijateljima, kako izvan granica Carstva tako i sa unutarnjim protivnicima.

Ubrzo, nakon Nikejskog sabora održanog 325. godine i donošenja općeg crkvenog zakona, dolazi do širenja kršćanstva u provinciji Dalmaciji, o čemu svjedoči održavanje crkvenog koncila u Akvileji 387. godine. Nešto kasnije, 414. godine stvorena je kršćanska metropolija za provinciju Dalmaciju, čije je sijelo bilo u Saloni.⁴⁰ Ona je obuhvatala gradove: *Arbu* (Rab), *Jader* (Zadar), *Scardonu* (Skradin), *Naronu*, *Epidaurum* (Cavtat), *Bistue Novu*, *Stridon* i *Kateru*.⁴¹

Od IV do VII stoljeća postojala je crkvena organizacija i u važnijim središtima susjednih dalmatinskih provincija, kao naprimjer u Gornjoj Meziji, sa gradovima Singidunumom i Viminacijumom, Prevalitani, Panoniji Secundi, sa sjedištem

³⁵ Navodno je Konstantin 326. ubio svog sina Krispa zbog preljube s mačehom Faustom, koja je također nastradala. Vidi: *Zosime 2.29 et la conversion de constantin*, *Historia* 20, 1971, 334-353.

³⁶ P. Orosius, VII 28, 1-2.

³⁷ Hans A. Pohlsander, *The Emperor Constantine*, New York, 2004, 83.

³⁸ Isto. (Hijeronim i Izidor Seviljski iskazuju žaljenje zbog toga što je cara Konstantina krstio arijevski biskup, jer je arijansko učenje u kršćanskoj crkvi smatrano krivovjerjem.)

³⁹ Značajan ideološki faktor bile su crkve u Aleksandriji, Antiohiji, Rimu, Konstantinopolisu i Nikomediji, čija su vjerska ubjedjenja dodatno utjecala na nestabilne prilike u Carstvu.

⁴⁰ M. Abramić, *O povijesti kršćanstva u Saloni*, 323; Bego Omerčević, *Stanje u provinciji Dalmaciji u prvoj polovini V stoljeća*, *Društvene i humanističke studije*, 2, Tuzla, 2017, 203, bilj. 5.

⁴¹ Isto.

u Sirmijumu,⁴² kao i u nekim drugim udaljenijim provincijama. Biskupija u Sirmijumu je sigurno postojala još u vrijeme Dioklecijana,⁴³ kada su u njegovim progonima 304. i 305. godine stradali i sirmijski biskupi, od kojih su najpoznatiji sv. Irinej, sv. Demetrije, sv. Anastazija i sv. Polion Cibalski.⁴⁴ Pored spomenutih mučenika, tu su i mučenici koji su bili zahvaćeni ediktom 304. godine: Klaudije, Kastorije, Simpronijan i Nikostrat, a kasnije im se pridružio i učenik Simplicije. Njihova smrt se može datirati poslije abdikacije cara Dioklecijana, s početka druge tetrarhije. Godine 307. život je izgubio i sv. Sinerot, koji je također bio pripadnik Sirmijumske kršćanske zajednice, a od 304. do 307. se skrivaо. Od vremena Konstantina, Sirmijska biskupija se razvija i uzdiže u rang metropolije.⁴⁵ Prostor današnje Bosne i Hercegovine je svoju prvu biskupiju dobio u V stoljeću.⁴⁶

Trgovina kršćanskim predmetima, koji su proizvođeni na području Dalmacije, bila je veoma zastupljena u skoro svim provincijama Rimskog carstva. Glavni trgovački put, tzv. „zapadni put“ vodio je preko Jadranskog mora i Dalmacije na sjever, do Panonije.

O zaživljavanju kršćanstva na području provincije Dalmacije svjedoče nam brojni sakralni i drugi spomenici. Jedan takav je pronađen na području današnje Zenice. Riječ je o natpisu na nadgrobnoj ploči s uklesanim kukastim krstom.⁴⁷ Vremenom, kršćanstvo se iz gradova postepeno širilo na okolne teritorije. Na područje Kvarnera, Vinodola i Rijeke, kao i današnje Bosne i Hercegovine, kršćanstvo se kasnije proširilo.⁴⁸

⁴² Branimir Gabričević, *Studije i članci o religijama i kultovima antičkog svijeta*, Split, 1987, 284, 287; Hrvoje Gračanin, Kršćanstvo i crkva u kontinentalnoj Hrvatskoj u ranom srednjem vijeku (VI-XI st.), *Crkvena kulturna dobra Analecta*, 6, Godišnjak Ureda za kulturna dobra Zagrebačke nadbiskupije, Zagreb, 2008, 70.

⁴³ Mirja Jarak, Povijest kršćanskih zajednica na tlu kontinentalne Hrvatske, u: *Od Nepobjedivog Sunca do Sunca pravde: rano kršćanstvo u kontinentalnoj Hrvatskoj*, Zagreb, 1994, 17-39, 17-39.

⁴⁴ Više o mučenicima: Aleksandra Smirnov-Brkić, *Religijska slika rimske provincije Pannonia Secunda u 4. veku nove ere*, (doktorska disertacija), Novi Sad, 2015, 50-102.

⁴⁵ Rajko Bratož, Crkvenopolitični in kulturnozgodovinski odnos med Sirmijem in Akvilejo, *Zgodovinski časopis*, 4/37, Ljubljana, 1983, 259-272.

⁴⁶ Veljko Paškvalin, *Kršćanstvo kasne antike u zaleđu Salone i Narone: Arheološka istraživanja kasnoantičkog kršćanstva u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo, 2003, 115.

⁴⁷ Dimitrije Sergejevski, *Vodič po zbirci kamenih spomenika Zemaljskog muzeja u Sarajevu*, Sarajevo, 1947, 13.

⁴⁸ B. Omerčević, Stanje u provinciji Dalmaciji u prvoj polovini V stoljeća, 203-205.

Crkveni sabori, prvo u Nikeji 325. godine, a potom i u Konstantinopolisu 381. godine raspravljali su o doktrinalnom pitanju - pitanju Isusovog bitka.⁴⁹ Na ovim saborima skoro su sve veće kršćanske zajednice prihvatile učenje o svetom Trojstvu. Bilo je i onih koji nisu prihvatili učenje o Trojstvu Božije ličnosti, a time ni tekst iz Novog zavjeta po kojem Otac, Sin i Sveti Duh predstavljaju Boga. Dakle, u pitanju je jednodušnost Oca, Sina i Svetog Dуха.⁵⁰ Zavisno od njihovog opredjeljenja oni su se međusobno podijelili u više struja: modalistički monarhijanizam, monarhijanci, pneumatomahici ili makedonijanci, subordinacionizam, arijanci⁵¹ i drugi. Protivnici učenja o Trojstvu Božije ličnosti zastupali su shvatanje da Isus Krist nije isto isto što i Bog, nego da je on usvojeni Božiji sin obasut njegovim duhom. Aleksandrijski svećenik Arije na saboru u Nikeji suprotstavio se episkopu Aleksandrijske crkve Atanasiju koja je zastupala učenje da je Isus Bog i Sin Božiji. Arije je zastupao shvatanje da Isus nije ni Bog ni Božiji sin, već da je običan čovjek. Zbog svojih stavova, Arije je bio protjeran u Ilirik (ne zna se tačno mjesto), gdje se zadržao do 336. godine. Tako je arijansko učenje svoje sljedbenike našlo i među ondašnjim stanovnicima Dalmacije i Panonije. Ovakva kazna za Arija i njegove sljedbenike nije dala očekivane rezultate. Učenje Arija nije uništeno. Naprotiv, ono se još više proširilo, naročito nakon Konstantinove smrti 327. godine, kada je ostvarilo gotovo potpunu dominaciju u istočnoj kršćanskoj crkvi.⁵²

Izgleda da je arianstvo bilo više prihvaćeno u Panoniji, negoli u Dalmaciji. Naime, Arije je zadobio povjerenje biskupa Murse – Valensa, te biskupa Singidunuma – Urzacija. Sirmijum je bio grad gdje je arianstvo uzelo dosta maha, pa je u ovom gradu održano nekoliko sabora (351., 357., 358., 378.)⁵³, koji su imali za cilj suzbijanje arianstva. Pristalica arijevskog učenja bilo je i u Saloni. B. Migotti ih vidi u kleru

⁴⁹ Georgije Ostrogorski, *Povijest Bizanta 324-1453*, Zagreb, 2002, 9.

⁵⁰ Thomas D. Barnes, *Constantine and Eusebius*, Cambridge, MA: Harvard University Press, 1981, 225.

⁵¹ Norman P. Tanner, *Decrees of the Ecumenical Councils*, Georgetown University Press, 1990, 31; Philip Schaff, *History of the Christian Church, Nicene and Post - Nicene Christianity: From Constantine the Great to Gregory the Great A.D. 311-590*, Vol. 3. Peabody: Hendrickson Publishers 1996, 639; Branko Jozić, Isus je Božji sin. Ogled o genezi arianizma, *Crkva u svijetu*, vol 27, br.1-2, Split, 1992, 65 – 77.

⁵² T. D. Barnes, *Constantine and Eusebius*, 225.

⁵³ Branimir Gabričević, Kršćanstvo u Iliriku do dolaska Slavena, u: *Antička Salona*, Split, 1991, 334-335.

i narodu, smatrajući da su tako iskazivali neraspoloženje prema Rimljanim.⁵⁴ Arianstvo je doživjelo poraz 381. na saboru u Akvileji.⁵⁵ Međutim, arijansko učenje bilo je prisutno kod germanskih naroda koji su kasnije pohodili Panonijom i Dalmacijom (Vizigoti, Ostrogoti, Gepidi, Langobardi). Od V stoljeća oni su počeli postepeno napuštati arianstvo. Posljednji koji su to učinili bili su Langobardi.⁵⁶

Privredne i političke prilike u provinciji Dalmaciji (s osvrtom na Drugu Panoniju)

I Konstantin je kao i Dioklecijan reformisao novac, uvodeći *solidus* (zlatnik koji je zamijenio dotadašnji *aureus*) težak 4,55 grama. Ovaj *solidus* (bez izmjena) se zadržao sve do vremena Komnina. Uz zlatni novac, Konstantin je kovao i srebreni novac *sestera* koji je težio 2,24 grama.⁵⁷ Dioklecijanov naturalni porez *annona* vremenom je Konstantin zamijenio za novac. Naslijednici Konstantina, njegovi sinovi Konstancije i Konstans su također reformisali novac, s ciljem da spriječe pad njegove vrijednosti. Međutim, to im nije pošlo za rukom. Inflacija se nastavila.

Skoro cijelo četvrt stoletje, Rimsko carstvo su pratili carski i usurpatorski sukobi, a uz to i sve veće prisustvo barbari i pojačana barbarizacija pojedinih njegovih dijelova. Do ovakvih pojava došlo je uslijed smanjenja vojnih potencijala, s jedne strane i primanja barbari u rimske vojne redove, s druge strane. Kao nadoknadu za pristanak da se bore u sklopu rimskih vojnih jedinica barbari su dobijali zemlju.

U sukobu s Licinijem, Konstantin je 314. godine zauzeo i kovnicu novca u Sisciji,⁵⁸ kada opet počinje kovanje srebrenog novca.⁵⁹ Godine 316. Konstantin

⁵⁴ Branka Migotti, Dalmacija na razmeđu Istoka i Zapada u svjetlu međusobnog odnosa jaderske i salonitanske ranokršćanske crkve", *Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu*, br. XXIV. – XXV., str. 163 – 182, Zagreb, 1991-1992, 166.

⁵⁵ Hrvoje Gračanin, Crkveni ustroj u kasnoantičkoj južnoj Panoniji, *Croatica christiana periodica*, 38/73, Zagreb, 2014, 2.

⁵⁶ Stephen Etches, *Pregled povijesti crkve*, Church History, Krapina, 2005, 19.

⁵⁷ G. Ostrogorski, *Povijest Bizanta* 324-1453, 9.

⁵⁸ Kovnica novca u Sisciji je osnovana šezdesetih godina III stoljeća, za vrijeme cara Galijena (Vidi: M. Hoti, Sisak u antičkim izvorima, 147).

⁵⁹ Od 324. brončani novac u Sisciji je kovalo pet kovnica. (M. Hoti, Sisak u antičkim izvorima, 150.)

dolazi u Sirmijum gdje je provodio dosta vremena, do 322. godine.⁶⁰ Tu je između 316. i 317. godine otvorio kovnicu zlatnog novca koja je mogla raditi do 325/326. godine.⁶¹ Dvije kovnice novca, u Sisciji i Sirmijumu, za vrijeme Konstantinovih nasljednika (351-361.) dominirale su u Drugoj Panoniji,⁶² s tim što je u vrijeme Konstancija II, dok su se vodile borbe protiv usurpatora, kovnica novca iz Siscije premještena u Sirmijum 350. godine.

Car Konstans I

Oštećeni folis sa Gradovrha na aversu prikazuje cara Konstansa I (337-340.), a na reversu dva vojnika koji drže kopla i štitove s dva standarda između njih s tankim osovinama. Na reversu je oznaka *S/S* (kovnica *Siscia*).⁶³

Car Konstancije II

Još jedan novčić pronađen na Gradovrhu pripada Konstantinovu nasljedniku caru Konstanciju II (337-361.). Riječ je o folisu iskovanom u današnjem Arlesu (*Arlatum*). Na aversu ovjenčan lоворovim vijencem, a na reversu je motiv vrata vojnog logora sa zvijezdom iznad i natpisom *PROVIDEN-TIAE CAESS*. Ispod

⁶⁰ Up: András Mócsy, *Pannonia and upper Moesia, A History of the Middle Danube Provinces of the Roman Empire*, London – Boston, 1974, 277; Miroslav Jeremić, *Sirmiumgrad na vodi. Razvoj urbanizma i arhitekture od I do VI veka*, Beograd, 2016, 116.

⁶¹ Miroslava Mirković, *Pozno Rimsko carstvo. Od Dioklecijana do Teodorikova osvajanja Italije 284-493.*, Beograd, 2016, 128.

⁶² Tatjana Bendarević, Ostava bronzanog novca 4. veka iz Srema, *Numizmatičar*, 30, Beograd, 2012, 176.

⁶³ Up. s emisijama novca cara Konstansa iz Siscije (<http://www.wildwinds.com/coins/ric/constans/i.html>)

vrata logora nalazi se oznaka kovnice *AR*.⁶⁴ Dakle, riječ je o novčiću koji je iskovan u današnjoj Francuskoj, što svjedoči o kretanju vojnika ili drugih ljudi koji su na neki način posređovali u prometu ovog novca.

Na osnovu predstavljenih (slučajno pronađenih) novčića može se zaključiti da je između današnje Tuzle i Siscije, a vjerovatno i s drugim provincijama, postojala određena veza. Možda najprije vojna ili jednostavno veza između stanovnika Gradovrha, koji su posjedovali određene životne potrepštine, pa je s tim u vezi moglo i doći do uspostavljanja robno-novčane trgovine. Područje današnje Tuzle pripadalo je provinciji Drugoj Panoniji (*Pannonia Secunda*), koja je bila u sastavu dijaceze Ilirik. Jedna od cesta koja je zahvatala današnju Bosnu i Hercegovinu išla je pravcem *Siscia - Sirmium*, dok je dolinom rijeke Drine išla cesta *Sirmium XXX - Gensis XV* (Lešnica na Mačvi) - *Ad Drinum... Argentaria*.⁶⁵ Stanica *Ad Drinum*, nalazila se kod Zvornika (današnja Drinjača),⁶⁶ a bila je predzadnja na trasi prema posljednjem odredištu *Argentaria*. Trasa ceste *Sisica - Sirmium* nije u potpunosti precizirana, ali je bitno istaći da je jednim dijelom zahvatala i područje današnje Bosanske Posavine i Semberije, a vjerovatno je jedna cesta iz Posavine vodila prema današnjem tuzlanskom području (*Salinae*).⁶⁷ Rimsku cestu koja ide iz Semberije, spominje francuski konzul Šomet de Fose u svom djelu *Putovanje po Bosni 1807. i 1808.* Govoreći o starinama u Bosni, gdje spominje rimskog cara Trajana, on kaže:

(...) „Ima, međutim jedan sigurniji spomenik moći ovog cara. U ogromnoj šumi koja se prostire od Spreče pa do blizu Bijeljine, na dužini od više milja, ima ostataka lijepog puta koji je on pravio da prevede u Dakiju legije koje su garnizonovale u Iliriji Put je pravljen od velikih kamenih ploča i širok oko petnaest stopa.“⁶⁸

⁶⁴ Up. s emisijama novca cara Konstansa II iz Arlesa (http://www.wildwinds.com/coins/ric/constantius_II/i.html, RIC VII 284.)

⁶⁵ Ovdje je izostavljen broj milja (Ivo Bojanovski, *Dolabelin sistem cesta u rimske provincije Dalmaciji*, ANU BiH, Djela XLVII, CBI 2, Sarajevo, 1974, 186.)

⁶⁶ Esad Pašalić, Antička naselja i komunikacije u Bosni i Hercegovini, Sarajevo, 1960, 50-51, 74-75; Enver Imamović, Rimske rudarske ceste na području Bosne i Hercegovine, *Prilozi*, Časopis Instituta za istoriju u Sarajevu, XX/21, Sarajevo, 1985, 43.

⁶⁷ Mersiha Imamović, Bego Omerčević, Urbanizacija bosanskohercegovačkih prostora u vrijeme rimske uprave, *Acta Illyrica*, 1, Sarajevo, 2017, 71.

⁶⁸ Šomet de Fose, *Putovanje po Bosni 1807. i 1808.*, Paris 1922. (prev. Milenko S. Filipović, Šomet de Fose i njegovo delo o Bosni), *Glasnik Zemaljskog muzeja*, Sarajevo, 1971, 190.

Nažalost, ni do danas nisu urađena opsežnija arheološka istraživanja na osnovu kojih bi, vjerovatno, bila ustanovljena preciznija trasa rimske ceste koja je vodila prema današnjoj Tuzli, koja je još od neolita, zahvaljujući izvorima slane vode, bila naseljena. Sudeći na osnovu dosad pronađenih arheoloških nalaza ovo rudonosno područje nisu svojevremeno zaobišli ni Rimljani. Opisujući ovaj kraj, Vejsil Ćurčić ističe da je područje koje je smješteno između rijeka Drine i Save, jedno od najplodnijih na tlu današnje Bosne i Hercegovine. Nadalje on kaže:

„Sjeverozapadno od 'Obrenovog Hana' i istočno od ceste Donja Tuzla - Breške leži na jednom strmenitom, sa svih strana izoliranom vrhu u gustoj šikari 'Gradina od Solina'. U naokolo je opasana zatvorenim okruglastim bedemom a ima u promjeru nekih 50 m. Visina je bedema na unutrašnjoj strani mjestimice samo 50 cm a izvana visina ne prekoračuje nigdje 1 m i prelazi u strme klisure. Na istočnoj strani, 8 - 10 m od nasipa, vide se bedemi zidani iz običnog kamena i maltera pomiješana sa ciglom. Između bedema i nasipa onda u unutrašnjosti nasipa vide se gromilice sa ostacima sličnih temeljnih zidina iz sječenog kamena i sedre. Malo niže ispod gradine na sjeverozapadnom obronku nalaze se također slične temeljne zidine od manje zgrade; po svoj prilici stajala je ovdje kakva kula. Po stranama ovog vrha razasute su hrbine iz prehistorijskog doba i jedna alatka (nož)? iz crnoga kvarca. Nadalje ima osobito na istočnom obronku množina sivih i crvenih, na kolu pravljениh hrbin i fragmenata rimskih cigala. Po tome je 'Gradina od Solina' preistorijska utvrda, moguće još iz mlađeg kamenog doba, na kojoj su se u kasnije doba Rimljani naselili. (...) "I u neposrednoj blizini ovih vrela čini se da je bila rimska naseobina ili utvrda (?) na gore spomenutoj 'Gradini od Solina'".⁶⁹

Svoje tvrdnje o prehistorijskoj utvrdi, a potom rimskom objektu Vejsil Ćurčić je potkrijepio arheološkim nalazima pronađenim na Gradovrhu u Solini (današnja Solina, Tuzla) ili "Gradina od Solina", kako on naziva ovo naselje. Međutim, njegove tvrdnje, da su svojevremeno Rimljani naselili Gradovrh, kasnije je odbacila Milica Baum. Ona je smatrala da konfiguracija terena ne odgovara rimskom principu podizanja naselja, kao ni nalazi (rimске cigle i crijeva), koje spominje Ćurčić, nego da je riječ o prehistorijskom naselju, te da

⁶⁹ Vejsil Ćurčić, Prilozi poznavanju prehistorijskog rудarstva i talioničarstva broncanog doba u Bosni i Hercegovini, *Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine*, Sarajevo, 1908, 78-79.

pronađeni arheološki nalazi na Gradovrhu ukazuju samo na postojanje takvog, možda ilirskog naselja.⁷⁰

Rimska cigla sa Gradovrha

Zbog svega navedenog, kao i zbog nedovoljne istraženosti ovog lokaliteta, ne može se isključiti postojanje nekog tipa rimskog civilnog naselja ili utvrde, posebno što o tome svjedoče nalazi rimske novčića i jedna, prije nekoliko godina, slučajno pronađena rimska cigla. Istina je da su Rimljani podizali naselja u ravničarskim predjelima, i da je stanovništvo mahom napuštao prehistorijska - gradinska naselja i spuštao se u nizinske krajeve. Međutim, i pored svega, u pojedinim gradinskim naseljima život je nastavljen i u rimsko doba.⁷¹

⁷⁰ Milica Baum, Župa Soli, *Članci i građa za kulturnu istoriju istočne Bosne*, I, Zavičajni muzej u Tuzli, Tuzla, 1957, 10-11.

⁷¹ Više o tome: Davor Bulić, Kontinuitet i diskontinuitet naseljenosti Istre na razmeđu prapovijesti i antike, *Tabula*, 12, Pula, 2014, 65-78.

Iz IV stoljeća je dosta novca pronađeno na lokalitetu Šepkovčica (20 km jugoistočno od Zagreba). Pronađeni novac je, u najvećoj mjeri, pripadao Konstantinovoj i Valentijanovoj dinastiji. Dok su neki primjerci novca kovani u Sisciji, ostali vuku porijeklo iz nekih drugih krajeva Carstva.⁷² Među pronađenim primjercima novca bilo je i onih koji su pripadali Konstantinovim prethodnicima. Sigurno su, značajnu ulogu u proizvodnji gotovog novca, tokom IV stoljeća, imali rudnici Dalmacije, prvenstveno današnje istočne Bosne i današnje zapadne Srbije.⁷³ To nam jasno govori da je došlo do izvjesnog poboljšanja privrednih prilika, ali samo do 351. godine, kada se situacija naglo promijenila. U prilog tome govore nam i činjenice koje se odnose na neznatan broj ostava iz prve polovine IV stoljeća. Pronađeni ostaci amfora u moru, nadomak utvrđenja Lopar u Novom Vinodolskom i južnije, u mjestu Povile, također nam govore da su prilike bile stabilne za neometane trgovačke veze na ralaciji *Tarsatica - Senia*⁷⁴ i dalje, vjerovatno, prema Zadru. Primorski gradovi provincije Dalmacije su, u to vrijeme, dobili još više na značaju, prvenstveno zbog svojih luka koje su u nesigurno doba, pored svakodnevnog trgovačkog prometa, predstavljale značajna vojna pristaništa. Jednako tako, bila je važna i uloga otoka koji su bili prirodno zaštićeni, a u strateškom pogledu veoma važni za nesmetanu plovidbu vodama Jadrana. U prilog ovakvim konstatacijama govore nam ostaci amfora iz IV stoljeća, koje su bile porijeklom iz Afrike, a iste su pronađene na lokalitetima *Polače* na Mljetu, *Pharia* na Hvaru, *Ubli* na Lastovu i *Lumbardi* na Korčuli.⁷⁵

Od polovine IV stoljeća, stanje u ovom dijelu Rimskog carstva postalo je krajnje nestabilno. Pojačana nesigurnost saobraćaja na relaciji Argentarija - Panonija, dovela je do osjetnog smanjena priliva srebra i olova u panonske kovnice novca. Zato je car Konstancije II odlučio da obustavi rad jedne kovnice

⁷² Ukupno 331 komad novca, a 330 pripada rimskom dobu. Vidi: A. Pavlović, Numizmatički nalazi s lokaliteta Šepkovčica, *Opuscula Archeologica*, 35, Zagreb, 2011, 266-271. Za vrijeme cara Konstantina, 327. godine sproveden je princip koji je uveo Dioklecijan, prema kojem je svaka dijaceza imala kovnicu novca.

⁷³ Ante Škegro, *Gospodarstvo rimske provincije Dalmacije*, Zagreb, 1999, 73.

⁷⁴ Andrej Janeš, Nove spoznaje o utvrdi Lopar u Vinodolskom, Preliminarni rezultati arheoloških istraživanja 2011-2013, *Vinodolski zbornik*, 15, *Crikvenica*, 2014, 9.

⁷⁵ Ivančica Schrunk, Dioklecijanova palača od 4. do 7. st., *Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu*, 3. ser sv. XXII, Zagreb, 1989, 91-102; Alenka Miškec, Die Fundmünzen der römischen Zeit in Kroatien, *Abteilung*, XVIII, Istrien, Mainz, 2002, 177-194

u Sisciji. Kao posljedica prekida njenog rada javlja se smanjenje priliva novca u zaleđe provincije Dalmacije. Na povećanu nestabilnost i nesigurnost života u dalmatinskim krajevima upućuju nas i ostave novca iz vremena cara Valentijana I (364.-375.), iz okoline Šapca i Loznice.

Dok su područja današnje Bosne i zapadne Srbije bila od velikog značaja za Rimsko carstvo, prvenstveno zbog eksploatacije rude srebra i izvoza čistog srebra, dotle su primorske oblasti, kao što su Liburnija i Narona, bile važne za uzgoj poljoprivrednih kultura, među kojima je posebno mjesto pripadalo uzgoju masline i proizvodnji maslinovog ulja. Dalmatinski lokalitet Miline, na području Liburnije, poznat je po svom, za to vrijeme savremenom i savršenom torkularu (presi), koji je služio za dobijanje maslinovog ulja.⁷⁶ Na području Mogorjela pronađena su još dva torkulara, za dobijanje vina i maslinovog ulja. Postoje procjene da je za oko 400 godina moglo biti proizvedeno i do 4000 litara maslinovog ulja.⁷⁷ Odmah iza uzgoja masline slijedi uzgoj vinove loze, a potom i žitarica koje su bile namijenjene lokalnom tržištu. Zbog barbarskih prodora i ratnih razaranja poljoprivredni usjevi su također stradali. Svoj spas od gladi ondašnje stanovništvo Panonije je tražilo u susjednoj provinciji Dalmaciji, koja je u to vrijeme bila dosta mirna i stabilna. Dok su jedni bježali i zauvijek napuštali Panoniju, dotle su drugi dolazili po živežne namirnice i vraćali se tamo odakle su i krenuli.

Car Konstantin je nastavio da provodi administrativne reforme.⁷⁸ Carstvo je podijelio na četiri prefekture: Galiju, Italiju, Ilirik i Istok. Ilirik je obuhvatao podunavske provincije, te dio balkanskih provincija, izuzev krajnjeg jugoistoka Balkanskog poluostrva. Konkretnije, Ilirik je obuhvatao Dačku i Makedonsku dijacezu.⁷⁹ Ilirikom je zapovjedao *magister militum*. Prefektura Italijaje obuhvatala Italiju, najveći dio sjeverne Afrike (osim Egipta i Maroka), Dalmaciju, Panoniju,

⁷⁶ Boris Ilakovac, Rekonstrukcija rimskog tjeska za masline u Mulinama na toku Ugljanu, *Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU*, 40, Zadar, 1998, 1-26.

⁷⁷ Ivo Bojanovski, Antička uljara u Mogorjelu i rekonstrukcija njenog torkulara, *Naše starine*, XII, Sarajevo, 1969, 27- 54.

⁷⁸ Eusebije, *Vita Const, passim* - na raznim mjestima ukazivao na administrativne reforme cara Konstantina; Zosim, *Hist Nova II*. 32-34.

⁷⁹ Abraham Rees, *The Cyclopædia or Universal Dictionary of Arts, Sciences, and Literature*, Vol XXX, London, 1819. U prefekturi Ilirik bila je 461 provincija, 29 u prefekturi Italija, 48 u prefekturi Istok, i 29 provincija u prefekturi Galija.

Norik i Reciju. Prefekturi Galiji su pripadale zapadne provincije, odnosno galske, hispanske i britanske. Prefektura Istok je obuhvatala istočne provincije, odnosno pontske, egipatske, trakijske i azijske teritorije. Konstantinova organizacija Carstva nije se uspjela održati u vrijeme njegovih nasljednika. Ne može se precizno reći kada su uslijedile promjene, ali zna se da su polovinom IV stoljeća, prije 357. godine, postojale tri prefekture: Galija, Italija s Afrikom i Ilirikom, te Istok.⁸⁰ Sjedište Italijanske prefekture preneseno je iz Rima u Milano, a potom u Ravenu. Na njihovom čelu nalazili su se prefekti pretorija koji su bili zaduženi za finansije i administraciju. Po hijerarhiji, prefekti pretorija (jedan u Italiji i jedan u Konstantinopolisu) bili su najviši dostojanstvenici u državi, a poslije njih su slijedili gradski prefekti. Ovo nije bio kraj administrativnih reformi. One su bile prisutne i u kasnijim razdobljima, sve do V stoljeća.

Početkom IV stoljeća došlo je i do promjena u gradskoj upravi. Uvedena je funkcija *defensor civitatis*, koji je bio na čelu gradske uprave.⁸¹ Ove novine uopće ne iznenađuju, pogotovo ako se ima na umu da su carevi Dioklecijan i Konstantin poduzeli široke mjere za jačanje države.

U vrijeme vladavine Konstancije, Dalmacijom je upravljao prezid Flavije Julije Rufin Sarmentije (*Flavius Julije Rufinus Sarmaticus*), koji je u čast Konstantinovih sinova podigao nekoliko spomenika na području provincije Dalmacije.⁸² Nadomak Novog Vinodolskog pronađena je jedna ploča sa imenom ovog namjesnika. Na osnovu iste može se zaključiti da je on, Flavije Julije Rufin Sarmentije, najvjeroatnije, naredio učvršćivanje bedema oko Vinodolskog, koji je, gledano s aspekta konfiguracije terena, predstavljao veoma pogodan prostor za prodror barbaru u provinciju Dalmaciju.⁸³ Provincija Dalmacija je 333. godine pripala Konstantinovom sinu Konstansu koji je iste godine imenovan za cezara. Poslije očeve smrti (337. godine), on je bio vladar Zapada do 350. godine

⁸⁰ Jasna Jelić Radonić, Posvetni natpisi Flavija Julija Sarmentija carevima Konstantu i Konstanciju II u Saloni, *Tusculum*, 5, Solin 2012, 89-102.

⁸¹ Miroslav Katić, Nova razmatranja o kasnoantičkom Jadranu, *Opuscula archaeologica*, 27, Zagreb, 2003, 524. Katić navodi da se početkom IV stoljeća pojavila i funkcija *curator*. Funkcija *curator* pojavila se mnogo ranije, još za vrijeme Flavijevaca.

⁸² S. Mesihović, *Proconsules, legati et praesides. Rimski namjesnici Ilirika, Gornjeg Ilirika i Dalmacije*, 254-258.

⁸³ A. Janeš, Nove spoznaje o utvrdi Lopar u Vinodolskom, Preliminarni rezultati arheoloških istraživanja 2011-2013, 9.

kada je ubijen.⁸⁴ Nakon toga, upravu nad Dalmacijom je preuzeo njegov brat Konstancije, koji je ratovao protiv usurpatora Magnencija. Njihove sukobe su, u značajnoj mjeri, osjetili i stanovnici sjevernih krajeva provincije Dalmacije, jer su glavne bitke vođene u Drugoj Panoniji. Najprije je Magnencije osvojio Sisciju 350. godine, a potom je krenuo ka Sirmijumu. Saznavši za to Konstancije je svoju vojsku prebacio na područje *Cibalae* (današnji Vinkovci). Pošto Magnencije nije uspio osvojiti Sirmijum, on je krenuo na *Mursu* (Osijek), gdje se 351. godine dogodila odlučujuća bitka, u kojoj je nakon teške borbe trijumfovao Konstancije. Godine 353. Konstancije se definitivno riješio Magnencija i tako postao jedini vladar Carstva.⁸⁵ U toku ovih borbi, život na obje strane je izgubilo oko 54.000 vojnika.⁸⁶ Tokom rata iscrpljene su gotovo sve raspoložive finansijske rezerve. Zbog toga je car Konstancije odlučio da poveća poreze ondašnjem stanovništvu provincije Dalmacije, koje je ionako živjelo na granici gole egzinstencije.

Počev od 355. godine Carstvo je bilo izloženo velikim vanjskim pritiscima, dotad nezapamćenim od strane barbarских naroda. U vezi s tim Zosim navodi:

"Konstancijevu Carstvo su trgale barbarske navale Franaka, Alemana i Saksonaca koji su već zauzeli 40 gradova na Rajni, ostavljajući ih u ruševinama i odvodeći bezbroj stanovnika i nečuveni pljen; Kvadi i Sarmati su više nego smjelo pregazili Panoniju i Gornju Meziju; a Perzijanci su uz nemiravalni Istok."⁸⁷

Iz Zosimovog zapisa vidljivo je da su barbari sve više jačali i hrabro napređovali do svog cilja. Zbog ovakve situacije car Konstancije imenovao je za cezara Julijana 355. godine koji je odmah krenuo protiv Alemana i Franaka u Galiji.⁸⁸ Barbarska pustošenja u susjednim provincijama Panoniji i Gornjoj Meziji, nagovještavala su sve veću opasnost i za samu Dalmaciju, gdje su već, neki od barbarских naroda, i dospjeli. Vjerovatno su to bili Sarmati (njihov ogrank

⁸⁴ Više o tome: Uroš Milivojević, *Poroci cara Konstansa I u istorijama IV veka*, *Zbornik radova Vizantološkog instituta*, 45, Beograd, 2008, 27-35.

⁸⁵ Arnold H. M. Jones, *The Later Roman Empire 284-602. A Social, Economic and Administrative Survey*, London, 1964, 112-13.

⁸⁶ Hrvoje Gračanin, Bitka kod Murse 351. i njezin odjek, *Scrinia Slavonica*, 3/1, Slavonski Brod, 2003, 12-17.

⁸⁷ Zosimus, *New history*, (tr. R.T Ridley), Sydney, 1982, 3.1, 49.

⁸⁸ David S. Potter, *The Roman Empire at Bay 180-395 AD*, London, 2004, 499.

Limiganti) s kojima je Konstancije ratovao iz Sirmijuma i to u dva navrata, 358. i 359. godine i u srednjem Podunavlju.⁸⁹ Konstancije je umro 361. godine u Kilikiji. Naslijedio ga je Julijan (360-363.).⁹⁰ posljednji pripadnik Konstantinove dinastije. U ratu s Alemanima, u Galiji, 357. godine, Julijan je odnio pobjedu. On je bio pobornik stare rimske religije, posebno okrenut ka mitraizmu, ali u isto vrijeme veliki protivnik kršćanstva, i njegovog širenja. Naslijedio ga je car Jovijan,⁹¹ koji je bio ilirskog porijekla. Rođen je u Singidunumu (današnji Beograd). Njegova vladavina je kratko trajala, od 363. do 364. godine. Car Jovijan je ostao upamćen po ponovnom uvođenju kršćanstva kao slobodne religije.⁹² Njegova spoljna politika protiv Perzijanaca nije donijela nikakve pozitivne rezultate, a nova dinastija - Valentijanova, suočila se s još većim nedaćama u Carstvu.

Zaključak

Tetrarhija je imala za cilj efikasniju vojnu i administrativnu organizaciju Carstva. Koliko god da ju je car Dioklecijan zamišljao najboljim sistemom za održivost Carstva, kasnije se pokazalo da je takav oblik vladavine neodrživ. Sve tri tetrarhije trajale su ukupno 31 godinu. Prva, koju je utemeljio Dioklecijan, trajala je 12 godina, i to je vrijeme kada se tetrarhija bazirala na zasluženoj i izbornoj vlasti, na principima koji su trebali osigurati najzaslužnije političke i vojne umove koji bi upravljali Carstvom. Poslije Dioklecijanove abdikacije 305. godine, započela je druga tetrarhija. Ona se pokazala neodrživom i nakon tri godine se raspala. Nastupila je treća tetrarhija, koja je tokom svog postojanja (308-324.), bila prožeta ratnim sukobima, te je pokazala slabosti ovakvog sistema. Njene slabosti su kulminirale izborom maloljetnih careva za suvladare (cezare), čime se pretvarala u dinastičko nasljeđivanje. Tih godina, tačnije 317. provincija Dalmacija je pripala Konstantinu, iako je od 308. bila pod vlašću Licinija. Četvrtim

⁸⁹ A. Marcelinus, XVI 10, 20; XVII 12, 5; XIX 11.

⁹⁰ F. Meijer, *Emperors don't die and bed*, 131-133.

⁹¹ A. Marcelinus, *Res Gestae* XXVI 5.12-13.

⁹² A. Marcelinus, *Res Gestae* XXVI 5.12-13; Nicholson Oliver, The 'Pagan Churches' of Maximinus Daia and Julian the Apostate, *The Journal of Ecclesiastical History*, vol. 45, Cambridge University Press, 1994, 1-10.

i konačnim porazom Licinija (324.), nakon 16 godina, prestala je treća tetrarhija, a jedini vladar je ostao Konstantin.

Do polovine IV stoljeća, prilike u provinciji Dalmaciji bile su dosta stabilnije u odnosu na susjedne provincije. Međutim, od 351. godine prilike postaju nepovoljnije, što se najbolje manifestuje kroz privrednu, odnosno smanjen priliv srebra i olova iz Argentarije u panonske kovnice. Također, primorski gradovi postaju sigurniji zbog trgovine, dok je u unutrašnjosti došlo do nesigurnosti saobraćaja i na taj način smanjenog priliva novca. Provincija Dalmacija počinje osjećati veću krizu u vrijeme Konstancija II koji je ratovao u Drugoj Panoniji, zbog čega je povećan porez stanovništvu provincije Dalmacije, a narednih decenija ona će postati primamljivo tlo za barbarske narode.

THE ROMAN PROVINCE OF DALMATIA DURING CONSTANTINE THE GREAT AND HIS HEIRS

Summary

Tetrarchy was aimed at more efficient military and administrative organization of the Empire. As much as Diocletian thought about tetrarchy as the best system for the Empire's sustainability, it later proved that such a form of rule was unsustainable. All three tetrarchies lasted for a total of 31 years. The first, founded by Diocletian, lasted for 12 years, and that was the time when tetrarchy was based on deserved and electoral authority, on the principles that should provide the most talented political and military minds to govern the Empire. After Diocletian's abduction in 305th year, the second tetrarchy started. It turned out to be unsustainable and after three years it broke up. The third tetrarchy appeared which during its existence (308-324), was pervaded by war conflicts, and showed weaknesses in such a system. Its weaknesses culminated in the election of juvenile emperors for co-rulers (Caesars), thus transforming themselves into the dynastic legacy. Those years, or more precisely in 317th year, the province of Dalmatia belonged to Constantine, although from 308th it

was under the rule of Licinius. The fourth and final defeat of Licinius (324), after 16 years, the third tetrarchy ceased, and Constantine remained as the only ruler.

By the middle of the IV century, the conditions in the province of Dalmatia were much more stable in relation to neighboring provinces. However, from 351st year the circumstances become more unfavorable, which is best manifested through the economy, i.e. the decreased inflow of silver and lead from Argentaria to Pannonian mints. Also, coastal cities become safer for trade, while inland traffic has been insecure and thus reduced cash inflows. The Province of Dalmatia begins to feel a greater crisis at the time of Constantine II who waged wars in the Second Pannonia, which is why the tax on the population of the province of Dalmatia was increased and in the next decades it will become a tempting land for barbarian peoples.

BIBLIOGRAFIJA

Izvori

1. Ammianus Marcellinus, *Rerum gestarum libri. Ammianus Marcellinus in three volumes, in: Loeb Classical Library*, (tr. J. C. ROLFE) London: Heinemann, 1939.
2. Eusebius, *Ecclesiastical History I-II*, X 5, (ed. and tr. K. LAKE - J.E.L. OULTON), Cambridge Mass – London, 1926 – 1932.
3. Eusebius, *Pamphili Vita Constantini et Panegyricus atque Constantini ad sanctorum Coetum oratio*, (ed. F. A. HEIRICHEN), Lipsiae, 1869.
4. Lactantius, *De mortibus persecutorum*, (ed. J. L. CREED), Oxford, 1989.
5. Zosimus, *Histoire nouvelle*, Tome I, II 20, 1, (Livres I et II), (ed. F. PASHOUD), Paris, 1971.
6. Zosimus, *New history*, (tr. R.T RIDLEY), Sydney, 1982.

Literatura

1. Abramić, Mihovil, O povesti kršćanstva u Saloni, u: *Antička Salona*, (ur. Nenad Cambi), Split, 1991.
2. Aldrete, Gregory S, *Daily Life in the Roma City: Rome, Pompeii and Ostia*, Westport, CT: Greenwood Press, 2004.
3. Barnes, Thomas, *Constantine and Eusebius*, Cambridge, MA: Harvard University Press, 1981.
4. Baum, Milica, Župa Soli, *Članci i građa za kulturnu istoriju istočne Bosne*, I, Zavičajni muzej u Tuzli, Tuzla, 1957, 7-39.
5. Bratož, Rajko, Crkvenopolitični in kulturnozgodovinski odnos med Sirmijem in Akvilejo, *Zgodovinski časopis*, 4/37, Ljubljana, 1983, 259-272.
6. Bendarević, Tatjana, Ostava bronzanog novca 4. veka iz Srema, *Numizmatičar*, 30, Beograd, 2012, 173-194.
7. Bojanovski, Ivo, *Dolabelin sistem cesta u rimskoj provinciji Dalmaciji*, ANU BiH, Djela XLVII, CBI 2, Sarajevo, 1974.

8. Bojanovski, Ivo, Antička uljara u Mogorjelu i rekonstrukcija njenog torkulara, *Naše starine*, XII, Sarajevo, 1969, 27-54.
9. Bulić, Frane, Bervaldi, Josip, *Kronotaksa solinskih biskupa*, Zagreb, 1912-1913.
10. Bulić, Frane, *M. AVRELIVS IVLVS. Praeses provinciae Dalmatiae, Bullettino diarcheologia e storia Dalmata XXXVII*, 1914, 118-121.
11. Bulić, Davor, Kontinuitet i diskontinuitet naseljenosti Istre na razmeđu prapovjesti i antike, *Tabula*, 12, Pula, 2014, 65-78.
12. Cambi, Nenad, Dioklecijan u Splitu, *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest*, 42, Zagreb 2010, 169 - 193.
13. Cermanović Kuzmanović, Aleksandrina, Područje Pljevalja u rimsko i ranovizantijsko doba, u: *Istorija Pljevalja* (ur. Slavenko Terzić), Pljevlja, 2009, 51-67.
14. Chamontin, Catherine, *Velike civilizacije svijeta*, Rijeka, 2005.
15. Etches, Stephen, *Pregled povijesti crkve*, Church History, Krapina, 2005.
16. Ćurčić, Vejsil, Prilozi poznавању prehistoriјског рударства и талонијарства бронканог доба у Босни и Херцеговини, 'Glasnik Земаљског музеја' Bosne и Херцеговине, Sarajevo, 1908, 77-90.
17. Gabričević, Branimir, *Studije i članci o religijama i kultovima antičkog svijeta*, Split, 1987.
18. Gabričević, Branimir, Kršćanstvo u Iliriku do dolaska Slavena, u: *Antička Salona*, Split, 1991, 327-352.
19. Gračanin, Hrvoje, Bitka kod Murse 351. i njezin odjek, *Scrinia Slavonica*, sv. 3, br.1, Slavonski Brod, 2003, 9-29.
20. Gračanin, Hrvoje, Kršćanstvo i crkva u kontinentalnoj Hrvatskoj u ranom srednjem vijeku (VI-XI st.), *Crkvena kulturna dobra Analecta*, 6, Godišnjak Ureda za kulturna dobra Zagrebačke nadbiskupije, Zagreb, 2008, 70-84.
21. Gračanin, Hrvoje, Rimske prometnice i komunikacije u kasnoantičkoj južnoj Panoniji, *Scrinia Slavonica*, sv. 10, br. 1, Slavonski Brod, 2010, 9-69.
22. Gračanin, Hrvoje, Crkveni ustroj u kasnoantičkoj južnoj Panoniji, *Croatica christiana periodica*, 38/73, Zagreb, 2014, 1-12.
23. Grant, Michael, *The Emperor Constantine*, London, 1993.

24. Hoti, Marina, Sisak u antičkim izvorima, *Opuscula archaeologica*, vol. 16, Zagreb, 133-163.
25. Ilakovac, Boris, Rekonstrukcija rimskog tijeska za masline u Mulinama na otoku Ugljanu, *Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU*, 40, Zadar, 1998, 1-26.
26. Imamović, Enver, Rimske rudarske ceste na području Bosne i Hercegovine, *Prilozi*, Časopis Instituta za istoriju u Sarajevu, XX/21, Sarajevo, 1985, 31-52.
27. Imamović, Mersiha, Omerčević, Bego, Urbanizacija bosanskohercegovačkih prostora u vrijeme rimske uprave, *Acta Illyrica*, 1, Sarajevo, 2017, 56-78.
28. Jaggentaufel, Adolf, Die *Statthalter der römischen Provinz Dalmatia von Augustus bis Diokletian*, Schriften der Balkankommission; Antiquarische Abteilung. XII, Wien, 1958.
29. Janeš, Andrej, Nove spoznaje o utvrdi Lopar u Vinodolskom, Preliminarni rezultati arheoloških istraživanja 2011-2013, *Vinodolski zbornik*, 15, Crikvenica, 2014, 17-30.
30. Jarak, Mirja Povijest kršćanskih zajednica na tlu kontinentalne Hrvatske, u: *Od Nepobjedivog Sunca do Sunca Pravde: rano kršćanstvo u kontinentalnoj Hrvatskoj*, Zagreb, 1994, 17-39.
31. Jelić Radonić, Jasna, Posvetni natpisi Flavija Julija Sarmentija carevima Konstantu i Konstanciju II u Saloni, *Tusculum*, 5, Solin, 2012, 89-102.
32. Jeremić, Miroslav, *Sirmium-grad na vodi. Razvoj urbanizma i arhitekture od I do VI veka*, Beograd, 2016.
33. Jones, Arnold, H. M. *The Later Roman Empire 284-602, A Social, Economic and Administrative Survey*, London, 1964.
34. Jozić, Branko, Isus je Božji sin. Ogled o genezi arianizma, *Crkva u svijetu*, vol 27, br.1-2, Split, 1992, 65 - 77.
35. Katić, Miroslav, Nova razmatranja o kasnoantičkom gradu na Jadranu, *Opuscula archaeologica*, 27, Zagreb, 2003, 523 - 528.
36. Kienast, Dietmar, *Römische Kaisertabelle. Grundzüge einer römischen Kaiserchronologie*, 2, durchgesehene und erweiterte Auflage, Darmstadt, 1996.

37. Lalošević, Vesna, Progonitelji kršćana u predaji salonitansko - splitske crkve, Znakovi i riječi. Signa et litterae, *Zbornik projekta „Mythos - cultus - imagines deorum“*, Zagreb, 2013, 171-190.
38. Marin, Emilio, Biskupi Venantius, Domnio i Primus; u: *Starokršćanska Salona, Latina et Graeca*, Zagreb, 1988, 24-27.
39. Meijer, Fik, *Emperors don't die and bed*, London 2004.
40. Mesihović, Salmedin, *Proconsyles, legati et praesides. Rimski namjesnici Ilirika, Gornjeg Ilirika i Dalmacije*, Filozofski fakultet u Sarajevu, Prvo izdanje, Sarajevo, 2014.
41. Migotti, Branka, Dalmacija na razmeđu Istoka i Zapada u svjetlu međusobnog odnosa jaderske i salonitanske ranokršćanske crkve, *Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu*, XXIV - XXV Zagreb, 1991-1992, 163 - 182.
42. Mirković, Miroslava, Co-Regency: Constantine and Licinius and the political division of the Balkans, *Zbornik radova Vizantološkog instituta*, 49, Beograd, 2012, 7-18.
43. Mirković, Miroslava, *Pozno Rimsko carstvo. Od Dioklecijana do Teodorikova osvajanja Italije 284-493.*, Beograd, 2016.
44. Milivojević, Uroš, Poroci cara Konstansa I u istorijama IV veka, *Zbornik radova Vizantološkog instituta*, 45, Beograd, 2008, 27-35.
45. Miškec, Alenka, Die Fundmünzen der römischen Zeit in Kroatien, *Abteilung*, XVIII, Istrien, Mainz, 2002, 177-194.
46. Mócsy, András, *Pannonia and Upper Moesia. A History of the Middle Danube Provinces of the Roman Empire*, London - Boston, 1974.
47. Oliver, Nicholson, The 'Pagan Churches' of Maximinus Daia and Julian the Apostate, *The Journal of Ecclesiastical History*, vol. 45, Cambridge University Press, 1994, 1-10.
48. Novak, Grga, *Prošlost Dalmacije*, Zagreb, 1944.
49. Odahl, Charles M., *Constantine and the Christian Empire*, London, 004.
50. Omerčević, Bego, Stanje u provinciji Dalmaciji u prvoj polovini V stoljeća, *Društvene i humanističke studije*, 2, Tuzla, 2017, 195-210.
51. Ostrogorski, Georgije, *Istorija Vizantije*, Beograd, 1969.

52. Ostrogorski, Georgije, *Povijest Bizanta 324-1453*, Zagreb, 2002.
53. Pantelić, Svetlana, Flavije Valerije Konstantin (306-337.), *Bankarstvo 5*, Beograd, 2013, 137-147.
54. Pašalić, Esad, *Antička naselja i komunikacije u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo, 1960.
55. Paškalin, Veljko, *Kršćanstvo kasne antike u zaleđu Salone i Narone: Arheološka istraživanja kasnoantičkog kršćanstva u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo, 2003.
56. Pavlović, Ana, Numizmatički nalazi s lokaliteta Šepkovčica, *Opuscula Archeologica*, 35, Zagreb, 2011, 263-296.
57. Pohlsander, Hans A., *The Emperor Constantine*, New York, 2004.
58. Potter, David S., *The Roman Empire at Bay 180-395 AD*, London, 2004.
59. Rapan Papeša, Anita, Topografija Cibala u kasnoj antici, *Opuscula Archaeologica*, 35, Zagreb, 2011, 189 -224.
60. Rees, Abraham, *The Cyclopædia or Universal Dictionary of Arts, Sciences, and Literature*, Vol XXX, London, 1819.
61. Rochette, Bruno, Language Policies in the Roman Republic and Empire, in: *A Companion to the Latin Language* (tr. J. Clackson), Blackwell, 2011.
62. Sergejevski, Dimitrije, *Vodič po zbirci kamenih spomenika Zemaljskog muzeja u Sarajevu*, Sarajevo, 1947.
63. Schaff, Philip, *History of the Christian Church, Nicene and Post - Nicene Christianity: From Constantine the Great to Gregory the Great A.D. 311-590*, Vol. 3. Peabody: Hendrickson Publishers 1996.
64. Dvoržak Schrunk, Ivančica, Dioklecijanova palača od 4. do 7. st., *Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu* 3. ser sv. XXII, Zagreb, 1989, 91-102.
65. Smirnov Brkić, Aleksandra, *Religijska slika rimske provincije Pannonia Secunda u 4. veku nove ere*, (doktorska disertacija), Novi Sad, 2015.
66. Šačić, Amra, Vjerska politika Konstantina velikog od dolaska na vlast do bitke kod Milvijskog mosta kroz vizuru savremene antičke historiografije, u: *Zbornik radova Zemlje antičkog Ilirika prije i poslije Milanskog edikta*, Sarajevo, 2013, 61-71.
67. Škegrov, Ante, *Gospodarstvo rimske provincije Dalmacije*, Zagreb, 1999.

68. Šomet de Fose, Putovanje po Bosni 1807. i 1808., Paris 1922. (prev. Milenko S. Filipović, Šomet de Fose i njegovo delo o Bosni), *Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine*, Sarajevo, 1971, 179-219.
69. Tanner, Norman P., *Decrees of the Ecumenical Councils*, Georgetown University Press, 1990.
70. Treadgold, Warren T., *A History of the Byzantine State and Society*, Stanford University Press, 1997.

Web izvori:

1. <http://www.wildwinds.com/coins/ric/constans/i.html>
2. http://www.wildwinds.com/coins/ric/constantius_ll/i.html, RIC VII 284

UDK: 94(497.6+497.5)"04/14"

343.72/.73-055.2"04/14"

Pregledni rad / Review article

Midhat Spahić

JU Pedagoški zavod Tuzlanskog kantona

spacihsd@ yahoo.com

BRAK I PORODICA U BOSNI I SUSJEDSTVU TOKOM SREDNJEVIJEKA

Apstrakt: U radu će biti tretirana pitanja braka, položaja žene u društvu i porodični odnosi na prooručju Zapadnog Balkana u razvijenom i kasnom srednjem vijeku. Fokus interesovanja će biti usmjeren na područje Hrvatske i Bosne i Hercegovine u srednjem vijeku uz kratak prikaz prilika u Zapadnoj Evropi. Tokom razvijenog i kasnog srednjeg vijeka Crkva je nastojala da uredi ženidbene običaje i stavi ih pod svoju kontrolu. U srednjovjekovnoj bosanskoj državi su vladale specifične vjerske prilike, a najveći ugled je uživala Crkva bosanska, što se odrazilo i na drugačije poimanje braka u odnosu na druge evropske države.

Ključne riječi: brak, žena, porodica, Bosna, Hrvatska

Abstract: This article will be treated issues of marriage, the position of women in society and family relations in the Western Balkans territories in the High and Late Middle Ages. Special focus will be directed to the area of Croatian and Bosnia and Herzegovina in the Middle Ages with a brief overview of conditions in Western Europe, especially France. During the high and late Middle Ages, the Church has sought to regulate marriage customs and put them under his control. In the mediaeval Bosnian state was ruled by specific religious occasions, and most reputation enjoyed Bosnian Church, which was reflected in the different understanding of marriage in relation to other European countries.

Keywords: marriage, women, families, Bosnia, Croatia

U srednjem vijeku brak nije bio samo stvar pojedinca, već je bio sporazum između dvije porodice. Dugo vremena brak nije imao nikakve veze sa crkvenim ceremonijama, a tek nakon određenog vremena, zavisno od države do države, sveštenstvo je uspjelo da uspostavi izvjesnu kontrolu nad brakom. To se u Zapadnoj Evropi dogodilo u XII vijeku. Crkvena koncepcija braka polako se izgrađivala, a zasnivala se na tekstovima iz Starog zavjeta.¹ Crkveni zakonodavci su zahtijevali da se brakovi sklapaju slobodnom voljom supružnika, da sklapanje braka bude javno u prisustvu sveštenika, te su insistirali na zarukama. Takva je politika Crkve dovela do sakralizacije braka, te je on uvršten među sakramente. Sakralizacija braka uzrokovala je njegovu nerazrješivost, pa je rastava braka bila zabranjena, osim u iznimnim slučajevima. Početkom IX vijeka dozvoljen je razvod braka u slučaju rodoskrvnuća, preljube, zločina, neplodnosti, teške bolesti i impotencije.²

Bosansko srednjovjekovno društvo odlikuje se određenim osobenostima po kojima se razlikuje od susjednih društava, a jedna od njih je poseban odnos prema braku. Veliki uticaj na društvene odnose u srednjovjekovnoj Bosni imali su pripadnici Crkve bosanske, što je uzrokovalo da se u bosanskoj državi sačuvalo prastaro shvaćanje braka kao društvene institucije i to braka koji nije posvećen vjerom, pa nije bio pod okriljem Katoličke crkve.³ Na osnovu takvog shvaćanja žena nije sklapala brak prema crkvenoj doktrini, nego uz uslov da bude vjerna i dobra svom mužu. Pripadnici Crkve bosanske su imali znatan uticaj na drugačije mišljenje o braku u Bosni, gdje je vladalo poimanje braka kao raskidive institucije. To potvrđuju i primjeri razvoda brakova. Kralj Ostojan se razveo od žene Kujave i oženio Jelenu, udovicu hercega Hrvoja, a Sandalj Hranić je ostavio ženu Katarinu i oženio se Jelenom Balšić. Interesantno je da se bosansko shvatanje braka proširilo i na susjedstvo. Crkvenom sudu u Kotoru obratila se Stanislava iz Dračevice s molbom da narede njenom mužu Milislavu, koji ju je po bosanskom ili patarenskom običaju otjerao i oženio drugu ženu, da se vrati njoj.⁴

¹ Mihael Nurdberg, *Dinamični srednji vek*, Beograd, 2011, 112.

² Zdenka Janečković Römer, *Rod i grad – Dubrovačka obitelj od XIII do XV stoljeća*, Dubrovnik, 1994, 55-58.

³ Ćiro Truhelka, Testament gosta Radina. Prinos patarenskom pitanju, *Glasnik Žemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine*, Sarajevo, 1911, 367. U ovom radu Truhelka navodi da srednjovjekovni Bošnjani nisu brak smatrali crkvenom ustanovom, nego društvenom.

⁴ Lenka Blehova Čelebić, *Žene srednjovjekovnog Kotora*, Podgorica, 2002, 28-29.

Bitne podatke o braku u srednjovjekovnoj Bosni sadrži "Dubia" fra Bartola iz Alverina.⁵ Vikar bosanskih franjevaca fra Bartol žalio se rimskoj kuriji da "dobri Bošnjani" svoje žene uzimaju uz uslov "si eris mihi bona", dakle ako su im dobre, te zbog tako labave bračne veze rijetko koji zadržava prvu ženu. Ovaj običaj se toliko ukorijenio da su i malobrojni konvertiti odbijali odreći se navedenog uslova.⁶

Navedene podatke potvrđuju činjenice sadržane u pismu pape Eugena IV iz 1445. godine upućeno bosanskom kralju Tomašu. Papa Eugen IV u tom pismu iznosi da je brak u bosanskoj državi običaj zemlje Bosne i bio je toliko raširen "da ga se nisu htjeli odreći ni oni koji su se djelovanjem franjevaca vratili katoličkoj crkvi i sklapali brak prema njenim propisima".⁷

O raširenosti običaja zemlje Bosne da se žena prihvata u brak "dok bude vjerna i dobra" dovoljno kazuje činjenica da je on prisutan i u samoj kraljevskoj porodici. Kralj Tomaš je bio u braku sa Vojačom po običaju zemlje Bosne, da mu bude vjerna i dobra i da mu dobro čini, o čemu je pisao papa Eugen IV u spomenutom pismu.⁸

Propisi koji regulišu porodično pravo na istočnoj obali Jadrana prilagođeni su potrebama komunalnih društava, ali se zasnivaju na rimsko - vizantijskom pravu, uz uticaj slavenskog i mletačkog pravnog sistema. Bračne odnose u istočnojadranskim gradovima regulisalo je prije svega crkveno pravo, ali su se sačuvali i neki rimske elemente, prije svega u samom obredu vjenčanja, a takođe i u načelima koja uređuju odnose između supružnika. Kršćanstvo je postiglo

⁵ Bonicije Rupčić, Značenje "Dubia" fra Bartola iz Alverne iz god. 1372/73. za povijest Bosne, *Zbornik radova u čast Baziliju Stjepanu Pandžiću povodom 70. obljetnice života*, Bamberg, 1988, 1-35. Fra Bartol bio je starješina bosanske vikarije od 1366. godine preko 40 godina. On je 1372. poslao papi u Avinjon razna pitanja, odnosno sumnje, s kojim su se misionari susretali na terenu. Ta pitanja su poznata pod nazivom Dubia, kako ih je nazvao sam papa Grigor XI. Papa je pitanja dao komisiji od 5 članova i povjerio im da ih riješe u njegovo ime, što su učinili 1373. godine. Original ovog dokumenta nije sačuvan.

⁶ Nada Klaić, *Izvori za hrvatsku povijest do 1526. godine*, Zagreb, 1972, 315; Salih Jalimam, *Historija bosanskih bogomila*, Tuzla, 1999, 192 - 193.

⁷ Augustin Theiner, *Vetera Monumenta Slavorum meridionalium historiam illustrantia*, I, Romae, 1863, 389; S.Jalimam, Historija bosanskih bogomila, 194.

⁸ Midhat Spahić, Brak, žena i porodični odnosi u srednjovjekovnoj Bosni (XIV-XV vijeka), *Zbornik radova sa naučnog skupa: „Identitet Bosne i Hercegovine kroz historiju”*, Sarajevo, 2011, 284.

veliki uticaj i uzrokovalo krupne promjene u poimanje braka, te je poboljšalo položaj žene i djece u porodici.⁹

Određeni detalji o braku "dobrih Bošnjana" nalaze se u testamentu bosanskog velikaša Pribisava Vukotića, koji je bio komornik hercega Stjepana Vukčića Kosače. Brak u srednjovjekovnoj Bosni u nekim segmentima se razlikuje u odnosu na druge dijelove Evrope, kao što je bilo pitanje miraza. U testamentu "počtenog" viteza Pribisava Vukotića, pisanom 1475. u Padovi, navodi se da u srednjovjekovnom bosanskom društvu nije bio običaj da se žene uzimaju uz miraz, već da se "uzima zbog ljubavi, dobrote i zbog časti i ugleda njihovog roda". Naime, Pribisav se pravdao da mu žena nije donijela miraz, napominjući pri tom da se oženio, jer je žena bila iz dobre kuće.¹⁰

U bračnu zajednicu i muž i žena su unosili određeni imetak. Roditelji kćerke su mladom bračnom paru darivali određenu donaciju, odnosno miraz. Do XI vijeka supruga je imala pravo da slobodno raspolaže svojom imovinom, ali je nakon 1040. godine znatno ojačala moć muškarca nad cjelokupnim bračnim dobrom. Tada je došlo do krupnih promjena u bračnim odnosima tako se udruživanje muža i žene, kao dviju jednakih strana, postepeno pretvorilo u jednu malu „monarhiju“ u kojoj muž vlada kao gospodar.¹¹

Prema crkvenom i svjetovnom pravu miraz je bio obavezan za sklapanje braka. Miraz se davao javnom ispravom u skladu sa mogućnostima roditelja u pokretninama i nekretninama i to u novcu, nakitu, odjeći, opremi za kućanstvo i nekretninama. Imovinsko – pravni odnosi u braku su vrlo detaljno uređeni u statutima dalmatinskih gradova, naročito pitanja vezana uz miraz. Udaja kćeri bila je veliki teret za roditelje i rodbinu. Na osnovu podataka u sačuvanim testamentima i ispravama o mirazu može se uočiti da su sestre dobivale podjednake miraze. U porodicama u kojima je bilo više ženske djece, a koje nisu imale dovoljno novca da svim kćerima daju miraz, roditelji su udavali samo neke, dok su prekobrojne kćeri slali u samostan. Visina miraza je bila velika tako da je porodicama sa više kćeri prijetila potpuna propast ukoliko bi željele da ih sve

⁹ Z. Janečković Römer, *Rod i grad – Dubrovačka obitelj od XIII do XV stoljeća*, 11-13.

¹⁰ Sima Ćirković, Počteni vitez Pribisav Vukotić, *Zbornik Filozofskog fakulteta*, X - 1, Beograd, 1968, 260 – 261; S. Jalilam, *Historija bosanskih bogomila*, 195; M. Spahić, Brak, žena i porodični odnosi u srednjovjekovnoj Bosni (XIV-XV vijeka), 284.

¹¹ Georges Duby, *Vitez, žena i svećenik*, Split, 1987, 68-71.

udaju. Zabilježeno je nekoliko slučajeva da su očevi oporučno određivali koje će se kćeri udati, a koje neće. Ukoliko su oba bračna kandidata prvi put stupali u brak, sva imovina koju su unijeli u brak bila je zajednička. Brak na „istarski način“ predstavlja bračnu zajednicu u kojoj se potpuno spaja imovina muža i žene za vrijeme braka. Prema odredbama dubrovačkog i kotorskog statuta imovina bračnih drugova bila je potpuno odijeljena, svaki bračni drug imao je svoju imovinu.¹²

Početkom razvijenog srednjeg vijeka, među evropskim ženama, najveća prava su imale žene u Kataloniji, na sjeveroistoku Španije. Tamo su kćerke dobivale jednak dio nasljedstva kao i sinovi. Žena je imala pravo na raspolažanje svojom imovinom nezavisno od muža, koji nije mogao da obavlja ekonomске transakcije koje se tiču zajedničke imovine bez ženinog pristanka.¹³

U srednjovjekovnoj Bosni su vladale sasvim drugačije prilike u odnosu na susjedstvo. Žena u Bosni nije bila uključena u ekonomski život, zato što nije donosila u bračnu zajednicu niti miraz niti imovinu.¹⁴

Statuti dalmatinskih gradova omogućavali su ženama bavljenje trgovinom, raspolažanje stečenim dobrima, ulazak u bratovštine i učešće na sudu, međutim uz velika ograničenja tako da su teško mogle ostvariti svoja prava. Učešće žena u poslovnom životu zavisilo je od staleža kojem su pripadale. Pojedine plemkinje su vodile krupne poslove, međutim, žene iz nižih staleža imale su veće mogućnosti za bavljenje privrednim djelatnostima, jer su imale veća prava u odnosu prema mužu i slobodnije su raspologale imetkom.¹⁵

U poveljama bosanskih vladara i vlastele spominju se neke žene. Uglavnom se ovdje radi o nasljedstvu, odnosno o testamentima njihovih očeva ili muževa. Tako se u jednoj poveli spominje da je Katarina, unuka hecega Hrvoja, dobila od djeda u nasljedstvo kuću i neko zemljiste.¹⁶ Jelena, supruga Sandalja Hranića

¹² *Liber statutorum civitatis Ragusii composites anno 1272*, Dubrovnik, 2002, (u daljem tekstu: Dubrovački statut), IV/I, IV; Lujo Margetić, *Hrvatsko srednjovjekovno i obiteljsko pravo*, Zagreb 1996, 64-67; Z. Janeković Römer, *Rod i grad - Dubrovačka obitelj od XIII do XV stoljeća*, 77-78.

¹³ M. Nurdberg, *Dinamični srednji vek*, 53-56.

¹⁴ L. Blehova Čelebić, *Žene srednjovjekovnog Kotora*, 158.

¹⁵ Z. Janeković Römer, *Rod i grad - Dubrovačka obitelj od XIII do XV stoljeća*, 126-133.

¹⁶ Ljubomir Stojanović, *Stare srpske povelje i pisma*, knjiga II, Beograd - Sremski Karlovci, 1934, 4 - 5.

sastavila je testament kojim je svojim najbližima, vojvodi Stjepanu, njegovoju supruzi Jeleni, njegovim sinovima Vladislavu i Vlatku, kćeri Katarini i sestri Despini podijelila skupocjenu odjeću, nakit i posuđe. Dio novca je ostavila da se podijeli milostinja za njenu dušu i za obnovu crkve sv. Georgija u Gorici, a dio novca je ostavljen za djevojke koje se zateknu na njenoj samrti, kako bi se mogle udati.¹⁷

Život žena bio je određen staleškom pripadnošću i ulogom u porodici. Dok se o pojedinim znamenitim ženama u srednjovjekovnoj Bosni ponešto zna, nažalost vrlo malo se zna kako je živjela obična žena. Položaj žene nalazio se ispod nivoa cijelog bosanskog društva, što znači da je socijalni položaj žene bio daleko od zadovoljavajućeg. Žena je mogla posjedovati pokretnu imovinu, dok su rijetki slučajevi iz kojih se može dokučiti da je mogla biti u posjedu nepokretne imovine. Nakon muževe smrti, žene nisu dobivale u naslijedstvo njegovu imovinu, nego su imale samo pravo doživotnog korišćenja prihoda s njegovih posjeda. U Povelji hercega Stjepana 19. jula 1453. navodi se mogućnost da, ako ga žena Jelena nadživi, dobije dio muževog imetka na doživotno korištenje. Nakon njene smrti tu imovinu bi po pola podijelili sinovi Vlatko i Vladisav.¹⁸

Prema običaju koji je vladao u srednjovjekovnoj Bosni supruga je imala pravo naslijediti muža, ukoliko ne bi imao muških potomaka.¹⁹ Ukoliko je neko imao samo žensku djecu, u tom slučaju bi sav imetak naslijedile njegove kćeri. Tako Vukčin Ostojić testamentom ostavlja svu svoju pokretnu i nepokretnu imovinu svojoj kćerci Vladuši i drugoj kćerci ili sinu koga je očekivao da će se roditi.²⁰ Takođe, ženi je nakon muževe smrti pripao dio imetka kojeg je ona uživala za svog života, a nakon njene smrti taj dio bi pripao djeci.²¹

¹⁷ Franc Miklošić, *Monumenta Serbica spectantia historiam Serbiae, Bosnae, Ragusii*, Viennae, 1858, 341; Salih Jalimam, *Izvori za historiju srednjovjekovne bosanske države*, Tuzla, 1999, 66 - 67.

¹⁸ Lj. Stojanović, *Stare srpske povelje i pisma*, II, 71; Z. Janečković Römer, *Rod i grad - Dubrovačka obitelj od XIII do XV stoljeća*, 126 - 133; Muhamed Hadžijahić, *Udio žene u islamizaciji Bosne i Hercegovine*, *Narodna uzdanica*, Sarajevo, 1941, 72.

¹⁹ Lj. Stojanović, *Stare srpske povelje i pisma*, II, 47 - 53.

²⁰ DAD, Test. Not. XIV, fol. 11, 15.XII 1445. "... trovasse de lo mio stabile e mobile lasso ala fiola mia Vladussa e l'altro fiolo a fiola mia lo qual spetemo che se nascerà se dio vora se sera vivo".

²¹ Lj. Stojanović, *Stare srpske povelje i pisma*, II, 69 - 72.

Takođe, interesantan je testament Pribisava Vukotića, koji je bio u službi hercega Stjepana i kod njega obavljao razne dužnosti. Testamentom je sav imetak podijelio supruzi Doroteji, sinovima Rafaelu, Petru, Đorđu, te kćerima Katarini, Ani, Barbari. Iz toga se vidi koliko je volio svoju porodicu i da se brinuo za njenu egzistenciju.²²

Imovinskopravni položaj žena u srednjovjekovnim dalmatinskim gradovima bio je lošiji u odnosu na položaj muškaraca. Udata žena bila je pod ograničenom vlašću muža. Posjedovala je mirazne pokretne dragocjenosti, ali ih je mogla otuđiti samo uz saglasnost muža. Madaje muž upravlja miraznim nekretninama, nije ih mogao otuđiti bez saglasnosti supruge. Nakon smrti muža, žena je imala prilično povoljan položaj. Udovica koja se ne preuda i koja moralno živi, ima pravo da upravlja cijelokupnom porodičnom imovinom. Njena vlast u porodici jednak je onoj koju je imao pokojni muž, jedino što nije imala pravo da razdijeli nekretnine među djecom. Imovinski sporovi zbog preudaje udovice i stav Crkve prema drugom braku, urodili su shvatanjem prema kojem je čuvanje udovištva pošteno i časno, a preudaja nije.²³

Porodični odnosi u srednjovjekovnoj Bosni imaju određene sličnosti sa porodičnim prilikama u drugim evropskim državama, ali takođe imaju i svoje osobenosti. Nažalost nije sačuvan dovoljan broj historijskih izvora koji bi nam pomogao da u većoj mjeri rasvjetlimo odnose u bosanskoj porodici. Rijetke podatke nam pružaju isprave bosanskih vladara i vlastele, testamenti i natpisi na stećcima. Proučavanje porodičnih odnosa u srednjovjekovnoj Bosni zbog toga ostaje na površini problema.

Na osnovu raspoloživih izvora može se spoznati kakvi su bili odnosi između roditelja i djece. Od malih nogu djeca su odgajana u dubokoj pokornosti prema roditeljima, a nagrada za takvo ponašanje jeste dobivanje naslijedstva od roditelja. Kada roditelji ostare, u Bosni je bio običaj da se djeca brinu o svojim roditeljima. Primjer lijepog ophođenja djece prema roditeljima jeste herceg Stjepan, koji je materijalno zbrinuo svoju majku Katarinu tako što joj je ostavio

²² Ludwig Thalloczy, *Studien zur Geschichte Bosniens und Serbiens im Mittelalter*, München, 1914, 436 – 438; Pavo Živković, *Ekonomsko socijalne promjene u bosanskom društvu u XIV i XV stoljeću*, Tuzla, 1986, 107.

²³ Dubrovački statut, IV/VII, XX; L. Margetić, *Hrvatsko srednjovjekovno i obiteljsko pravo*, 183-190; Z. Janeković Römer, *Rod i grad – Dubrovačka obitelj od XIII do XV stoljeća*, 133.

prihode od carine u Tjentištu.²⁴ U slučaju da dijete otkaže poslušnost roditelju, biva uskraćeno u naslijedstvu. Tako je bilo u porodici hercega Stjepana kada se njegov sin Vladislav okrenuo protiv njega. Kasnije su se pomirili, pa mu je otac oprostio. U Povelji koja je tom prilikom izdana navodi se da će Vladislav s bratom naslijediti hercegovo imanje pod uslovom da mu bude vjeran i poslušan do njegove smrti. Ženska djeca su naslijedivala imovinu samo u slučaju da nije bilo muških potomaka.²⁵

Statuti dalmatinskih gradova sadrže više odredbi koje govore o podređenosti djeteta u očevoj vlasti. U Dubrovniku je poštovan stari običaj da se djeca moraju brinuti za svoje roditelje. Prema Dubrovačkom statutu otac je imao velika ovlaštenja nad djetetom u vlasti kao što su: fizički kažnjavati djecu, maloljetne sinove oženiti i preuzeti miraz njihovih žena, izbaciti iz kuće sina koji nije želio da otac preuzme miraz njihovih žena, zabraniti sinu ženidbu dok se kćeri ne udaju, maloljetnu kćи dati u samostan, isključiti iz naslijedstva neposlušnog sina i druga.²⁶

Prema mletačkom pravu, dijete je moglo biti isključeno iz naslijedstva samo zbog zlostavljanja roditelja, a običajno pravo je dodalo još jedan razlog, stupanje u brak protiv volje roditelja. U Dubrovniku je bilo više razloga za isključenje djeteta iz naslijedstva, koji podsjećaju na langobardsko pravo i to: zlostavljanje roditelja, pokušaj ubistva roditelja stupanje u brak protiv volje roditelja, općenje sa očevom „prijateljicom”, tužba za teže kazneno djelo. U Budvi je otac mogao razbaštiniti dijete u slijedećim slučajevima: zlostavljanje roditelja, stupanje u brak protiv volje roditelja, uskraćivanje pomoći siromašnom roditelju, odnosno roditelju koji je u zatvoru, sin heretik i kćи bludnica.²⁷

U većini dalmatinskih gradova primjenjivano je pravilo prvenstva muških naslijednika. Zahvaljujući podacima iz oporuka zaključujemo da su očevi

²⁴ DAD, Lett. Di Lev. XIV, fol. 46, 20. XI 1450.

²⁵ Lj. Stojanović, *Stare srpske povelje i pisma*, II, str. 69 - 72. "... ako li bi šta toga Bog ne dai koi niju izašao mani roditelju svomu hercegu Stjepanu iz volje i iz posluha i ne svršio mi sjega i za moga života kako se u ovom listu imenuje tada da ne ima diela ni za mene ni kon mene od gospodstva moga..."

²⁶ *Dubrovački statut*, IV/XII, XLIV, LXXIII.

²⁷ *Dubrovački statut*, IV/XXIII, L. Margetić, *Hrvatsko srednjovjekovno i obiteljsko pravo*, 194-196, 223; Z. Janeković Römer, *Rod i grad - Dubrovačka obitelj od XIII do XV stoljeća*, 100.

najčešće dijelili imanje na jednake dijelove između sinova. Međutim, postojala je mogućnost preferiranja najstarijeg ili najposlušnijeg sina, koja je na izvjestan način jačala očevu vlast i podsticala sinove na poslušnost. Kćeri su mogle naslijediti roditelje samo u slučaju da nisu imale braće.

Crkveno pravo je tražilo od muškarca vjernost supruzi, međutim, nije mu zabranjivalo da se odrekne drugih žena prije sklapanja braka i za vrijeme udovištva. Stoga se nije poštivala zabrana preljuba, bez većeg rizika za prekršitelja. Snošljivost zakona i javnosti prema ljubavnim vezama muškaraca nije se odnosila i na žene, za koje je važio strogi moral koji je djevojci nalagao djevičanstvo, a udatoj ženi i udovici suzdržljivost.²⁸

U historijskim izvorima zabilježen je veliki broj vanbračne djece. Kod vlastele je čest slučaj bio da iza sebe ostave manji ili veći broj vanbračne djece. Ljubavne veze gospodara sa sluškinjom nisu smatrane nedoličnim za uglednog građanina. Djeca rođena iz takve veze često su živjela u očevoj kući, te su očevi oporučno nalagali svojoj supruzi i zakonitim potomcima da moraju brinuti o njihovo nezakonitoj djeci.²⁹

Bez obzira na činjenicu da u mentalitetu srednjovjekovnog čovjeka bračna veza zauzima niži položaj na ljestvici vrijednosti u odnosu na druge veze unutar porodice, nesumnjivo je da je ona imala značajan utjecaj na formiranje porodičnih odnosa uopšte. Brak čini osnovu i početak porodice i srodstva.³⁰ U nekim brakovima nisu vladali dobri odnosi između muža i supruge. Do toga je dolazilo zbog posebnog odnosa prema braku i shvatanju braka u srednjovjekovnoj Bosni. Srednjovjekovni Bošnjani vrlo su jednostavno stupali u brak pod uslovom "da bude vjerna i dobra", ali su isto tako veoma lahko napuštali bračnu zajednicu ili su pored vlastite žene dovodili ljubavnicu. Kao veliki ljubavnik na glasu je bio herceg Stjepan koji je imao ljubavnicu lijepu Sijenjanku, zbog koje je imao velikih problema u svojoj porodici. Inače hercegova slaba tačka bile su žene. U prilog tome ide i činjenica da se tri puta ženio.³¹

²⁸ Dubrovački statut, IV/XVI, XVIII; Z. Janeković Römer, *Rod i grad - Dubrovačka obitelj od XIII do XV stoljeća*, 114-118.

²⁹ L. Margetić, *Hrvatsko srednjovjekovno i obiteljsko pravo*, 26; Z. Janeković Römer, *Rod i grad - Dubrovačka obitelj od XIII do XV stoljeća*, 116-117.

³⁰ Z. Janeković Römer, *Rod i grad - Dubrovačka obitelj od XIII do XV stoljeća*, 55.

³¹ Vladimir Čorović, *Historija Bosne*, (reprint izdanje), Banja Luka - Beograd, 1999, 534; Sima Ćirković, *Herceg Stefan Vukčić - Kosača i njegovo doba*, Beograd, 1964, 276.

Visoki mortalitet bio je prisutan u srednjovjekovnim društvima, a to se moglo prevazići samo visokim natalitetom. Mada se rađalo mnogo djece, mnoge bebe su umirale prilikom porođaja, a veliki broj djece je umirao u prvim godinama života. Prosječan broj djece po porodici bio je nešto veći na selu nego u gradu, a rijetke su bile porodice sa više od četvero djece.³² Porodice krupnijeg plemstva uvijek su imale puno djece, pa se može uspostaviti veza između ekonomskog statusa i broja djece, odnosno, bolje materijalno stanje omogućavalo je uzdržavanje većeg broja djece. Bogati društveni slojevi su nastojali da imaju mnogo djece, sinova koji su nastavljali rod i preuzimali poslove, te kćeri čijom su se udajom širile veze među rodovima.³³

Žena je unutar kuće imala ovlašćenja i autoritet nad kućanstvom, djecom i slugama. U okviru toga je imala svoju odgovornost i neovisnost o mužu. Veza između majke i djece činila je središte osjećajnog života u porodičnim odnosima. Zbog toga je bio velik uticaj majke na djecu, a vjerovatno i zato što su bile mnogo mlađe od muževa, pa stoga i bliže djeci. Hercegova supruga Jelena imala je velik uticaj na svoju djecu što se pokazalo tokom sukoba hercega Stjepana s Dubrovčanima. Jelena je okrenula Vladislava protiv oca, pa se udružio s Dubrovčanima i tako doveo hercega Stjepana u težak položaj.³⁴

U srednjovjekovnoj Bosni, slično kao i u drugim evropskim državama, roditelji su veliku pažnju posvećivali ženidbi i udaji svoje djece. Povodi za ženidbu bili su političke i ekonomske prirode, naročito među vlastelom. Roditelji su imali veliki uticaj na djecu i prilikom izbora bračnog druga. To je bio slučaj i sa bosanskom kraljevskom porodicom. U nekoliko navrata bosanski vladari su se putem bračnih veza povezali sa drugim vladarskim porodicama, kao što je slučaj sa brakom između kćerke bana Stjepana II Kotromanića i ugarskog kralja Ludovika I Anžujskog.³⁵ Kralj Tomaš pravio je razne kombinacije sa evropskim vladarskim

³² M. Nurdberg, *Dinamični srednji vek*, 18-19.

³³ Z. Janečković Römer, *Rod i grad - Dubrovačka obitelj od XIII do XV stoljeća*, 42-44.

³⁴ Lj. Stojanović, *Stare srpske povelje i pisma*, II, 124 - 127.

³⁵ Mavro Orbini, *Kraljevstvo Slavena*, Zagreb, 1999, 416. Interesantnu pripovijest o sklapanju braka između kćerke bana Stjepana II Kotromanića i ugarskog kralja Ludovika donosi nam Orbini: „Kad Ludovikova majka dozna da ban Stjepan ima petnaestogodišnju kćer, imenom Elizabeta, djevojku krasoticom i mudru, zatraži od bana da joj je pošalje na dvor, obećajući mu da će se brinuti o njoj kao da joj je kći. No djevojčin otac ne dade svoj pristanak, te kraljica otputova iz Ugarske i s velikom pratnjom dođe na rijeku Savu u Usori. Posla otamo po bana Stjepana i zadrža ga zatim

kućama, da bi na kraju za svog sina Stjepana Tomaševića izabrao kćerku srpskog despota Maru.³⁶ Roditelji nisu mnogo marili za ljubav mlađih, nego im je bilo bitno da iz braka izvuku neku korist. Očevi su u oporukama posebno zahtjevali od sinova ili žene da vode brigu oko udaje njihovih kćeri. U testamentu Pribisava Vukotića predviđene su oštре mjere za kćeri, ako bi se udale bez majčinog odobrenja. Za takav postupak slijedila je kazna gubljenja prava na nasljedstvo.³⁷

U srednjovjekovnom evropskom društvu bila je velika razlika u godinama između muža i žene. Vlastela se ženila veoma mladim ženama, koje su imale između 14 i 18 godina. Dalmatinske djevojke najčešće su stupale u brak u dobi između 14 i 16 godina, a muškarci su imali 20 i više godina. Porođaj je predstavljao najveću opasnost za žene u srednjem vijeku, jer je bila velika smrtnost žena prilikom porođaja. Ukoliko je žena umrla tokom porođaja, muž se ponovo odlučivao na ženidbu. Za razliku od muškaraca, manji broj žena se odlučivao na novi brak, a razlozi za to su briga o djeci, te ograničenje korištenja muževe imovine. Roditelji su nastojali što ranije udati kćeri, dok su sinove ženili kasnije. Uloga oca, brata ili rođaka, bila je ključna u udaji djevojaka, jer su oni odlučivali za koga će djevojka poći, odnosno, ugavarali su brak u njeno ime. U pojedinim oporukama očevi su posebno nalagali sinovima ili drugim nasljednicima da se pobrinu oko udaje njihovih kćeri. Ponekad su time uslovjavali podjelu imetka ili ženidbu sinova. Prema dubrovačkom i drugim statutima djevojka je imala pravo da odbije ugovoren brak, ali je njen otac morao isplatiti miraz. Tako je neposlušna kćerka gubila miraz i nije se više mogla udati. Tajni, svojevoljni brakovi bili su strogo zabranjeni i za sklapanje takvog braka slijedile su rigorozne

u razgovoru, no on se i dalje opiraše kraljičinu zahtjevu, dok ona uporno ostajaše pri tome, obećajući i prisežući da će mu kćer odlično udati, kako to i priliči djevojci poput nje, te da će i on biti zadovoljan njezinom udajom. Svladan konačno tim obećanjima i prisegama, ban joj dade kćer. Kraljica je odvede sa sobom u Ugarsku i zadrža je kraj sebe tri godine. Za to vrijeme se djevojka bijaše proljepšala i postala još većom krasoticom, a u svim svojim postupcima pokazivaše se mudrom. Tada kraljica majka stade nagovarati sina Ludovika, kojem bijaše umrla prva žena Margarita, kći poljskog kralja Kazimira, da uzme Stjepanovu Elizabetu za ženu. Ludovik udovolji majci, te smjesti izvjetiše o tome djevojčina oca, pozivajući ga u Ugarsku na vjenčanje."

³⁶ Đuro Tošić, Posljednja bosanska kraljica Mara (Jelena), *Zbornik za istoriju Bosne i Hercegovine* 3, Beograd, 2002, 30-31. Kćerka despota Lazara Brankovića se u historijskim izvorima javlja sa dva imena: prvo, Mara, po uzoru na stariju očevu sestru i čuvenu sultanicu Maru i drugo, Jelena, identično s majčinim imenom.

³⁷ P. Živković, *Ekonomsko socijalne promjene*, 107.

kazne. Mladoženja je gubio pravo na imovinu svoje supruge, a njegovi saučesnici su kažnjavani zatvorom ili progonstvom. Ukoliko se neka djevojka zaručila sa nekim muškarcem bez znanja roditelja, gubila je sva prava na naslijedstvo.³⁸

Dok ne postanu punoljetna, djeca se vrlo rijetko spominju, uglavnom u oporukama roditelja. Zbog nedostataka podataka vrlo malo se zna o životu male djece. U Povelji vojvode Stjepana 18. septembra 1438. godine kojom prima dio Sandaljeve ostavštine, njegovi sinovi Vladislav i Vlatko također su naslijedili jedan dio, ali ga nisu mogli podići zato što nisu bili punoljetni, odnosno nisu napunili četrnaest godina. U srednjem vijeku punoljetnost se sticala sa četrnaest godina, pa tako Tvrtko I Kotromanić s petnaest godina preuzima bosansko prijestolje. Poznato je da su vlasteoska djeca izvjesno vrijeme provodila na dvoru bosanskog vladara, gdje su sticali neophodan odgoj.³⁹

Mada je u srednjovjekovnoj Bosni pismenost bila slabo raširena, pojedini roditelji su nastojali da im djeca nauče čitati i pisati. To je bio slučaj sa vlasteoskim porodicama, pa su tako hercegov sin Vladislav i brat vojvode Ivaniša Žarko sami pisali povelje.⁴⁰

Prema dalmatinskim statutima, punoljetnost je za muškarce nastupala sa četrnaest, a za žene sa dvanaest godina. Tada su bili oslobođeni tutorstva i mogli su stupiti u brak. U užoj Hrvatskoj punoljetnost je za muškarce nastupala sa navršenih 16 godina, dok su ženske osobe smatrane punoljetnim sa 12 godina. U većini srednjovjekovnih evropskih država za emancipaciju je bila dovoljna ekonomska odvojenost. Emancipacijom sin stiče ekonomsku samostalnost. U srednjovjekovnoj Istri i Dalmaciji emancipacija se ostvarivala na više načina: notarskom ispravom, dodjelom „miraza“, stupanjem u brak i vođenjem odvojenog kućanstva.⁴¹

³⁸ *Dubrovački statut*, IV/XIII; Z. Janeković Römer, *Rod i grad - Dubrovačka obitelj od XIII do XV stoljeća*, 65-67.

³⁹ Lj. Stojanović, *Stare srpske povelje i pisma*, II, 47 - 53.

⁴⁰ Isto, 127, 138.

⁴¹ L. Margetić, *Hrvatsko srednjovjekovno i obiteljsko pravo*, 194-195, 255; Z. Janeković Römer, *Rod i grad - Dubrovačka obitelj od XIII do XV stoljeća*, 48-49.

Zaključak

Tokom ranog srednjeg vijeka brak nije imao nikakve veze sa crkvenim ceremonijama, a tek od XII vijeka sveštenstvo je uspjelo da uspostavi izvjesnu kontrolu nad brakom. Takva je politika Crkve dovela do sakralizacije braka, te je on uvršten među sakramente. Sakralizacija braka uzrokovala je njegovu nerazrješivost, pa je rastava braka bila zabranjena, osim u iznimnim slučajevima.

Bosansko srednjovjekovno društvo odlikuje se određenim osobenostima po kojima se razlikuje od susjednih društava, a jedna od njih je poseban odnos prema braku. Veliki uticaj na društvene odnose u srednjovjekovnoj Bosni imali su pripadnici Crkve bosanske, što je uzrokovalo da se u bosanskoj državi sačuvalo prastaro shvaćanje braka kao društvene institucije. Na osnovu takvog shvaćanja žena nije sklapala brak prema crkvenoj doktrini, nego uz uslov da bude vjerna i dobra svom mužu. Pripadnici Crkve bosanske su imali znatan uticaj na drugačije mišljenje o braku u Bosni, gdje je vladalo poimanje braka kao raskidive institucije.

Prema crkvenom i svjetovnom pravu miraz je bio obavezan za sklapanje braka. Miraz se davao javnom ispravom u skladu sa mogućnostima roditelja u pokretninama i nekretninama i to u novcu, nakitu, odjeći, opremi za kućanstvo i nekretninama. Međutim, u srednjovjekovnom bosanskom društvu nije bio običaj da se žene uzimaju uz miraz, već da se "uzima zbog ljubavi, dobrote i zbog časti i ugleda njihovog roda".

Statuti dalmatinskih gradova omogućavali su ženama bavljenje trgovinom, raspolaganje stečenim dobrima, ulazak u bratovštine i učešće na sudu. Učešće žena u poslovnom životu zavisilo je od staleža kojem su pripadale. U srednjovjekovnoj Bosni žena nije bila uključena u ekonomski život, zato što nije donosila u bračnu zajednicu niti miraz niti imovinu. Položaj žene nalazio se ispod nivoa cijelog bosanskog društva, što znači da je socijalni položaj žene bio daleko od zadovoljavajućeg.

Porodični odnosi u srednjovjekovnoj Bosni imaju određene sličnosti sa porodičnim prilikama u drugim evropskim državama, ali takođe imaju i svoje osobenosti. Od malih nogu djeca su odgajana u dubokoj pokornosti prema

roditeljima. Kada roditelji ostare u Bosni je bio običaj da se djeca brinu o svojim roditeljima.

MARRIAGE AND FAMILIES IN BOSNIA AND NEIGHBORS DURING THE MIDDLE AGES

Summary

During the early Middle Ages marriage had nothing to do with church ceremonies, but only since the twelfth century clergy managed to establish some control over marriage. Such is the policy of the Church led to the sanctifying marriage, and he is listed among the sacraments. Sacralization of marriage caused its indissolubility, but the divorce was forbidden, except in exceptional cases.

Bosnian medieval society is characterized by certain characteristics which distinguish it from neighboring companies, and one of them has a special relationship to marriage. A great impact on social relations in medieval Bosnia were members of the Bosnian Church, which caused that the Bosnian state preserved ancient notion of marriage as a social institution. Based on this understanding, the woman did not marriages according to church doctrine, but with the condition that is true and good to her husband. Members of the Bosnian Church had a significant impact on differently about marriage in Bosnia, where there was a notion of marriage as an institution cancellable.

According to the church and secular law dowry was required for marriage. Dowry is giving a public document in accordance with the circumstances of the parents in the general estate and cash, jewelry, clothing, household goods and real estate. However, in the medieval Bosnian society is not the custom that women take with dowry, but to be "taken out of love, kindness and because of the honor and reputation of their gender."

Statutes of Dalmatian towns allowed the women engaging in trade, the disposal of the acquired assets, entering into fraternities and participation in court. Participation of women in business life depended on the stock which they belonged. In medieval Bosnia wife was not involved in economic life, because it

was not bringing in marriage nor fortune nor property. The position of women was located below the level of the entire Bosnian society, which means that the social position of women was far from satisfactory.

Family relations in medieval Bosnia have certain similarities with the family situation in other European countries, but also have their own characteristics. From an early age children are brought up in a deep obedience to parents. When the parents grow old in Bosnia was the custom that the children take care of their parents.

BIBLIOGRAFIJA

Neobjavljeni izvori

Državni arhiv Dubrovnik (DAD):

1. Testamenta Notariae (Test. Not.), ser. XIV
2. Lettere e Commisioni di Levante (Lett. Di Lev.), ser. XIV

Objavljeni izvori

1. Liber statutorum civitatis Ragusii composites anno 1272, Dubrovnik 2002.
2. Jalimam, Salih, *Izvori za historiju srednjovjekovne bosanske države*, Tuzla, 1999.
3. Klaić, Nada, *Izvori za hrvatsku povijest do 1526. godine*, Zagreb, 1972.
4. Stojanović, Ljubomir, *Stare srpske povelje i pisma*, knjiga II, Beograd - Sremski Karlovci 1934.
5. Thalloczy, Ludwig *Studien zur Geschichte Bosniens und Serbiens im Mittelalter*, München, 1914.
6. Theiner, Augustin, *Vetera Monumenta Slavorum meridionalium historiam illustrantia*, I, Romae, 1863.

Literatura

1. Blehova Čelebić, Lenka *Žene srednjovjekovnog Kotora*, Podgorica 2002.
2. Ćirković, Sima, *Herceg Stefan Vukčić - Kosača i njegovo doba*, Beograd, 1964.
3. Ćirković, Sima, Počteni vitez Pribisav Vukotić, *Zbornik Filozofskog fakulteta*, X - 1, Beograd, 1968, 259-276.
4. Ćorović, Vladimir, *Historija Bosne*, (reprint izdanje), Banja Luka - Beograd 1999.

5. Duby, Georges, *Vitez, žena i svećenik*, Split, 1987.
6. Hadžijahić, Muhamed, Udio žene u islamizaciji Bosne i Hercegovine, *Narodna uzdanica*, Sarajevo, 1941, 70-75.
7. Jalimam, Salih, *Historija bosanskih bogomila*, Tuzla, 1999.
8. Janečović Römer, Zdenka, *Rod i grad - Dubrovačka obitelj od XIII do XV stoljeća*, Dubrovnik 1994.
9. Margetić, Lujo, *Hrvatsko srednjovjekovno i obiteljsko pravo*, Zagreb, 1996.
10. Miklošić, Franc, *Monumenta Serbica spectantia historiam Serbiae, Bosnae, Ragusii*, Viennae, 1858.
11. Nurdberg, Mihael, *Dinamični srednji vek*, Beograd, 2011.
12. Orbini, Mavro, *Kraljevstvo Slavena*, Zagreb, 1999.
13. Rupčić, Bonicije, Značenje "Dubia" fra Bartola iz Alverne iz god. 1372/73. za povijest Bosne, *Zbornik radova u čast Baziliju Stjepanu Pandžiću povodom 70. obljetnice života*, Bamberg, 1988, 1-35.
14. Spahić, Midhat, Brak, žena i porodični odnosi u srednjovjekovnoj Bosni (XIV-XV vijeka), *Zbornik radova sa naučnog skupa „Identitet Bosne i Hercegovine kroz historiju”*, Sarajevo, 2011, 283-297.
15. Truhelka, Ćiro, Testament gosta Radina. Prinos patarenskom pitanju, *Glasnik Zemaljskog muzeja*, Sarajevo, 1911.
16. Tošić, Đuro, Posljednja bosanska kraljica Mara (Jelena), *Zbornik za istoriju Bosne i Hercegovine* 3, Beograd, 2002.

UDK: 94(4-12)"18"
321.01:94(4-12)"18"

Izvorni naučni rad / Original scientific paper

Senaid Hadžić

Filozofski fakultet Univerziteta u Tuzli

senaid.had@hotmail.com

VELIKODRŽAVNI PROGRAMI I PROJEKTI JUGOISTOČNE EVROPE OD 30-IH DO 70-IH GODINA 19. STOLJEĆA

Apstrakt: Autor u radu koji slijedi analizira i sagledava pojavu, uobličavanje i pokušaje provedbe velikonacionalnih/velikodržavnih programa i projekata u jugoistočnoj Evropi sredinom 19. stoljeća. Osim navedenoga, donosi podatke o djelovanju javnih kulturnih radnika/djelatnika, političkih lica koje se pojavljuju u vrijeme burnih revolucionarnih godina, prije i tokom rješavanja istočnog pitanja i definitivne podjele interesnih sfera i osmanskih ostavština na Balkanu između imperijalnih sila. Autor donosi, također, podatke i o načinu na koji je, o svemu navedenom, obavještavana balkanska, pa i šira, javnost. Sve u kontekstu postepene pojave, širenja i realizacije velikonacionalnih projekata, ideje i ideologije od 30-ih do 70-ih godina 19. stoljeća koje su u fokusu svoga djelovanja imala i prostore jugoistočne Evrope. O naprijed naznačenim/navedenim pitanjima u radu se donose relevantni i provjereni podaci na osnovu historijskih izvora prvoga reda, članaka objavljenih u onovremenim novinama/štampi, te relevantne literature (knjige, studije i članci eminentnih historičara).

Ključne riječi: Velikodržavni projekti, Velikomađarska ideja, Velikogrčka ideja, Velikosrpki projekat, Velikohrvatska ideja, Velikobugarska ideja, jugoistočna Evropa.

Abstract: The author in the following article analyzes and perceives the emergence, shaping and attempts to implement grand-state/national programs and projects in South East Europe in the mid-19th century. In addition, it provides information on the activities of public cultural workers/political figures who appear during

the turbulent revolutionary years, before and during resolving the eastern issue and the definitive division of the spheres of interest and Ottoman legacies in the Balkans between imperial powers. The author also provides data on the manner in which the Balkans, and even the wider, public is informed about everything mentioned above. All in the context of the gradual emergence, expansion and realization of multinational projects, ideas and ideologies from the 1930's to the 70's of the 19th century, which in the focus of their activities also had the facilities of South-Eastern Europe. Relevant and verified data on the first-mentioned historical sources, articles published in contemporary newspapers/press, and relevant literature (books, studies and articles of eminent historians) are brought about the aforementioned/mentioned issues in the paper.

Keywords: Great state projects, Greater state idea, Greater Hungarian idea, Greater Greece project, Greater Serbia project, Greater Croatia idea, Greater Bulgaria idea, South-eastern Europe.

Ideje federacije i velikonacionalni/velikodržavni programi/projekti

Gotovo su svi evropski narodi – veliki i mali, razvijeni i manje razvijeni - u revolucijama 1848/49. ("proljeću naroda") manifestirali svoju nacionalnu svijest i ciljeve u rasponu od zahtjeva za priznanjem svoga jezika do zahtjeva za konstitucijom svoje samostalne države. Nagla pojava i jačanje nacionalizma u Evropi sredinom 19. stoljeća rezultat je vrlo širokoga i složenog procesa "odumiranja" feudalizma, otvaranja puta kapitalističkoj industrijalizaciji, širenju građanske klase i klase oslobođenih seljaka, širenju pismenosti, kulture i nauke te uspostavljanju institucija parlamentarne građanske demokracije (podjela vlasti, političke stranke) sa sve slobodnjom i sve masovnijom štampom/novinama.¹

¹ Prve novine javljaju se u zapadnoj Evropi početkom 17. stoljeća. Najstarije novine u punom smislu te riječi bile su novine *Relation* koje su izlazile u Strassbourgu. Najstariji sačuvani brojevi su iz 1609. godine. Tokom 1700. godine u Njemačkoj je izlazilo već oko 60-70 naslova. Prve dnevne novine (*Einkommende Zeitung*) izlazile su u Lajpcigu 1650. godine. Naprimjer, prve osmanske novine pokrenuo je 1829. Mehmed Ali u Kairu: *Vekayi-i Misriyye* (Događanja u Egiptu). Slijedeći njegov primjer, Mahmud II odlučio je da započne objavljivanje lista *Takvim-i Vekayi* (Kalendar događaja), na osmanskom jeziku, čiji je prvi broj izašao 1. novembra 1831; bio je to uglavnom nedjeljni

Rađanje nacionalizma bilo je vrlo brzo i eruptivno. Historičari su utvrdili da, na primjer, u doba Napoleona u Njemačkoj i Italiji gotovo da i nije bilo nacionalnog osjećaja, a već u revoluciji 1848/49. izbio je u prvi plan. Nacije su se "rodile" za manje od pola stoljeća.²

Evropski nacionalizmi 19. stoljeća u praskozorje liberalizma unijeli su u političku dinamiku i u međunarodne odnose najeksplozivniju energiju - ideju i zanose stvaranja nacionalnih država. Nacionalni su pokreti donijeli smrtnu opasnost srednjovjekovnim državnim strukturama, kako onima koje je feudalizam podijelio na više državica (njemačke i talijanske zemlje), tako i onima koje su kao feudalne monarhije postale višenacionalne. Prve će biti ujedinjene

koji je objavljivao nove zakone i dekrete, kao i najvažnije događaje u Carstvu i izvan njega. Nekoliko dana kasnije, pojavilo se francusko izdanje tog lista. Ove novine imale su zvaničan karakter, a objavljivanje francuskog izdanja pokazuje istovremeno uticaj francuskog jezika i sultanovu želju da ostavi utisak na strance koji su boravili u prijestonici i uglavnom znali ovaj jezik. Naravno, osmanske novine u prijestonici imale su ograničen krug publike: osmansko izdanje imalo je tiraž od 5.000 primjeraka, a izdanje na francuskom jeziku 300 primjeraka. Tek devet godina kasnije pojavio se drugi osmanski list, *Ceride-i havddis* (bukvalno: registar vijesti). Osmanska štampa doživjelje puni uspon tek u drugoj polovini 19. stoljeća. Najstarije hrvatske novine, *Ephemerides Zagrebienses - Zagrebačke novine*, štampane su 1771. godine u Kaptolskoj štampariji na Novoj Vesi, zatim *Kroatisher Korrespondent - Hrvatski dopisnik* iz 1789, te *Almanah ilirske* štampan u Karlovcu od 1823. i druge. Prve srpske novine pojavile su se u Beču, 1791. godine. Pokretači i osnivači novina, što je zanimljivo, nisu bili Srbi nego Grci, braća Publije i Georgije Markides Puljo. Novine su se pojavile pod imenom *Serbskija posvednevnija novinii* izlazile su dva puta nedjeljno. Godine 1813, zajedno sa Dimitrijem Frušićem, i uz prethodnu pomoć i zalaganje Jerineja Kopitara kod austrijskih vlasti i cenzure, Dimitrije Davidović pokreće prve novine na narodnom srpskom jeziku, pod imenom *Novine serbske (iz carstvujuščeg grada Viene)*. Desetak godina nakon povratka iz Beča, tačnije 1834. godine, Dimitrije Davidović je u Srbiji, u Kragujevcu, ponovo pokrenuo *Novine serbske*, čiji je on bio i prvi urednik. Te novine su prvi srpski informativni list štampan na teritoriji Srbije. Prve bosanskohercegovačke novine, *Bosanski prijatelj*, štampane su u Zagrebu, 1850. godine. Prvi broj *Bosanskog prijatelja* imao je 140 stranica, i smatra se prvim bosanskim listom jer, iako je štampan u Hrvatskoj, njegov urednik bio je Ivan Frano Jukić Banjalučanin, koji je kao i ostali saradnici bio iz reda bosanskih franjevaca, dok su se sve teme lista gotovo isključivo odnosile na Bosnu, njene ljude i događaje. Prvi broj *Bosanskog Vjestnika* objavljen je 7. aprila 1866. godine, kada je otvorena i prva moderna štamparija u Bosni i Hercegovini. Štampariju je u Sarajevu otvorio Ignjat Sopron (1821-1894.) koji je poslan iz Zemuna u vrijeme reformi vilajetske uprave kada je omogućeno otvaranje prve moderne štamparije na ovim prostorima. Otvaranje Sopronove štamparije i prvi broj *Bosanskog Vjestnika* označio je početak moderne štampe u Bosni i Hercegovini. Magdalena Najbar-Agićić, *Povijest novinarstva. Kratki pregled*, Zagreb, 2015.

² Konsultiraj: Urs Altermatt, *Etnonacionalizam u Evropi*, Sarajevo, 1997.

u nacionalne države, a druge će se s vremenom raspasti također na nacionalne države.³

Svaka je nacija, bez izuzetka, u procesu nastajanja oblikovala svoju nacionalnu ideologiju u kojoj je stvaranje nacionalne države na što većem teritoriju i sa što brojnijim stanovništvom bilo centralna misao i glavni cilj. Svaka je nacija težila da granicama države prije svega obuhvati svoje suplemenike, pa i one najudaljenije etničke ogranke koji su živjeli u drugim, najčešće susjednim zemljama. Uz to, često se tražilo da u granice nacionalne države uđu i etnički nepripadajuća područja, ali koja su nekada, npr. u srednjem vijeku, bila u sastavu starih država. Uz ta dva načela - etničko i historijsko - tražilo se da se anektiraju i neka područja iz razloga "sigurnosti", a zapravo se radilo o ekspanziji i osvajanju drugih naroda i tuđih teritorija. Ekspanziji država novu je snagu dao krupni kapital, koji je ušao u borbu za osvajanje novih izvora sirovina i tržišta. Iz spomenutih i drugih korijena i uzroka nastale su koncepcije velikih nacionalnih država.⁴

Poznata je koncepcija Velike Njemačke, Velike Italije, Velike Francuske, Velike Rusije itd. Takve su koncepcije zahvatile i male nacije i u to su ime vođeni i ratovi, npr. za Veliku Mađarsku, Veliku Bugarsku, Veliku Srbiju itd.⁵ Upravo te borbe za što veće nacionalne države i imperije glavni su kontekst historije i nekih južnoslavenskih naroda u 19. i 20. stoljeću.

³ Vidi: Eric I. Hobsbawm, *Nacije i nacionalno pitanje*, Novi Liber, Zagreb, 1993; Ernest Gellner, *Nacije i nacionalizam*, Politička kultura, Zagreb, 1998.

⁴ Senaid Hadžić, Adnan Velagić, *Balkanska praskozorja – od idejā do ujedinjenjā (rukopis)*, Tuzla, 2018, 217-245.

⁵ Idejne osnove modernog nacionalizma sa svim premisama kulta onog što je nacionalno južnoslavenski ideolozi su preuzeли od svojih njemačkih kolega, a prije svega od njemačkog teoretičara, filozofa i pjesnika, Johana Gotfrida Herdera (Johann Gottfried von Herder) koji je odigrao ključnu ulogu u kreiranju savremenog njemačkog nacionalizma. On je podario pojmovima "nacija" i "narod" kvazi-personalna svojstva, kad kaže:

(...) "Posredstvom jezika nacija se vaspitava i stvara; posredstvom jezika postaju joj dragi predak i čast, ona postaje poslušna, uglađena, druževna, marljiva i moćna (...). Priroda vaspitava familiju; najprirodnija država je jedan narod, sa jednim nacionalnim karakterom (...). Ništa nije, dakle, tako jasno suprotno svrsi vladanja kao neprirodno povećanje država, divlje miješanje ljudi-rodova i nacije pod jednim žezлом. Ljudsko žezlo je isuviše slabo i malo da bi se na njega mogli nakalemiti besmisleni dijelovi; oni bi, dakle, bili slijepljeni sa jednom lomljivom mašinom koja se zove država-mašina, bez međusobnog života i simpatije dijelova." U. Altermatt, *Etnonacionalizam u Evropi*, 23.

Federacijski planovi Adama Czartoryskog

Jedan od ranih političkih i promotivnih vanjskih podsticaja za federalizaciju jugoistočne Evrope povezan je s vodećom osobom poljske političke emigracije iz 1830., poljskim knezom Adamom Georgom Czartoryskim (1770-1861). U Parizu, središtu poljske emigracije, razvio je opširni plan s glavnim ciljem - ponovna uspostava historijske Kraljevine Poljske. Iz toga je proizašao neprijateljski stav prema Rusiji i Austriji te, zbog otpora prema njima, predlaže pomirenje i saradnju svih malih naroda između Baltičkoga i Egejskog mora, sve do Kavkaza.⁶ Naravno, borbu protiv Austrije i Rusije vidi uz pomoć Francuske i Velike Britanije te obavezno zadržavanje integriteta Osmanskog Carstva. Također, predvidio je ujedinjenje svih naroda te velike regije u konfederaciju, ne razmišljajući i ne opterećujući se odviše njihovima međusobnim kulturnim, ekonomskim i

⁶ Boraveći na ruskom carskom dvoru, Poljak, upravo nimenovan za ministra spoljnih poslova - princ Adam Čartorijski - tada je bio miljenik ruske krune. Čartorijski je razmišljaо kako da Rusija suzbije preovladavajući utjecaj Napoleona u Evropi i zajedno je sa carem uspostavljaо tajni savez sa Engleskom. U isto vrijeme princ je sastavio Memorandum o ruskom planu za prekomponovanje Evrope i o podjelama i kompenzacijama raznim teritorijama. Što se tiče Osmanskog Carstva, Čartorijski je predlagao da mu se trenutno ništa ne oduzima, osim da se izvjesne stvari promijene u Srbiji i da se Kotor ponovo ujedini sa Crnom Gorom. A kada se konačno bude odlučivalo o sudbini Osmanskog carstva u Evropi, da se veliki dio osmanskih teritorija podijeli u zasebne države koje bi imale svoju lokalnu vlast, ali bi bile povezane u federaciju nad kojom bi Rusija osigurala odlučujući i zakoniti utjecaj tako što bi Njegovo imperijalno veličanstvo imalo titulu Cara ili Zaštitnika Istočnih Slovena. U svakom slučaju, predlagao je Čartorijski u tom Memorandumu, ovaj utjecaj bio bi zasnovan na zaslugama koje bi Rusi imali u oslobođanju ovih teritorija, zatim na istoj religiji i porijeklu, i na mudroj politici i vještosti izboru mjesta koje bi okupirale ruske trupe. A ako bi bila potrebna saglasnost Austrije, široke je ruke Čartorijski, „moglo bi joj se dati Kroacija, dijelovi Bosne i Valahije, Beograd, Dubrovnik itd. Rusija bi imala Moldaviju, Kotor, Krf i obavezno Konstantinopolj i Dardanele, zajedno sa susjednim lukama koje bi nas učinile gospodarima moreuza. Francuskoj i Engleskoj mogu se ponuditi neki otoci u egejskom arhipelagu ili vlast u Aziji i Africi“. Vremenom je Čartorijski postao Ruski ljuti neprijatelj i iz Londona i Pariza je preduzimao razne tajne subverzivne akcije u Rusiji ili na teritorijama koje su ili bile ili su mogle da potpadnu pod ruski uticaj. Kasnije je preko engleskog emisara Urkvarta uticao na Kneza Miloša, a i na pisanje čuvenog Načertanija. Jovan Ristić, *Spoljašnji odnosaši Srbije novijeg vremena*, Prva knjiga 1848-1860, Beograd, 1887; A. Czartoryski-A. Razumowskem, (12. V. 1806.), *Vniesnjaja politika Rossii XIX i načala XX veka*, sv. III, Moskva, 1963, 138-139; Piotr Żurek, „Prince Adam Jerzy Czartoryski and the plan of the Balkan Federation (1804-1806)“, *Povijesni prilozi*, Vol. 22, No. 22, Zagreb, 2002, 159-166.

vjerskim razlikama. Očito da je na njega veliki utjecaj imao francuski političar Charles de Tocqueville.

Na konferenciji u Parizu, 18. maja 1849. godine Czartoryski je pokušao potaknuti dogovor između Mađara, Rumuna, Srba, Hrvata i Slovenaca, uz uključivanje Zapadnih Slavena. Predloženo je konfederalno rješenje, uz gotovo potpuno očuvanje ugarskog identiteta i priznavanje odvojenih nacionalnih skupina. Novi, stabilni, dogovorni poredak ove tro ili četveročlane konfederacije trebao je naposljetku potisnuti Habsburšku Monarhiju i spriječiti rusku ekspanziju. Međutim, Kossuth je to odbio, a odbili su to, iz svojih razloga, i predstavnici južnoslavenskih naroda.

Velikosrpski nacionalni projekat Načertanije

Pitanje definisanja nacije, nacionalnih ciljeva, metoda i sredstava kako se ti ciljevi mogu ostvariti sve su više zaokupljali u prvoj polovini 19. stoljeća vodeće predstavnike, kako srpske inteligencije, tako i vodeće političke krugove mlade Kneževine Srbije.⁷ Jedno od najvažnijih pitanja čitave tadašnje i buduće nacionalne politike srpskih javnih radnika, postalo je pitanje određivanja, tj. definisanja, srpske nacije kao imperativ za rješavanje "srpskog pitanja" na jugoistoku Evrope. Ali, nacionalistički intelektualci prosvjetitelji imali su i imaju društvene i političke, ne akademske ciljeve; oni su težili i teže pročišćavanju i aktiviranju naroda. Zato su koristili i koriste „moralne“ uzore iz etničke prošlosti, kao i živopisne reakcije „slavne“ prošlosti zajednice. Otud kod većine njih vraćanje prošlosti preko niza mitova: mitova o porijeklu i lozi, o oslobođenju i seobi, o zlatnom dobu i njegovim „herojima“ i „mudracima“, zatim o „izabranom“ narodu koji će se ponovo roditi poslije duge učmalosti u propadanju („zalutali“)

⁷ Jedan od onih koji su svojim mnogim poduhvatima, književnim i historijskim radovima dvadesetih i tridesetih godina 19.-og stoljeća snažno uticali na formiranje pogleda kod generacija srpskih književnika i historičara bio je Sima Milutinović Sarajlija. On je išao tako daleko da je uputio molbu ruskom caru „o milostivom pokroviteljstvu nad Bosnom“. Vidi njegovu „objektivnu historiju“: *Istorija Srbije. Od početka 1813e do konca 1815e godine*, Beograd, 1888; *Istoria Serbie (1813-1815)*, Leipzig, 1837; Radoš Ljušić, „Ruski konzul Vaščenko o prilikama u Bosni i Hercegovini krajem tridesetih i početkom četrdesetih godina XIX veka“, *Istorijski časopis*, Knj. XXIX-XXX/1982-1983, Beograd, 1983, 327-329.

i/ili izgnanstvu. Uloga nacionalne inteligencije je bila značajna. Ona nije bila koncentrisana samo na proces nacionalnog buđenja i mobilizacije, nego na još važnijem planu programskog koncipiranja moderne nacionalne i političke subjektivizacije sopstvenog etničkog materijala.⁸

U nastojanju da se što „naučnije“ definiše srpska nacija, zatim ojačaju nacionalni planovi Srba, a razvije mržnja prema Bošnjacima, posebno veliki doprinos dali su kulturni radnici, prije svih književnici i prosvjetitelji.⁹ Najpoznatiji među njima, od 1804. bio je Dositej Obradović (1739-1811), koji je „agitovao i riječima i djelima“ u borbi protiv Osmanlija. Prvi je Dositej Obradović jasno i integralno zahvatio srpski nacionalni program. On je široko i potpuno formulirao nacionalne aspiracije Srba. Dositeju je „slavenosrpska nacija u Srbiji, Bosni i Dalmaciji sa Ercegovinom. Dositej Obradović je govorio o jedinstvenoj „slavenosrpskoj naciјi“ na širem prostoru Balkana,¹⁰ što je uključivalo i teritorij Bosne i Hercegovine, na način što je sve narode tih prostora poistovjećivao sa „srpskom nacijom“.¹¹ Ta ideja je ostala prepoznatljiva u njegovoj izjavi da se može

⁸ Šire vidjeti u: Antonio D. Smit, *Nacionalni identitet*, Beograd, 1998; Ljubiša Despotović, *Srpska politička moderna. Srbija u procesima političke modernizacije 19. veka*, Beograd 2008, 30-32; Senaid Hadžić, *Bosna i Hercegovina u vrijeme pojave (veliko)nacionalnih ideja*, Tuzla, 2016, 115-124. (dalje: S. Hadžić, *Bosna i Hercegovina*).

⁹ Neki istraživači su za period od 1740. do 1880. godine, na osnovu arhivske građe poimenično naveli 45 javnih „srpskih književnih i kulturnih radnika“. Šire u: Alekса Ivić, *Arhivska građa o srpskim književnim i kulturnim radnicima 1780-1880*, Beograd-Subotica, 1926, 465-466.

¹⁰ Istraživačima nisu nepoznati afiniteti hrvatskih iliraca prema Dositeju Obradoviću. U glasilu iliraca, Gajevoj *Danici*, uočljiv je jak efektivan naboј u odnosu niza saradnika prema Dositejevoj ličnosti. Tako se kaže: „premudri,obilno i mudro govori ilirski Sokrat, naš mili Dositej Obradović, rodoljubivi, naš mili i rodoljubivi ilirski mudrac“ itd. Moć Dositejeva opusa među ilircima uveliko je bila u tome što je on svoje spoznaje iskazivao krajnje sugestivno, lapidarno, nerijetko u formi maksima, tako da je bilo moguće izravno ih uvoditi u ideologiski sistem. Drago Roksandić, „Ilirski Sokrat. Dositej u hrvatskom narodnom preporodu (1835-1848)“, *Danas*, 26. rujna 1989,44; Drago Roksandić, *Srpska i Hrvatska povijest i „Nova historija“*, Zagreb, 1990, 123-127.

¹¹ Da se od sličnih stavova na prostoru Srbije nije odustalo ni na kraju dvadesetog stoljeća najbolje ilustrira slijedeća izjava: (...) "U evropskim naučnim krugovima Bosna i Hercegovina su vekovima smatrane sastavnim delom srpske etničke i nacionalne celine. U tim jednodušnim gledanjima stvari počinju da se menjaju nakon Berlinskog kongresa (1878) i nakon austrogarske okupacije Bosne i Hercegovine. Fenomen Bosne je fenomen etničkog i verskog u istoriji mnogih evropskih i drugih naroda. I ovde je reč o, u osnovi, jednom narodu, verski izdeljenom, vera je vekovima bila glavni faktor u kulturnom životu Bosne (...)" Usporedi: Slavenko Terzić, "Reč na otvaranju skupa",

promijeniti obred i vjera, a rod i jezik nikako i nikada. Upravo tako uspostavljena njegova teza bila je polazna osnova za prva razmišljanja o stvaranju velikosrpske države („slavjanoserbskog carstva“) u 19. stoljeću i predmet svih daljih odnosa Kneževine Srbije prema drugima i drugačijima u nacionalnom smislu.¹²

Djelima Dositeja Obradovića bio je oduševljen tada mladi sedamnaestogodišnji Vuk Stefanović Karadžić (1787-1864),¹³ inače poznat po tome što je bio velikomrzac svih Osmanlija, a posebno Bošnjaka.¹⁴ Vuk se pojavio pred učeni svijet 1814. godine sa svojom *Malom prostonarodnom Slaveno - Serbskom Pesnaricom*, a poslije toga sa nizom drugih spisa iz područja jezikoslovlja, narodne književnosti, etnografije, savremene srpske historije i dr.¹⁵ Njegovi se pogledi u osnovi nisu razlikovali od Dositejevih.¹⁶ Daleko najznačajniji je lingvistički model nacionalne determinacije Vuka Stefanovića Karadžića koji je ubrzo bio prihvaćen od novih generacija srpske inteligencije i političara u 19. i 20. stoljeću, ne samo u nezavisnoj srpskoj državi, Kneževini (od 1882. Kraljevini) Srbiji, nego i od strane srpske inteligencije u okvirima Habsburške Monarhije (od 1867. Austro-Ugarska).¹⁷ Smatra se da je upravo Vuk Stefanović udario kamen

Bosna i Hercegovina od srednjeg veka do novijeg vremena. Međunarodni naučni skup 13-15. decembar 1994, Istarski institut SANU, knj. 12, Beograd, 1995, 7-9.

¹² Opširnije u: S. Hadžić, *Bosna i Hercegovina*, 118-123.

¹³ Njega Milorad Ekmečić naziva "ocem moderne srpske kulture". Vidi: Milorad Ekmečić, *Stvaranje Jugoslavije 1790-1918*, knj. I 1790-1860, Beograd, 1989, 167.

¹⁴ Vuk Stefanović Karadžić, *Kovčežić za istoriju, jezik i običaje Srba sva tri zakona*, Beč, 1849. U uvodnom dijelu „kovčežića“, Vuk je isticao žaljenje što nije uspio obići sve krajeve „našeg naroda“, a posebno „Bosnu i Hercegovinu“. Vuk Stefanović Karadžić, *Miloš Obrenović, knjaz srpski, ili grada za Srpsku istoriju našega vremena*, Budim 1828; Vatrosav Jagić, *Zasluge Vuka Stefanovića Karadžića za naš narodni jezik*, Zagreb, 1864.

¹⁵ Ivo Andrić je pisao o Karadžiću kao o piscu sa osobinama *prave realističke tehnike pisanja*, bez spominjanja njegove devize Srbi svi i svuda. Andrić primjećuje da je: Vuk odmah (...) shvatio svoje vreme i položaj svoga naroda u tom vremenu, kao i svoj životni zadatak u tom narodu (...). On je (Karadžić, op.a.) osnivač naše novije književnosti, tvorac čiste srpske proze i stila, čovek koji je izvršio demokratizaciju našeg jezika, proveo više od četrdeset godina u borbi kojoj primer treba tražiti samo u životu velikih reformatora. Muhsin Rizvić, *Bosanski muslimani u Andrićevu svijetu*, Sarajevo, 1995, 150.

¹⁶ Yves Tomić, „Ideologija Velike Srbije u XIX i XX veku“, *Raskrinkavanje projekta Velika Srbija*, Biblioteka svjedočanstvo, br. 34, Beograd, 2009, 91-200; M. Hadžijahić, *Od tradicije do identiteta*, 52-53.

¹⁷ Slično srpskoj i savremena hrvatska historiografija, ili neki od predstavnika te historiografije, nedvosmisleno priznaje prвostepenu važnost jeziku kao nacionalnom određivaču. Tako možemo pročitati slijedeću ocjenu važnosti odluke Hrvatskog sabora o proglašenju *hrvatskog jezika* 1847. godine kao zvaničnog administrativnog jezika u Hrvatskoj i Slavoniji: „Hrvatski jezik, glavni element identiteta nacije, odolio

temeljac modernom određenju srpske nacije označivši jezik kao osnovnu i najvažniju odrednicu za utvrđivanje nacionalne pripadnosti.¹⁸ Primjenjujući u praksi lingvistički model određivanja srpske nacije neki ideoazi „Srpstva“ su zamišljali buduće granice ujedinjene srpske države koja bi obuhvatala čitav „lingvistički“ srpski narod.¹⁹ To je po njima bio najbolji put za definitivno rješenje „srpskog pitanja“ na Balkanu i jugoistočnoj Evropi.²⁰ Karadžić je u svome spisu²¹ naveo da na području tadašnje Srbije (između Drine i Timoka, te između Dunava i Stare Planine), Kosova i Metohije, Bosne i Hercegovine, Crne Gore, Banata, Bačke, Srijema, Slavonije, Hrvatske, Dalmacije i „na cijelom Adriatičkom

je svim nasrtajima germanizacije, mađarizacije, talijanizacije, te ga je Hrvatski sabor 1847. godine proglašio službenim jezikom u javnom životu“. Dušan Bilandžić, *Hrvatska moderna povjest*, Golden Marketing, Zagreb, 1999, 24.

¹⁸ Tako je, u razvijanju nacionalne svijesti jedna od perfidnijih metoda krivotvorenenja narodnosne komponente upravo Vukova teza o jezičkom jedinstvu, koju iznosi u podnaslovu: *Srbi svi i svuda, u: Kovčević za istoriju, jezik i običaje Srba sva tri zakona*, Beč, 1849.

¹⁹ Od prvih dana Vukove borbe za reformu jezika i pravopisa pa sve do našeg vremena, naučnici, pisci, kulturni radnici i političari uporno se opredjeljuju i izjašnjavaju za Vuka i njegova shvatanja o jeziku i pravopisu, ili ustaju protiv njih. To konfrontiranje, koje ne prestaje više od sto pedeset godina, označava stalno živi interes za pitanja jezika i kulture, a istovremeno otkriva veoma različita, često i sasvim suprotna stanovišta koja imaju opštekulturne izvore, danas ne manje uočljive i ne manje važne nego ranije. Razlozi prihvatanja ili odbijanja vukovskog, narodskog, u osnovi seljačkog jezika različiti su u raznim vremenskim razdobljima: u prvim decenijama 19. stoljeća to je bio dio borbe za stvaranje nacije i slobodne srpske države. Jedna sumarna rekapitulacija ovih borbi, suprotstavljanja, često surovih, gotovo uvijek oštih, nije naodmet ni danas, kad pitanje jezika našeg vremena postaje veoma aktuelno. Meša Selimović, *Za i protiv Vuka, studija*, Beograd, 1967; Internet izdanje, Beograd, 2002.

²⁰ Ovom prilikom radi ilustracije navodimo neke stavove s kraja 20. stoljeća o ulozi jezika u rješavanju „srpskog“ pitanja.

(...) "Cela evropska nauka je od samog početka nacionalnih preporoda krajem XVIII veka složna u oceni da jezik sačinjava biće nacije i da su granice jednog jezika u isto vreme međe dokle se prostire teritorija nekog naroda. Srpski naučnici su u ovome išli za istraživanjem katoličkih naučnika Kopitara i Dobrovskog. Sva su rana naučna dela o tome bila složna da štokavski govor predstavlja teritorijalnu osnovu srpskog naroda, a u tom pogledu je i celo susedstvo Bosne uvek smatrano srpskom zemljom. Čak i politički pokreti prošloga veka (19. stoljeće, op. a) većinom prihvataju ovakvu sliku. Hrvatski Ilirci i vodi Hrvatske Narodne stranke između 1860. i 1870. su takođe polazili od toga da su Bosna i Hercegovina srpske zemlje" (...).

Šire vidjeti u: Milorad Ekmečić, "O istraživanju istorije Bosne i Hercegovine danas". *Bosna i Hercegovina od srednjeg veka do novijeg vremena. Međunarodni naučni skup 13-15. decembar 1994*, 20-21.

²¹ *Kovčević za istoriju, jezik i običaje Srba sva tri zakona* (podnaslov *Srbi svi i svuda*), Beč 1849.

primorju od Trsta do Bojane" u etničkom pogledu postoje samo Srbi, koji se međusobno razlikuju u konfesionalnom pogledu, odnosno u pripadnosti, kako navodi, rimokatoličkom, pravoslavnom i turskom zakonu.

Vuk Stefanović Karadžić je bio jezikoslovac i književnik koji je putovao Balkanom, proučavajući i prikupljući narodne pjesme. Vrlo je mnogo pisao o lingvističkim temama i problemima te objavio gramatiku i rječnik onoga što je smatrao srpskim jezikom. Taj je rad tipičan za njegove poglede na jezik i etničku pripadnost susjednih naroda Srbima. Jedna od glavnih postavki njegovih razmišljanja jest kako su svi oni koji govore štokavštinom Srbi. Takva su Karadžićeva razmišljanja često vidljiva u njegovim spisima i ona su, u konačnici, znatno utjecala na srpske odnose prema drugim balkanskim narodima. Često je znao iskrivljavati historijske činjenice i jezične datosti kako bi opravdao svoje teorije. Prostorna slika srpstva je, prema njemu, označena jezikom. Tvrdeći da svi ijkavci štokavskog nariječja govore *Srpskim* jezikom, Karadžić je izvlačio krilaticu da je Srbija tamo gdje se govori Srpski jezik. Za slavenske muslimane i katoličke Hrvate Karadžić stoga vjeruje da su Srbi, tvrdeći sljedeće: "Kad čovjek pomisli npr. da Madžara ima i rimskoga i kalvinskoga zakona, pa se svi zovu Madžari; ili: da Nijemaca ima i rimskoga i luteranskoga i kalvinskoga zakona, pa se opet svi zovu Nijemci; mora se čuditi kako se barem ovi Srbi zakona rimskoga neće *Srbi* da zovu."

U tom smislu, on dalje nastavlja: "Svi pametni ljudi i od grčkih i od rimskih Srba priznaju da su jedan narod i trude se da bi mrzost (mržnja, op.a.) zbog zakona (vjere, op.a.) ili sasvijem iskorijenili ili barem umalili što se više može, samo je onima rimskoga zakona još teško Srbima nazvatise, ali će se po svoj prilici i tome malo-pomalo naviknuti; jer ako neće da su Srbi, oni nemaju nikakvoga narodnoga imena. (...) Da reku da su Hrvati, ja bih rekao da ovo ime po pravdi pripada najprije samo čakavcima, koji su po svoj prilici ostaci Porfirogenitovih Hrvata i kojih se jezik malo razlikuje od srpskoga, ali je opet bliži srpskome nego i jednome slavenskom narječju."²²

²² Iako je Vuk Karadžić uživao izuzetnu podršku iliraca u svom radu, međusobno su se jako razlikovali u shvaćanjima o srpsko-hrvatskim i jezičkim razgraničenjima. Kada se i nisu suglašavali, „među njima nikada nije bilo javne konfrontacije opterećene bilo kakvom isključivošću“. Drago Roksandić, *Srpska i Hrvatska povijest i „Nova historija“*, Zagreb 1990, 141; Drago Roksandić, „Vuk Karadžić, ilirci i proces srpske nacionalne integracije u hrvatskim zemljama (1835-1848)“, *Naučni sastanak slavista u Vukove dane. Vuk Karadžić i njegovo delo u svome vremenu i danas*, 17/7, Beograd, 1988, 119-128.

Za domaće muslimane Karadžić navodi sljedeće: (...) "Od onijeh pak turskoga zakona ne može se još ni iskati da misle što o ovome srodstvu; ali kako se među njima škole podignu, makar i na turskome jeziku, i oni će odmah doznati i priznati da nijesu Turci nego Srbi."²³

Ipak, pokušavajući Hrvate smjestiti u historiju i prostor koristio se tada jedinim naučnim izvorom - knjigom Konstantina Porfirogeneta *De Administrando Imperio*: "Po svjedočanstvu grškoga cara i spisatelja K. Porfirogenita (...) Hrvati su se u naše krajeve doselili odnekud iza karpatskih gora u prvoj polovini sedmoga vijeka (kad i Srbi u Mačedoniju i Ilirik). Došavši amo oni su se razdijelili nadvoje, pa se jedni namjestili u današnjoj Hrvatskoj granici i u turskoj Hrvatskoj i u Dalmaciji, a drugi ostali u Panoniji između Drave i Save. Granice ovih prvih (dalmatinskih) Hrvata naznačuju se: pored mora k jugu rijeka Cetina, k Hercegovini Imotski, a k Bosni Lijevno, rijeka Vrbas i grad Jajce, a stolice njihovih vladalaca bile su Biograd kod Zadra i Bihać više Trogira; za Panonske pak zna se da im je stolica bila u Sisku, ali granice oblasti njihove teže je naznačiti nego onih prvih. U Dalmaciji na suhoj zemlji (osim samoga primorja i ostrva), gdje je bilo srce Hrvata, danas nema nikakoga naroda koji bi se po jeziku razlikovao od Srba, ali na ostrvima i u primorskim mjestima, iz kojih su se ljudi slabo miješali s onima sa suhe zemlje (kao npr. u Trogiru i u Omišu), govori se jezikom malo drukčijim od srpskoga, i ja mislim da su ovi primorci i ostrvljani ostaci ili potomci starijih Hrvata."²⁴

U konačnici, puna politička primjena ideja Vuka Stefanovića Karadžića osnažena je „Načertanijem“ iz 1844, kojim su udareni temelji svim budućim velikosrpskim namjerama.²⁵ U njemu je na vrlo konkretn način razrađena

²³ Usporedi: Muhamed Hadžijahić, *Od tradicije do identiteta (Geneza nacionalnog pitanja bosanskih Muslimana)*, Zagreb, 1990, 52-53; Vladislav B. Sotirović, *Lingvistički model definisanja srpske nacije Vuka Stefanovića Karadžića i projekat Ilike Garašanina o stvaranju lingvistički određene države Srbija*, Vilnjus, 2006. (doktorska disertacija), 20-21.

²⁴ Vuk Stefanović Karadžić, *Srbi svi i svuda: Kovčežić za istoriju, jezik i običaje Srba sva tri zakona*, Beč, 1949. (čir.) Na unutarnjoj strani je dopisana napomena: "Ovo je pisano još 1836. godine se štampa pred Crnom Gorom i Bokom Kotorskom, kao što će se vidjeti na mnogo mjesta, pa kad se dosad ne naštampa, evo ga sad samo ovako."

²⁵ Ljubomir Antić, *Velikosrpski nacionalni program. Ishodišta i posljedice*, Zagreb, 2007; Slobodan Jovanović, *Ustavobranitelji i njihova vlada (1838-1858)*, Beograd, 1933; Radoš Ljušić, *Knjiga o Načertaniju. Nacionalni i državni program Kneževine Srbije (1844)*, Beograd 1993; Petar Šimunić, „Načertanije“. *Tajni spisi srpske nacionalne i vanjske*

velikosrpska misao, od idejnih postavki do načina realizacije. Taj je program "vanjske i nacionalne srpske politike" bio temelj srpskih pozicija 60-ih godina 19. stoljeća u vrijeme vladavine kneza Mihajla Obrenovića, radikala Nikole Pašića na prijelazu iz 19. u 20. stoljeće, integralnoga jugoslavenstva Aleksandra Karađorđevića u međuratnom razdoblju, pa sve do savremenih ideja Slobodana Miloševića i Vojislava Šešelja, potkraj 20. stoljeća. Bez obzira što mu neki pripisuju federalistički karakter *Načertanije* je prvenstveno pozicioniran kao velikosrpski program.²⁶ Stoga je neophodno analizirati i ovu stranu *Načertanija*, kako bi zaključak o njegovom karakteru bio što potpuniji.²⁷ Iako sadrži značajan dio teksta koji je sastavio František Zach, *Načertanije* je postao velikosrpski program zbog bitnih promjena koje je u njega naknadno unio Ilija Garašanin. On je, naime, drukčijom terminologijom bitno promijenio težište ovog poznatoga nacrta. Zachove su federalističke ideje zamijenjene centralističko - hegemonističkim programom. U žigu svojih razmišljanja Garašanin je postavio formulaciju *nacionalni srpski ciljevi*, pri čemu je najviši cilj - *ujedinjenje svih Srba u jednu državu*.

Težeći ujedinjenju svih područja koje naseljavaju Srbi pod vodstvom srpske kneževske kuće, Garašanin predviđa kako će *novu južnoevropsku tvorevinu* voditi Srbija i njome centralistički upravljati iz Beograda. Primarni i srednjoročni interes Garašanin je najavio u Bosni i Hercegovini, Crnoj Gori, sjevernoalbanskim područjima te, u suradnji s Bugarima, u Makedoniji.

²⁶ politike, Zagreb, 1940; Nikša Stančić, „Problem „Načertanija“ Ilike Garašanina u našoj historiografiji“, *Historijski zbornik*, god. XXI-XXII, 1968-69, Zagreb, 1971, 179-196; Mihailo Vojvodić, „Velika Srbija“ u shvatanjima Stojana Novakovića“, *Zbornik radova sa Međunarodnog naučnog skupa održanog u Srpskoj akademiji nauka i umetnosti* 24-26. oktobra 2002, Srpska književna zadruga, posebna izdanja, Beograd, 2003.

²⁷ Pojam velikosrpski/a politika prvi puta je spomenuo-upotrijebio austrijski ministar Buol Šauenštajn u vrijeme Krimskog rata (1853.-1856.). On je tada politiku Srbije nazvao velikosrpskom opasnošću. Čedomir Popov, *Velika Srbija, stvarnost i mit*, IK Zorana Stojanovića, treće izdanje, Sremski Karlovci, 2008.; Intervju: akademik Čedomir Popov, istoričar, NIN, Beograd, 5.04.2007., 84.

Lj. Antić, *Velikosrpski nacionalni program. Ishodišta i posljedice*; S. Jovanović, *Ustavobranitelji i njihova vlada (1838-1858)*; R. Ljušić, *Knjiga o Načertaniju. Nacionalni i državni program Kneževine Srbije (1844)*; P. Šimunić, „*Načertanije*“. *Tajni spisi srpske nacionalne i vanjske politike*; Nikša Stančić, „Problem „Načertanija“ Ilike Garašanina u našoj historiografiji“, 179-196; M. Vojvodić, „Velika Srbija“ u shvatanjima Stojana Novakovića“, *Zbornik radova sa Međunarodnog naučnog skupa održanog u Srpskoj akademiji nauka i umetnosti* 24-26. oktobra 2002.

U drugom dijelu dokumenta (Načertanija), Garašanin, smatrajući Hrvate i muslimane slavenskog porijekla kao Srbe katoličke i islamske vjeroispovjesti, opisuje razne strategije za pokoravanje susjednih stanovnika bez prolijevanja krvi. Između ostalog, navodi slijedeće:

(...) "Mora se posvetiti posebna pažnja problemu odvraćanja ljudi rimokatoličke vjeroispovjesti (Hrvata) od austrijskog uticaja, i buđenje simpatije prema Srbiji. Preko tamošnjih franjevaca, ovaj cilj bi se najlakše postigao. Franjevci se moraju pridobiti za ideju sjedinjenja Bosne i Srbije. U tom cilju, potrebno je u Beogradu štampati nekoliko molitvenih knjiga i crkvenih pjesmarica, kao i molitvene knjige za pravoslavne hrišćane (Srbe) i antologije narodnih pjesama koje bi bile na latinskom pismu na jednoj strani, i ciriličnom na drugoj. Kao treći korak, bilo bi pametno štampati kratku i opštu istoriju Bosne, u kojoj bi bila uključena imena nekih Bošnjaka koji su prešli na mohamedansku vjeru (slavenski muslimani) i njihova proslavljenja djela (...). Bosna će biti oslobođena od utjecaja Austrije i više će naginjati Srbiji. Na ovaj način, Hrvatska i Dalmacija bi nabavljale knjige koje bi bilo nemoguće štampati u Austriji. Prirodni rezultat bi bio stapanje ovih zemalja u neposredni odnos sa Bosnom i Srbijom."²⁸

Iako Načertanje podrazumijeva samo političku asimilaciju raznih nesrpskih naroda koji žive unutar planirane Velike Srbije, uzimanje ovog nesrpskog stanovništva kao zaista srpskog, ona postavlja scenu da se oni tretiraju kao izdajnici naroda, u slučaju da njihova politička privrženost i kulturno pokoravanje ne prođu na dobrovoljnном pristajanju.

Tako su dva najznačajnija rada posvećena pitanjima razvijanja i jačanja nacionalne svijesti Srba, zatim realizacije velikosrpskih nakana iz prve polovine 19. stoljeća koji pripadaju široj lepezi nacionalnih planova i projekata, bila: *Srbi svi i svuda*, članak Vuka Stefanovića Karadžića, jednog od „najznačajnijih srpskih intelektualaca moderne srpske istorije”, i *Načertanje Ilike Garašanina*,²⁹ jednog

²⁸ Philip J. Cohen, *Srpski tajni rat. Propaganda i manipulacija historijom*, (preveo na bosanski: Hasan Rončević), Sarajevo, 1996, 27-28. (dalje: J. Cohen, *Srpski tajni rat*).

²⁹ Ilija Garašanin je rođen 16. januara 1816. godine u mjestu Garaši kod Kragujevca. Njegovo pravo ime bilo je Ilija Savić, prezime Garašanin je preuzeo po svom rodnom mjestu Garaši. Ilijaje svoju karijeru započeo 1837. godine, kao carinik u Višnjici i Beogradu. Kada je knez Miloš oktobra 1837. godine vršio reorganizaciju „Saveta”, osnovavši „Knjaževski sovjet”, ili „Sovjet Knjaževstva srbskog”, Iliju Garašanina je imenovao njegovim sedmim članom. Iste godine, po nalogu kneza Miloša, Garašanin je bio postavljen i na dužnosti Upravnika „Vojnog štaba”. Tako da je on, istovremeno obnašao i političke i vojne funkcije. Kada je reorganizacijom uprave, početkom 1839., osnovano „Vojno odeljenje”, pri Ministarstvu unutrašnjih poslova, na njegovom čelu bio je postavljen „Ljubazni Ilija”, kako ga je od milja nazivao knez Miloš.

od „najspasobnijih političara moderne srpske države”.³⁰ Štaviše, ova dva rada su bila u isto vrijeme i dva najutjecajnija projekta, teorije i shvatanja nacionalne ideje, nacionalnih ciljeva i pravaca nacionalnog rada u budućnosti.³¹

Oba navedena djela su napisana skoro u isto vrijeme, ali od strane autora različitog profesionalnog i intelektualnog profila. Prvo djelo, članak *Srbi svi i svuda* je napisano 1836. i kao teoretski rad štampano u Beču 1849. godine u časopisu *Kovčežić za istoriju, jezik i običaje Srba sva tri zakona*.³² Vukovo djelo je bilo pristupačno širem krugu čitalaca, jer je bilo štampano samo nekoliko godina nakon njegovog nastanka. Za razliku od Vukovog rada, Garašaninovo djelo, napisano 1844. kao tajni plan srpske spoljne politike u nastupajućem periodu, nije štampano niti je javno prodavano više od pola stoljeća. Razlog je bio što je Ilija Garašanin, u to vrijeme ministar unutrašnjih poslova Kneževine Srbije, svoj tajni spis namijenio samo uskom krugu najutjecajnijih srpskih političara kao smijernice za vođenje nacionalne politike. Međutim, kao što to često biva u praksi, iako tajni plan, *Načertanije* je 1888. već bilo poznato uskom krugu austro-ugarskih političara da bi 1906. godine širi krug čitalaca bio upoznat sa osnovnim idejama Garašaninovog djela.³³ Jedan od principijelnih razloga za sporenje u historiografiji oko Načertanija je činjenica da je originalni rukopis izgubljen pa se

Inače, Ministarstvo unutarnjih poslova je objedinjavalo ključne resore; policiju, vojsku, privredu, zdravstvo i saobraćaj. Tako da je ministar Garašanin bio najvažnija ličnost i stub „ustavobranitelja“, koji je radio na suzbijanju prevrata Obrenovića, pomirenju ustavobraniteljskih prvaka, te uspostavi temelja unutrašnje i vanjske politike Kneževine Srbije. Istovremeno, Garašanin je radio na povratku Vučića i Petronijevića do kojeg je zahvaljujući prevashodno njegovim naporima došlo septembra 1844. godine. Pored toga, Garašanin je bio u stalnim kontaktima sa stranim konzulima u Beogradu, te kapućehajom Lazarom Teodorovićem u Istanbulu. DARSB, fond: *Ilija Garašanin* (dalje: fond IG), 12, 17, 24, 26, 29, 38. Inače, porodica Garašanin je aktivno učestvovala u dinastičkim prevratima u Kneževini Srbiji, uz napomenu da njena opredjeljenost u njihovom početnom periodu, tj. do 1833. godine, nije bila naglašena; DARSB, fond IG, 98; Grgur Jakšić, *Prepiska Ilijе Garašanina I*, 1839–1849, Beograd, 1950, 12-19.

³⁰ Vuk Stefanović Karadžić, *Miloš Obrenović knjaz srpski ili građa za Srpsku istoriju našeg vremena*. Vuka zbog prikupljanja i izdavanja „građe za srpsku istoriju našeg vremena“ Radovan Samardžić svrstava među „najznačajnije srpske historičare prve polovine 19. stoljeća“. Usporedi: Radovan Samardžić, *Pisci srpske istorije*, Beograd, 1976, 143-166.

³¹ V. B. Sotirović, *Lingvistički model definisanja srpske nacije*, 21-23.

³² V. Stefanović Karadžić, *Kovčežić za istoriju, jezik i običaje Srba sva tri zakona*, I.

³³ J. Cohen, *Srpski tajni rat*, 27-28.

izvorni tekst, koji nije ni dovršen od strane autora, može rekonstruisati samo na osnovu nekoliko prepisa autentičnog teksta.³⁴

Dakle, konkretni podsticaj u smjeru jugoistočne Evrope, Balkana, Južnih Slavena, ponajprije upućen Srbima, uslijedio je još 1843. predstavkom Czartoryskog pod nazivom *Savjeti o djelovanju Srbije*, u kojoj je iznio osnove unutarnje i vanjske politike Kneževine Srbije. U Beogradu je Iliji Garašaninu, ministru unutarnjih poslova, njegovu koncepciju objasnio Čeh František Zach (1807.-1892.), koji je u Srbiji postao general i zapovjednik Vojne akademije. Bilo je to u vrijeme vladavine Aleksandra Karađorđevića, odnosno vladavine *ustavobranitelja*. Zach je na Garašaninovo traženje napisao sažetu verziju plana, koju je potom Garašanin uz doradu pretvorio u srpski nacionalni dokument

³⁴ Ilija Garašanin je, u svom programu, „ispustio“ zemlje pod Austrijom i, osim nekoliko rođaka, izostavio poglavje o *Hrvatskoj i Česima*. Zadržao je samo odjeljak, pod naslovom *Srem, Bačka i Banat*, jer je te zemlje *smatrao srpskim*. Garašanin je izostavljao i dijelove o unutrašnjoj politici Srbije. Kao dosljedni „autokrata“, Garašanin nije htio da „uoči“ vezu između spoljne i unutrašnje politike, u stvaranju države i rukovođenju državom.

U Zahovom uvodu "Načertanija", Garašanin je "umetnuo" rečenicu: *Program spoljne i nacionalne politike Srbije na koncu 1844. godine*. Zah je napisao da „temelj srpske politike mora biti južnoslovenski“. Garašanin je to prepravio i kaže da „Srbiji treba priklučiti sve srpske narode, koji je okružuju“. Naravno, narode iz okruženja prethodno treba „proglasiti srpskim narodima“, što je zvanična Srbija kasnije učinila. Za srpske političare i državnike, „srpski narodi“ u okruženju su „svi Hrvati, Bošnjaci, Muslimani, Crnogorci i Makedonci, kao i neka sjevernoalbanska plemena“. Sve su to narodi i teritorije neke buduće "Velike Srbije".

Zah govori o sredstvima za „postizanje ujedinjenja Južnih Slovena“. Garašanin je to prepravio u „sredstva, kojima se postiže srpski cilj“. Zah konstatiše da Srbi „treba da saznaju položaj svake grane južnog slovenstva“. Garašanin je to prepravio da „treba saznati položaj Srbiji okruženih naroda“. I tako redom. Sve što je smatrao Srbiji potrebnim, Garašanin je preformulisao i „ispustio“ slovenske zemlje i narode: Čehe, Slovake, Poljake, Hrvate, Bugare, Bošnjake i druge, a "zadržao" u tekstu samo one narode (i zemlje) koje Srbija "smatra" srpskim. Tako 908 svojih riječi, u Zahovom "Nečertaniju" od 5.397 riječi, Garašanin "ostavlja netaknutih 4.459 riječi", bitno mijenja, "svojata i srpci" neke grupacije Hrvata, Bošnjake, Muslimane, Crnogorce, Makedonce i neka sjevernoalbanska plemena. Nije teško uočiti da je Zahovo "Načertanije" stoprocentno "južnoslovenski program", a Garašaninovo "Načertanje" je pretežno "srpski nacionalni program", sa djelimičnim "južnoslovenstvom". Pominju se Bugari i Hrvati, ali bez predviđanja srpsko - hrvatskog zajedništva. Garanšaninovo "Načertanje" je "Program stvaranja Velike Srbije". Jedan od prepisa teksta *Načertanija* priredili su: Milenko Vukićević i Dragoslav Stranjaković, a nalazi se u *Narodnoj biblioteci Srbije u Beogradu* (NbSuB), Rukopis 343/III-2 i Rukopis 163; Usporedi: Dragoslav Stranjaković, *Kako je postalo Garašaninovo "Načertanje"*, Beograd, 1939.

pod nazivom *Nacrt spoljne i nacionalne politike Srbije na kraju 1844. godine* ili *Načertanije (Nacrt)*. Ovaj je dokument zamišljen kao povjerljivi program namijenjen kneževoj vanjskopolitičkoj orijentaciji.³⁵ Sadržaj i ciljevi *Načertanija* mogu se sažeti u nekoliko tačaka. Na osnovu "svetoga, istorijskog prava" treba uspostaviti Srpsko Carstvo cara Dušana. Ova ideja, prema Garašaninu, nije ni revolucionarna niti prevratnička te ni po čemu ne narušava načelo legitimite koje zastupa Sveta alijansa, a posebno ruski carevi. Ona ima svoj historijski legitimitet koji je prekinut 1389. bitkom na Kosovu polju. Preduvjet restauracije Dušanova carstva je raspad Osmanskog Carstva. Težnja Srba za obnovom Carstva realno je ugrožena ekspanzijom Austrije i Rusije te njihovom namjerom podjele interesnih sfera na Balkanu linijom Vidin - Solun. Ipak, Garašanin dvije evropske sile ne gleda podjednako. Austriju shvaća kao stalnu prijetnju i nepomirljiva protivnika dok u Rusiji vidi zemlju pravoslavne braće s kojima je moguća kasnija suradnja.³⁶

U postupku realizacije *Načertanija* Garašanin je računao na pomoć Francuske i Velike Britanije, jer je vjerovao da njima više odgovara uspostavljanje samostalnoga kršćanskog balkanskog carstava nego stalna borba interesa Austrije i Rusije na tom prostoru. Trebalо bi pritom nastojati pridobiti kršćane iz susjednih zemalja na Balkanu, prije svega južnoslavenske, i to u obliku koncentričnih krugova i u formi priključenja središnjoj sili Srbiji, a ako ne može

³⁵ Godine 1906. objavio ga je u listu *Delo* srpski historičar Milenko Vukičević, dok je u Monarhiji bio poznat već od 1883. godine.

³⁶ U *Načertaniju*, između ostalog, stoji: "Dviženje i talasanje među Slavenima počelo je već (...) Iz ovog poznanja proističe čerta i temelj srpske politike, da se ona ne ograničava na sadašnje njene granice, no da teži sebi priljubiti sve narode srpske koji ju okružavaju. (...) Tursko carstvo (mora se) raspadati i to raspadanje može se samo na dva načina dogoditi: 1. ili će carstvo to biti razdeljeno; ili 2. biće ono na novo sazidano od svojih hristijanskih žitelja. Da bi se opredjeliti moglo šta se učiniti može i kako se u poslu postupiti ima, mora praviteljstvo [vlada] znati u kakvom se položenju svagdar nalaze narodi raznih provincija Srbiju okružavajućih. (...) Za ovu cijel [cijilj] treba pre svega oštromerne (...) i praviteljstvu verne ljudе kao ispitatelje stanja ovih naroda i zemalja poslati i ovi bi morali posle svog povratka tačno pismeno izvestije o stvari dati. Naročito se treba izvestiti o Bosni i Hercegovini, Crnoj Gori i Severnoj Albaniji. U isto vreme nužno je da se tačno poznaje i stanje Slavonije, Hrvatske i Dalmacije, a razume se da u ovo spadaju i narodi Srema, Banata i Bačke. Konsultiraj: R. Ljušić, Knjiga o Načertaniju. Nacionalni i državni program Kneževine Srbije (1844); Senaid Hadžić, „Prosvjetitelji Kneževine Srbije i njihova uloga u progonu muslimanskog stanovništva od početka 19. stoljeća do konferencije u Kanlidži“, *Zbornik radova sa naučnog simpozijuma: 150 godina od protjerivanja muslimana iz Kneževine Srbije, održanog 7.-8. 9. 2012., Orašje, 2013.*, 169-188.

drukčije, može i u obliku federacije. Očito je da su federacija ili konfederacija tek pomoćna ideja ujedinjenja, te da *Načertanije* sadrži zamisao o pripajanju ostalih krajeva Srbiji, odnosno ujedinjenju pod srpskim vodstvom. Vidljiva je i suzdržanost prema Bugarima, kojima se Garašanin, unatoč nepovjerenju, morao obratiti i uključiti ih u savez. Privredna i trgovačka politika bila je tek sporedna tema. Ključna je tačka izlazak na Jadran na potezu Skadar-Ulcinj.

Usprkos neupitnoj dominaciji velikosrpskih elemenata u *Načertaniju*, ipak se u njemu mogu nazrijeti i začeci jugoslavenske, te nešto manje, južnoslavenske tendencije, kao i slabo izražena federalivna raščlanjenost buduće države. U vremenu koje je uslijedilo, sve do kraja 20. stoljeća, ali i kasnije, ovaj je dokument imao odlučujući utjecaj na politiku Srbije prema Podunavskoj Monarhiji, ali i na odnos Srba prema ostalim Južnim Slavenima.

Načela (veliko)mađarske politike u jugoistočnoj Evropi 50-ih i 60-ih godina 19. stoljeća

Nakon poraza rata za nezavisnost, osmanska je vlada ponudila utočište za Lajosa Kossutha i nekoliko hiljada njegovih sljedbenika prvo u Sumli, a potom u Kütahyu. Upravo tu je Kossuth sastavio prve konzistentne koncepcije o zajedničkom životu podunavskih naroda, 1850./1851. godine. Koncepcija je, iako se odnosila i na narode Srednje Evrope, prije svega bila upućena Srbima u Južnoj Ugarskoj. Hrvati za Kossutha još nisu bili sazreli kao nacija, naravno, iz već poznatih razloga. Kossuth je smatrao da su Srbe Habsburgovci upotrijebili protiv Mađara te da su ih nakon toga prevarili, što je i bila istina. Prema njemu, sukob između Mađara i Srba nije bio izazvan nerješivim suprotnostima, kao s Hrvatima. Obostrani su ih nesporazumi doveli do rata. Kossuth je na tom nivou shvatio da insistiranje na suprotnostima malih naroda u Podunavlju nije u njihovu interesu. Velesilom su mogli postati samo zajedništvo. Nakon revolucije 1850. Kossuth je bio spremjan pregovarat i složiti se sa Srbima. Njima bi pripala sva prava koja bi bila u skladu s državnim integritetom zemlje. O teritorijalnoj autonomiji, u smislu priznavanja zasebnoga srpskog područja, Kossuth nije htio ni čuti. Krajnji ustupak je bila općinska autonomija prema nacionalnim kriterijima. Za Garašanina je Kossuthova koncepcija bila neprihvatljiva. Ponuda nije bila

dovoljno dalekosežna. Svi su se narodi negativno izrazili prema njoj. Pritom nije bila sporna federacija, već Kossuthove predodžbe o unutarnjem uređenju države.³⁷

Izazvan federativnim prijedlogom rumunskog predstavnika na Srednjoevropskome demokratskom odboru, Lajos Kossuth je 25. aprila 1851. iz osmanskog egzila u Kütahiyi predložio svoje Izvješće o načelima buduće mađarske politike, u kojemu se zauzeo za široku konfederaciju koja bi trebala obuhvatiti i Zapadne Slavene i sve balkanske narode, i to pod suverenitetom Osmanlija. Taj labavi državni savez je trebao biti usmjeren i protiv Habsburgovaca i protiv dinastije Romanov. I tu je integritet zemalja Sv. Stjepana ostao u potpunosti očuvan. Sve je bilo zamagljeno idejama i načelima personaliteta, a nacionalnim grupama garantovana su vjerska i kulturna prava prema uzoru na osmanski miletski sistem te proširena lokalna uprava i općinska autonomija.³⁸

Kossuth je postao rob svojih planova koje je opet iznio 1859. kako bi za njih, uz podunavske narode, pridobio i Francusku i Italiju. I taj je pokušaj ostao bez rezultata. Suradnja mađarske emigracije i talijanskog pokreta za ujedinjenje trebala je dovesti do prihvatljive verzije plana podunavske konfederacije.

Zagovornik talijanskog ujedinjenja i profesor Visoke trgovачke škole u Veneciji Marco Antonio Canini bio je Mazzinijev pristalica i zbog toga se 1848. iz austrijske Venecije iselio u Grčku. Uspostavio je kontakt s Györgyem Klapkom. Zajedničkim su naporima sačinili plan federacije koji bi se u glavnim točkama oslanjao na plan koji je Klapka izradio u vrijeme Krimskog rata. Plan je dan Kossuthu na čitanje i on je na njega odgovorio, a odgovori su bili indiskretno objavljeni. Od tada je ta koncepcija *Podunavske federacije* povezana s Kossuthovim imenom, iako su je u potpunosti izradili Klapka i Canini.

Ta je ideja polazila od pretpostavke da je na području između Dunava, Jadrana i Crnog mora, zbog multinacionalno strukturiranih područja, nemoguće ustrojiti jedinstvenu državu te bi se, stoga, narodi koji tu žive trebali ujediniti u federaciju. Jezgra federacije bi bila, naravno, Mađarska s Erdeljem (Transilvanija),

³⁷ Péter Hanák (ur.), *Povijest Mađarske*, Rabat, Zagreb, 1995, 82.

³⁸ Lajos Kossuth, *Kossuth in New England: A Full Account of the Hungarian Governor's Visit to Massachusetts, with His Speeches, and the Addresses That Were Made to Him, Carefully Revised and Corrected: With an Appendix*, Boston: John P. Jewett & Co. Cleveland, Ohio, 1852.

Banatom i Vojvodinom, potom područja koja nastanjuju Rumuni (Moldavija, Vlaška i Bukovina) te južnoslavenska područja - Hrvatska i Srbija. Država bi brojala približno 30 milijuna stanovnika.

Predloženo unutrašnje uređenje je bilo dosta složeno. Svaka je članica trebala biti samostalna u određivanju vlastitih unutarnjih poslova. U sklopu takve konfederacije Rumunska, Srbija, Hrvatska i Mađarska imale bi zajedničke vanjske poslove, obranu i ekomska pitanja. Savezno bi vijeće bilo odgovorno za to, a kontrolirao bi ga savezni parlament. „Jedinstvo, razumijevanje i bratstvo između Mađara, Slavena i Rumunja to su moje najvruće želje, moj najiskreniji savjet. To je zalog sretne budućnosti svakog od tih naroda“. Međutim, postojalo bi savezno dvodomno vijeće čije bi članove birali Ugarska, Rumunija i Južnoslavenska pokrajina prema broju stanovnika a tek bi u senatu bio zastupljen jednak broj senatora sve tri članice. Sjedište saveznog vijeća naizmjenično bi bilo u Pešti, Bukureštu, Beogradu i Zagrebu. O službenom se jeziku trebala izjasniti ustavotvorna skupština, iako je Kossuth preferirao francuski jezik. Međutim, isto kao i 1851., Kossuth nije mogao oticí dalje od općinske autonomije i slobode pojedinca.³⁹

Ugarska je država jamačno trebala ostati *hegemonijska* sila te konfederacije s malim izmjenama i dodacima u odnosu prema prijedlozima iz 1851. i 1859.: nagovješteno je ujedinjenje Hrvatske i Srbije, obećan mogući referendum u Erdelju o državnopravnoj pripadnosti, dok je južnougarska Vojvodina trebala u svakom slučaju ostati dijelom Ugarske.

Reakcije na plan o *konfederaciji* bile su različite, ni izdaleka onakve kakve su njezini tvorci očekivali. Uglavnom su se o njoj svi negativno izrazili. Mađari u Ugarskoj su odbili planove za federaciju jer im se činilo da su predarežljivi prema nemađarskim narodima i jer su smatrali da će takav plan ubrzati raspad Ugarske (Deák, Tisza i Eötvös), dok su nemađarski narodi odbili plan jer su smatrali da je preuzak. Činjenica je da je glavni Kossuthov plan bio da se državnim restrukturiranjem podunavskog prostora osigura opstanak Ugarske te da Mađari očuvaju vodeću poziciju.⁴⁰

³⁹ Péter Hanák (ur.), *Povijest Mađarske*, 83.

⁴⁰ U formuliranju planova o federaciji Kossuth, Canini i Klapka nisu bili usamljeni niti su izmislili nešto posve novo. Naime, na užem području Ugarske Miklos Wesselény (Vešelenji) je već ranih 40-ih godina 19. stoljeća formulirao svoje ideje o federalnom

uređenju Monarhije, odnosno prostora srednjoistočne Evrope. Polazeći od sličnih stajališta kao i Kossuth, svoj je složeni program razvio i Adam Czartoryski, koji je težio restauraciji poljske države, za konstituiranje *Podunavskog saveza*. U ove se planove djelimično uklapa i Garašani-novo *Načertanije* u kojem se spominje *Savez Kršćanskih Naroda Balkana*, koji će moći još jedanput spomenuti u poglavlju o *Velikoj Srbiji*.

Nakon 1849. među emigracijom je započela živa bilateralna i multilateralna pregovaračka djelatnost pa je tako izloženo nekoliko federalativnih koncepcija. Već u januaru 1850. u Beogradu su se susreli Garašanin, pijemontski predstavnik Corosini i Kossuth ali je savjetovanje prekinuto zbog austrijskog pritiska.

Prijedlog nakon toga daju i dvojica rumunskih predstavnika Iona Ghica i Nicolae Bălcescu (Balčesku), koji podržavaju konfederaciju *Sjedinjenih Podunavskih Država*, pozivajući se na švicarski, odnosno američki uzor. Naravno, Kossuth je odbio i ove prijedloge a okljevao je surađivati i sa Srednjoevropskim demokratskim odborom, koji je u julu 1850. osnovao Giuseppe Mazzini.

Hrvati su također, još u vrijeme ilirskog pokreta, prihvatali južnoslavensku koncepciju kao vlastitu nacionalnu integracijsku ideju, koja se razvijala i dopunjavala kroz vanjsko-političke koncepcije prvaka Narodne stranke, posebno đakovačkog biskupa Josipa Jurja Strossmayera. Naposljetu, 1861. Mihailo Potit-Desančić, Srbin iz Južne Ugarske izložio je plan federacije: *Saveza Kršćanskih Naroda Balkana* u trenutku sloma i rastrojstva Osmanskog Carstva. Ta je federacija trebala biti stvorena po uzoru na Švicarsku i njegozine kantone koji bi bili arondinirani prema nacionalno-političkim stavovima. Međutim, ovaj političar ničim kasnije nije pokazao da se zalaže za takvu ideju te je ona ubrzo zaboravljena.

Uz Czartoryskijev Dunavski savez i Kossuthovu *Podunavsku konfederaciju* utopijske naravi, spomenimo još nekoliko zanimljivih i historijski vrijednih koncepcija. Austromarksistička koncepcija Karla Rennera i Otta Bauera s prijelaza stoljeća također je utopijska, jer se radilo o nehistorijskom spajanju teritorijalnog načela s nacionalnom pripadnošću na temelju široke kulturne autonomije svake nacije. Aurel Popovici stvara skicu Monarhije podijeljenu na 14 etničkih jedinica, a Carstvo se, na toj osnovi, uopće nije moglo podijeliti. Ipak jedan od najsjajnijih i najkonzistentnijih planova preustroja srednjoevropske regije, koji se odnosi na Habsburšku Monarhiju, bio je plan već spomenutog *austroslavista* a kasnije i *panslavista* Františeka Palackog iz 1848. godine. On je predložio reorganizaciju Habsburške Monarhije podijeljenu prema nacionalnom načelu na osam cjelina: austro-njemačku, češko-slovačku, poljsku, ilirsku (slovensku), južnoslavensku (hrvatsko-srpsku), talijansku, mađarsku i rumunsku.

Austro-ugarska nagodba iz 1867. stvorila je posve novu situaciju. Kad se govorilo o federalizmu, nije se više mislilo na integralni federalizam. Federalizam se više nije htio prenositi izvan svojih granica. Federalno uređenje u obje polovice Carstva postao je glavni cilj.

Posve je jasno da su se uz integralističke programe federacija i konfederacija u jugoistočnoj Evropi, istodobno javljale i ekskluzivističke nacionalne ideje i programi *mladih nacija* željnih vlastitog ostvarivanja putem nacionalnih država. Svi narodi jugoistočne Evrope imali su takve političke pokrete ili pojedince koji su drugim narodima pretpostavljali vlastiti narod, nerijetko negirajući postojanje drugih. Opširnije u: W. B. Tomljanović, *Biskup J. J. Strossmayer: Nacionalizam i moderni katolicizam u Hrvatskoj*, Dom i svijet, Zagreb, 2001; László Kontler, *Povijest Mađarske. Tisuću godina u Srednjoj Europi*, Srednja Europa, Zagreb 2007.

Velikogrčka ideologija: „Megali idea - panhelenizam Velike ideje“

Velikogrčka ideologija nastala je u okrilju *fanarske aristokracije* koja je sanjala o obnovi nekadašnjega bizantskoga sjaja i slave. Školovani i finansijski samostalni *fanarioti* su ostvarili veliki politički utjecaj na cijelom Balkanu, pa je njihov značaj općebalkanski. U mnogo čemu je i politika *Visoke Porte* ovisila o njima. Bizantsku su tradiciju, čijim su se čuvarima i nasljednicima smatrali, uveli u posve suvremene idejne i filozofijske tokove. Sve su češće imenovani na važne dužnosti u osmanskoj središnjoj birokraciji, ali nisu prelazili na islam. Veza s pravoslavnom crkvom i Carigradskom patrijaršijom bila je nedvojbeno i dugi niz godina neprekinuta. Nastanak nacionalnog identiteta umnogome će ovisiti o njoj. Često su kao *tumači* obavljali dužnosti savjetnika u ustanovama koje su kontaktirale s inozemstvom. Novcem i utjecajem pomagali su Carigradskoj patrijaršiji, te su je finansijski i administrativno vodili. Time su se, naravno, morali politički angažirati. Patrijaršija im je zauzvrat davana osjećaj identiteta.

Fanarioti su u Istanbulu bili čvrsto vezani uz bizantsku kulturnu, pa čak i političku tradiciju, dok su oni u Dunavskim kneževinama, Vlaškoj i Moldaviji, bizantsku tradiciju zamijenili suvremenom *helenском*. Ovi drugi su, a ne oni iz Istanbula, mogli pokrenuti proces nacionalnog buđenja. Usto su, više nego fanarioti u Istanbulu, mogli doći u dodir s prosvjetiteljskom filozofijom. Prosvjetitelji su balkanskim intelektualcima ponudili redefiniranje vlastite civilizacije kroz prizmu Evrope, a ne Latinskog Carstva, što ih je još više privuklo idejama o povratku u zajedničku evropsku ekumenu. Stoga nije čudno što su upravo oni nadahnuli tvorce *Velike ideje*, jezgre grčkoga narodnog preporoda.

No, ono što se događalo izvan fanariotskog staleža i društvene elite bilo je mnogo važnije za buduće historijske procese. Naime, utjecaj slavenskoga i rumunskog svijeta izvan Osmanskog Carstva, a koji se osjećao kroz pokrenute poslovne veze, kao i jozefinsko tumačenje prosvjetiteljstva, pridonijeli su stvaranju druge *jezgre preporoda*: nekog drukčijeg helenstva, balkanskog slavenstva i jednog oblika *rumunstva*. Najpoznatiji predstavnik takva novog duha je bio helenizirani Vlah Rhigas Pheraios (Riga od Fera) (1757.-1798., rođen u Velestinu, Tesalija, i po tome nazivan još i *Velestinilis*), bivši sekretar *fanariotskih*

i boljarskih velikaša u Istanbulu i Bukureštu, a koji se krajem 18. stoljeća nastanio u Beču i Trstu. Prije no što će biti izdajom izručen Osmanlijama i pogubljen u Beogradu, Riga će svojim spisima stvoriti sintezu helenstva na načelima Francuske revolucije, odnosno građanske države i građanskog društva. On nije značajan samo zbog toga što je pozvao stanovništvo Rumelije, Moldavije i Vlaške, egejskih otoka i Male Azije da u ustanku stvore republiku na načelima *jednakosti, slobode, bratstva* i narodnog suvereniteta, nego i po tome što je uspostavio i *revolucionarni mentalitet* kao posve novi medij povezivanja kršćana Osmanskog Carstva.⁴¹

Ideje Francuske revolucije su postale, što je i očekivano, katalizator raspada pravoslavne zajednice, dajući zajedničko ime etničkoj zajednici u procesu stvaranja nacije. No, ne treba se zavaravati, veze između stare koncepcije vjere i nove koncepcije narodnosti i dalje su bile vrlo snažne i često će se, u kriznim situacijama, vraćati kao vodeća ideologija narodno - plemenske homogenizacije.

U Bukureštu je ovo novo viđenje društveno - političkoga razvoja povezano s političkom djelatnošću braće Ypsilantis. Posebno je politički bio aktivan Alexandros (1792.-1828.) (rum.: Alexandru, Grk, fanarski aristokrat, general, ađutant ruskog cara Aleksandra I.), koji je nakon Napoleonovih ratova pokušao obnoviti slavu i veličinu Bizanta, pozivajući sve balkanske kršćane na ustank. No, i taj je poziv ostao bez odgovora, jer su društveni uslovi još bili takvi da su dopuštali samo oblikovanje, kako bi Benedict Anderson rekao, "zamišljene zajednice". Oko Ypsilanasa, kao vođe *Heterie*, okupili su se mlađi prozapadnjački usmjereni *fanarioti*, povezani s rumunskim plemstvom. Ova koncepcija panbalkanske solidarnosti i jedinstva kao i države ipak je imala veoma jasan helenski pečat. *Velika ideja* će i u ovom segmentu naći svoja teorijska i programska opravdanja. Čini se da su balkanski narodi trebali proći najprije vlastitu nacionalnu katarzu i osvješćenje, a tek potom razmišljati o univerzalnoj kršćanskoj državi svih Balkanaca pod dominacijom Grka.

Svakako je najvažnije udruženje, koje će pomoći i pomagati ostvarenje Velike ideje, koja tada nosi obilježje bizantske obnove kroz panbalkansku državu, bilo *Filiki Heterija*. U samoj *Heteriji* postojale su dvije snažne i suprotstavljene

⁴¹ Darko Dukovski, *Povijest Srednje i Jugoistočne Evrope 19. i 20. stoljeća*, I. dio 1800. do 1914, Alinea, Zagreb, 2005, 144-146.

struje. Oni konzervativniji zahtijevali su oslanjanje na velike evropske sile dok su mlađi tražili samostalnu revolucionarnu akciju. Borbenja je struja zavladala *Heterijom* već od 1818. i odmah počela s pripremama oružanog ustanka, koji je trebao zahvatiti kontinentalnu Grčku i egejske otoke, Srbiju, Bugarsku, Vlašku, Moldaviju, Makedoniju, te bivše grčke kolonije u južnoj Rusiji i Italiji.

Kad su borbe jednom otpočele, u svoj svojoj žestini i tragičnosti, fanariotski se san o Bizantu raspao i ustupio mjesto novoj, *Velikoj ideji* - ideji Velike Grčke proizašloj iz rata za nezavisnost, na sličan način na koji se rodila ideja o autonomnoj *kneževini Srbiji*. U vrijeme ustaničkih previranja u *dunavskim* (*rumunskim*) *kneževinama* dozrijevala je ideja o početku rata za neovisnost Grčke. Grci su do tada uspjeli oblikovati svoj nacionalizam, čija je temeljna misao bila ujedinjenje svih Grcima naseljenih krajeva Osmanskog Carstva u jednu nacionalnu državu.

Najznačajniji pokret koji je promovirao Veliku ideju vodio je već spomenuti Ioannis Colettis (Kolet). U vanjskoj politici Kolet je težio ekspanziji. Njegova se stranka razvijala prema francuskima političkim i revolucionarnim tradicijama i stoga je bila veoma popularna. *Megali Idea* (*Velika idea*) je Koletov pojam kojim je označio program ujedinjenja svih historijskih grčkih krajeva u jedan grčki nacionalni korpus. Cilj više nije obnova ni Bizantskog Carstva, niti nekakva balkanska federacija, nego Velika Grčka. No, i pored navedenih podudarnosti postojala su značajna razmimoilaženja u pogledu granica Velike Grčke. Tako je ugledni profesor prava na Univerzitetu u Atini Nikolas Saripolos, u svojim Memoarima, zabilježio svoj razgovor sa kraljem Georgiosom I, u kojem navodi sljedeće:

„Jedna država s prijestolnicom u Carigradu, koja pod žezlom Vašeg Veličanstva objedinjuje Kretu, Tesaliju i Epir, Trakiju, Makedoniju, Crno more sve do predjela blizu Trapezunta, Male Azije i egejskih otoka, ne isključujući i moju zemlju, Cipar (...)“

„Previše ste raširili granice Grčke“, prekide me kralj.⁴²

U razdoblju u kojemu je živio *Velika idea* nije bila ostvariva, ali je ostala živom sve do druge polovine 20. stoljeća.

⁴² Nacije i države u Jugoistočnoj Europi, 118.

Velikohrvatska ideja u drugoj polovini 19. stoljeća

Petnaestak godina nakon Garašaninova Načertanija u Hrvatskoj su Ante Starčević (1823.-1896.) i Eugen Kvaternik (1825.-1871.) formulirali osnovne crte velikohrvatske ideje pri čemu im je polazište bio ilirski pokret predmartovskoga razdoblja, znači ideja o kulturnome i duhovnom jedinstvu Južnih Slavena. Potkraj 50-ih i početkom 60-ih godina 19. stoljeća Starčević koncipira svoj nacionalni program s posve drukčijim težištem i polazišnim točkama. Stvara velikohrvatski program s ekskluzivnim panhrvatskim elementima u središtu kojeg je uspostavljanje proširene hrvatske nacionalne države na temeljima samostalnosti i jednakopravnosti.

Osnova za opravdanje ove države je bilo hrvatsko državno pravo koje seže sve do ranoga srednjeg vijeka a koje svemu daje puni historijski legitimitet. Ipak, u duhu modernih liberalnih ideja Starčević je vlast hrvatskog plemstva (*natio croatica*), koje je proizlazilo iz historijskog prava u Rousseauovu smislu, proširio na pravo cijelokupnoga hrvatskog naroda (*populus Croatiae*). Posebnom su hrvatskom narodu Starčević i Kvaternik⁴³ pripisivali ekskluzivnu prednost na vrijednosnoj ljestvici ali i njegovu jedinstvenost: "Takvo je bilo uzvišeno zvanje hrvatskog naroda što ga je Bog bacio na zemlju sa providencijalnom svrhom davši mu sredstva da taj cilj postigne. Taj cilj, što ga je hrvatski narod predosjećao već vrlo rano i nikad nije prestao nastojati da ga dokuči - sva njegova historijska prošlost svjedoči o tome - nije ništa drugo nego njegov vlastiti cilj kršćanskog naroda, što ga je trebalo otkriti i postići, tako da bi njegova posebna kultura bitno pridonijela općem cilju čovječanstva, tj. razvoju opće kulture."⁴⁴

Granice hrvatske države kojoj se težilo su bile veoma široko zacrtane. Pred Austro-ugarsku nagodbu te bi granice zahvatile stanovništvo između

⁴³ Eugen Kvaternik (knjiga objavljena anonimno), *Hrvatska i talijanska federacija*, Pariz, 1860.

⁴⁴ Mirjana Gross, *Povijest pravaške ideologije*, Sveučilište u Zagrebu / Institut za hrvatsku povijest, Zagreb, 1973, 108-150; Ante Starčević, „Bi-li k Slavstvu ili ka Hrvatstvu? Dva razgovora”, *Djela Dra Ante Starčevića. Knjiga III. Znanstveno-političke rasprave*, Zagreb 1894. (reprint izdanje: Varaždin 1995); Jasna Turkalj, „Ideologija Ante Starčevića u pravaškim humorističko-satiričnim listovima druge polovice 19. stoljeća (do kraja 1880-ih)”, *Nacionalni pokret u Hrvatskoj u 19. stoljeću*, Treći hrvatski simpozij o nastavi povijesti, Zagreb, 2008, 107-123.

Makedonije i Njemačke, između Dunava i Jadranskog mora, u skladu s idejom o postojanju samo dva južnoslavenska naroda - Hrvata i Bugara. U tom se smislu i Starčević i Kvaternik u potpunosti slažu. U takvoj Hrvatskoj Starčević vidi Bosnu, omeđenu rijekama Vrbasom i Drinom i planinom Romanijom nadomak Višegrada, kao i čitavu tursku Hrvatsku, ustvari južnu Hrvatsku, "...neprimjereno zvanu Hercegovina...", koja se proteže od Save do rijeke Neretve i Bune. Prema jednome i drugome političaru u takvoj Hrvatskoj žive isključivo i samo Hrvati. Zato bi država morala biti centralistički organizirana. Glavni grad bi bio, prema Starčeviću iz 1878. godine - Sarajevo.⁴⁵

Predstave o neprijatelju i brojni stereotipi za ovu su koncepciju bili od osnovnog značenja. Potpuno odbijanje habsburško-lotarinške kuće činilo se definitivnom odlukom. Posebno nakon zahvale Hrvatima Franje Josipa, za ono što su učinili za njega 1848./1849. te kad ih je 1867. olako prepustio Mađarima, Starčević se žestoko protivio austroslavizam i trijalizam, te sve pokušaje federalizacije Habsburške Monarhije. Stoga je potpuno razumljivo da se izjasnio protiv okupacije Bosne i Hercegovine 1878. jer u to vrijeme nije mogla pripasti suverenoj hrvatskoj državi.

Kako je Starčević polagao pravo na dijelove Štajerske, Koruške, Kranjske i Istre kao hrvatskih pokrajina, za njega su Slovenci grana Hrvata, dok je područje Slovenije smatrao alpskom Hrvatskom, a njezine stanovnike planinskim Hrvatima (Pavle Ritter Vitezović). Kao i Slovincima, Starčević i Kvaternik Srbima negiraju postojanje vlastitog etnikuma, naroda.⁴⁶ Naziv Slavo-Srbinje

⁴⁵ Ante Starčević je, slaveći bana Jelačića, zamišljao jednu domovinu koju će sakupiti bane, a sastavljenu od hrvatskih i slovenskih zemalja. On u pjesmi "Odziv od Velebita navodi: (...) Od sada će Lika i Krbava / Dalmacija sva do Dubrovnika / A Härvatska bar do Une rieke / Slavonia do Bosne ponosne / I sva Krajnska do Ljubljane grada / A Štajerska do Gradca bieloga / Biti, pobro, jedna Domovina / (...) samo jedna za svu bratju našu, / Koju će nam sakupiti bane" (...). *Danica ilirska*, 20, Zagreb 13. svibnja 1848, 81-82; Petar Korunić, „Jugoslavenska ideja u Hrvatskoj i Slovenskoj politici za revolucije 1848-1849.“, Radovi, Vol. 14 (1), Zagreb, 1981, 113; Petar Korunić, *Jugoslavizam i federalizam u hrvatskom nacionalnom preporodu 1835.-1875. Studija o političkoj teoriji i ideologiji*, Globus, Zagreb, 1989.

⁴⁶ Pozivajući se na Konstantina Porfirogeneta, Starčević je izjavio da su Srbi „jedini puk, koji nezna ni sam samcat kako mu je ime“. *Narodne Novine*, br. 221, Zagreb 27 rujna 1852; Željko Holjevac, „Jezik i nacija u hrvatskim i srpskim nacionalnim ideologijama: Starčevićeva polemika iz 1852. godine“, *Migracijske teme*, god. 3, br. 15, Zagreb, 1999, 289-321.

za njega negativna, omalovažavajuća značajka ljudi niskog shvaćanja koji se zauzimaju za nečasnu i podložnu suradnju s habsburškim tlačiteljima. Stoga on odbija suradnju i zajedništvo s Južnim Slavenima isto kao što istupa i protiv panskavizma Jana Kollara. Odgovor na koji način Slovence i Srbe može označiti kao Hrvate Starčević proizvoljno, pokušavajući svoje želje pretočiti u stvarnost, nalazi u historijskoj činjenici kako su tek prije sto godina "...Slavoserbi, ljudi Rusie i Austrie..." nastojali da "...ime serbsko učine narodnim imenom..." da bi ga tek prije četrdeset godina počeli nametati Crnogorcima. On dalje samouvjereno tvrdi: "U našem narodu među Macedonijom i Njemačkom, osim Slavoserbah nitko to ime nesmatra narodnim..." On, dakako, pobija postojanje srpske historije i književnosti.⁴⁷

Svoj tekst *Strane u Hrvatskoj* iz 1868. godine Starčević završava radikalnom konstatacijom kako Ilirska Srbija nije ništa drugo nego Hrvatska i to već stoljećima prema historiji, pravu, a u vrijeme kad je to pisao i prema narodnosti. Time je državno hrvatstvo ne samo označeno kao velikohrvatska ideja nego i kao pankroatizam, izraz radikalnoga integralnog nacionalizma 19. stoljeća.

Do kraja 19. stoljeća, uz oslonac na filozofiju Jeana Jacquesa Rousseaua, prevladala je u Bosni i Hercegovini velikohrvatska ideologija Stranke prava, koja je kao cilj postavila hrvatsku državu. Tvorcima te ideologije koja se pozivala na feudalno historijsko pravo i hrvatsku državnost smatraju se Ante Starčević (1823-1896) hrvatski političar, publicist i književnik, i Eugen Kvaternik (1825-1871) političar, pravnik, pisac i revolucionar.⁴⁸ Odigravši „bitnu ulogu u razvoju osjećajne integracije hrvatskoga naroda”, kao svaka romantičarska ideologija koja „ne posreduje istinito znanje o raznovrsnosti društvene stvarnosti koja ju je uvjetovala”, sadržavalo je pravaštvo niz iracionalnih elemenata: kod Starčevića kult razuma i odbijanje društvene i političke prakse, kod Kvaternika religiozni misticizam.⁴⁹ Naprijed navedene i slične stavove prenosili su, propagirali ili javno zastupali javni politički djelatnici, ali i novine tokom rješavanja Istočnog pitanja, a posebno prije i tokom okupacije 1878. godine od strane

⁴⁷ M. Gross, *Povijest pravaške ideologije*, 108-150.

⁴⁸ Srećko M. Džaja, *Bosna i Hercegovina u austrougarskom razdoblju (1878-1918). Inteligencija između tradicije i ideologije*, Ziral, Biblioteka Stećak, knj. 7, Mostar-Zagreb, 2002, 200-202.

⁴⁹ M. Gross, *Povijest pravaške ideologije*, 417-419, 429.

austrougarske monarhije. Jer, položaj, uloga i značaj Bosne i Hercegovine u hrvatskim nacionalno-političkim koncepcijama 19. stoljeća bila je predmetom interesovanja hrvatske javnosti, svih generacija hrvatskih političara i ideologa od početka formiranja modernih južnoslavenskih naroda pa sve do raspada socijalističke Jugoslavije, ali i poslije toga. Bosna i Hercegovina je, dakle, bila interesantna tema i za zagovornike pravaške ideje i ideologije, ponovno ili po ko zna koji puta.⁵⁰

Nacionalni program „Velike Mađarske“

Velikomađarska ideja države od Karpata do Jadranskog mora nije tako eksluzivistički izvedena kao u Srba i Hrvata. Ona se iščitava iz cijelog niza različitih projekata, ponajviše Lajoša Kossutha. Velikomađarska državna koncepcija ogleda se u svim federalističkim programima i projektima nekih mađarskih političara. U suštini, Mađarska nacionalna koncepcija je u jednom dužem razdoblju od različitih ljudi dobivala različite oblike i kritike uvijek s težnjom otkrivanja njezine ispravnosti. Ove ideje razmatraju pitanja nacionaliteta, položaja Mađara u Karpatskom bazenu, odnosa prema zajedničkoj državi i dinastiji, te odnosa prema nemađarima, prije svega Slavenima. Ovdje ćemo se pozabaviti samo problemom etatističkog shvaćanja o jedinstvenoj ugarskoj političkoj naciji koji nam daje pravo neke političke ideje i koncepcije nazvati veliko-mađarskim. Ova se ideja najjasnije usmjerila na asimilaciju i stapanje (nacija). Za mase se pokazala djelotvornom i mobilizirajućom te, uz određenu redukciju zahtjeva, uspješna u nametanju.

Najutemeljenije ugarske-mađarske nacionalne koncepcije predstavio je, kao stručnjak za pitanja narodnosti u Ugarskoj, barun Jozsef Eötvös (1813.-1871.), ministar kulture i prosvjete Kraljevine Ugarske (1848.-1867.). Oslanjajući se na neka Szechenyijeva razmišljanja, i uz njegove liberalno-evolutivne ideje, Eötvös preuzima bitne elemente etatističko-nacionalne koncepcije radikalne liberalne

⁵⁰ Konsultiraj: Senaid Hadžić, „Koncept političkog katolicizma i pravaško (sve)hrvatstvo. Primjer Bosne i Hercegovine 1878.“, *Arhivska praksa*, god. 20 / 2017, br. 20, Tuzla, 2017, 469-486.

lijeve opozicije, koju je usvećoj mjeri vodio Lajos Kossuth. Njegov sveobuhvatni i složeni program može se iščitati iz cijelog niza publikacija i članaka objavljenih u tom razdoblju. Dat ćemo samo njegove osnovne ideje, relevantne za pitanje narodnosti, položaj slavenskih naroda i mađarsku nacionalnu koncepciju.⁵¹

Eötvös se u svojim spisima zalagao za stabilnost poretka legitimne države. Pristalica je historijskog prava te je iznosio teške prigovore prirodnom pravu. Negirao je jezično-etički pojam nacije temeljen na prirodnom pravu i zastupao poziciju jedinstvene političke ugarske nacije kao nositelja moderne i jake ugarske države. On nije tipičan primjer pristaša liberalizma. Njegov se nacional-liberalizam razumije samo iz perspektiva specifičnoga mađarskog liberalizma. Osnovne pokretačke ideje za njega su sloboda, jednakost i narodnost. Tako su i hijerarhijski poredane. No, Eötvös ipak nije ekskluzivist, on je izraziti primjer humanističko-idealističkoga političara prožetoga individualizmom. Nacionalno-politički posebni položaj doveo bi do povlaštenog položaja velike skupine što je proturječno slobodi i jednakosti. Iz tih razloga Eötvös negativno ocjenjuje sve vođe narodnosti.

On vjeruje da je pitanje jednakopravnosti narodnosti izgubilo svoje praktično značenje tamo gdje je jednakopravnost zagarantovana ustavom. Odnosno, težio je za postizanjem zajedničke političke nacionalnosti, u ovom slučaju ugarske. Međutim, kao i Kossuth, Eötvös vjeruje da se drugi narodi Ugarske mogu zadovoljiti ako im se njihove nacionalne želje zadovolje na nivou županije ili općine. Osnovne pozicije njegove filozofije o *ugarskoj nacionalnoj koncepciji* uspjele su ući u ugarski *Zakon o narodnostima* iz 1868. godine. U preambuli piše: "Svi građani Ugarske prema temeljnim načelima ustava u političkom pogledu čine naciju, nedjeljivu, jedinstvenu ugarsku naciju čiji je jednakopravni pripadnik svaki građanin domovine, bez obzira na to kojoj narodnosti pripada. Ta jednakopravnost podliježe posebnoj regulaciji samo u vezi sa službenom upotrebom jezika uobičajenih u zemlji i u onoj mjeri u kojoj to zahtijeva jedinstvo zemlje, praktične potrebe vlasti i uprave kao i pravedni pravorijek...".⁵² Zakon

⁵¹ D. Dukovski, *Jugoistočna Evropa I*, 152.

⁵² Ladislav Heka, *Osam stoljeća hrvatsko-ugarske državne zajednice s posebnim osvrtom na Hrvatsko-ugarsku nagodbu*, Szeged-Subotica, 2011, 248-249; *Sbirka zakona god. 1868.*, Zakonski članak XLIV, Budim, 1868; Ivo Perić, *Hrvatski državni sabor 1848.-2000.*, Drugi svezak: 1868.-1918., Zagreb, 2000.

je time svima priznavao jednaka građanska prava, ali i ne nacionalna prava za nemađarske narode u Ugarskoj.

Sljedeća varijanta koncepcije činila se najdinamičnijom i za mase najprihvatljivijom: *etatističko - unificirajuća varijanta etabliranja jedinstvene ugarske političke nacije*. Nju je, dakako, najenergičnije i najdjelotvornije zastupao Lajos Kossuth. U to je doba on svakako imao najradikalniji nacionalni program te nije bio spreman ugarsko pitanje riješiti osim u korist Mađara i samo njih. Nemađare je vidio (ili ih nije htio vidjeti) iz ugla radikalnog nacionalista.⁵³

Za Kossutha u integralnoj i jedinstvenoj Kraljevini Ugarskoj, pri čemu se dosljedno oslanja na francuski pojam nacije, postoji jedinstvena i nedjeljiva ugarska/mađarska politička nacija. Kraljevstvu i njegovoj jedinstvenoj političkoj naciji moraju se podrediti svi, a mađarskom kao službenom jeziku i dominantnom sloju Mađara uvjerljivo pripadaju bezuslovno vodeće funkcije. Kossuth 1848./1849., pa i 1850. svoje stavove temelji na liberalnoj političkoj filozofiji prema kojoj je u državi posve dovoljno garantovati jednakost svih pred zakonom kako bi se riješilo nacionalno pitanje. Kako bi se u takvoj državi garantovala građanska prava potpuno je bezpredmetno i nepotrebno razgovarati o nekakvim povlasticama, autonomijama, samoupravama u teritorijalnome ili nacionalnom pogledu. Stoga je onako grubo odbio zahtjeve nemađarskih naroda u Ugarskoj 1848. i 1849. godine. Kossuth jednostavno nije mogao prevladati svoje mađarstvo.⁵⁴

⁵³ Jovanka Simić, „Dvostruki aršini Lajoša Košuta”, *Večernje novosti, online*, 8. maja 2018. Autorica navodi slijedeće: „(...) Istorija Andrija Radenić navodi i jedan dopis iz Pešte, upućen u martu 1848. godine, u kojem se kaže da je 'zahtevanje srpskog naroda s jedne raspalio, a sa druge uplašio Mađare'. U tom dopisu, neimenovan predstavnik srpskog naroda konstatuje: 'Znači, pod larvom jednakosti i slobode, oni hoće nama da oduzmu ono što je svakom na svetu najsvetiće – narodnost. Stoga oni o Srbinima govore kao o Mađarima grčko-nesajedinjene vere, a o narodu srpskom nema ni pomena (...)'. Andrija Radenić, *Iz istorije Srbije i Vojvodine 1834-1914*, Matica srpska, Novi Sad, Istoriski institut, Novi Sad – Beograd, 1973.

⁵⁴ Horst Haselsteiner, *Ogledi o modernizaciji u Srednjoj Europi*, Naprijed, Zagreb, 1997, 64.

Zaključak

Nacionalni projekti, programi, ideje i ideologije kao i nacionalne države nisu bile ni ranije, kao što ni sada nisu jedini tip države u jugoistočnoj Evropi. Postojala su i višeetnička carstva i drugi oblici multietničkih država, a mnogi narodi duži vremenski period nisu uspjivali da formiraju državu. Naravno, to je bilo skopčano sa okolnostima u kojima je stasavao taj narod, od čega je uglavnom zavisio i njegov nacionalni afirmitet. U osnovi, svaki narod je, ukoliko je želio sopstvenu državu, morao izgraditi identitet koji će ga dovesti do stepena nacionalne kategorije. Ipak, historiju toga područja oblikovao je složen i kompatibilan odnos između nacije i države, što je rezultiralo stvaranjem nacionalne države kao osnovnog obilježja jugoistočne Evrope. Iako je dovršetak procesa stvaranja nacionalnih država u Evropi, 70-ih godina 19. stoljeća, značio i izvjesnu stabilnost za ovaj kontinent, to se nikako ne može reći za mlade države na njegovom jugoistoku. Društveno-ekonomski nestabilnost, neriješeni granični sporovi i međunarodni sukobi postali su osnovno obilježje ovog podkontinenta tokom 19. i u prvim godinama 20. stoljeća, ali i u vremenu nakon toga.

Za većinu stanovnika jugoistočne Evrope etnički definirana nacionalna država postala je prihvatljiv i dominantan oblik državne organizacije, što je bilo u skladu sa najvećim dijelom evropskog promišljanja u tom periodu. Ljudi s toga područja učeni su da se poistovjećuju sa "svojom" nacijom i da se bore za uspostavljanje i odbranu svoje nacionalne države. Ono što razlikuje nacionalnu državu jugoistočne Evrope od njenog ostatka jeste apsolutno dominantan utjecaj vjerskih organizacija u procesu njenog nastanka i daljeg razvoja. To je sasvim razumljivo, ako se u obzir uzme proces izgradnje nacije na ovom prostoru. Naime, na tlu Osmanske dinastičke imperije, kao serijatske apsolutističke monarhije, nacionalni identitet nije bio dozvoljen. Međutim, u skladu sa islamom ova država je dozvolila slobodno vjersko organiziranje. Koristeći se ovom pogodnošću pravoslavne crkve su izgradile svoje vjerske organizacije, koje su u nazivu nosile nacionalno ime (Srpska pravoslavna crkva, Bugarska pravoslavna crkva, Grčka pravoslavna crkva itd.). Tako se u krilu ovih vjerskih institucija porađala nacionalna ideja. Kada se ovome dodala nacionalna agitacija u školama, kulturnim društvima i slično onda je obrazac po kojem je stasavala nacija bio sasvim utvrđen.

GRAND STATE PROGRAMS AND PROJECTS OF SOUTHEASTERN EUROPE FROM 30ties TO THE 70ties OF THE 19TH CENTURY

Summary

National projects, programs, ideas and ideologies as well as national states have never been before, as they are now not the only type of state in Southeast Europe. There were also multi-ethnic empires and other forms of multiethnic states, and many nations did not succeed in forming a state for a long period of time. Of course, this was tackled with the circumstances in which the people were growing, of which his national affirmation largely depended. Basically, every nation, if it wanted its own state, had to build an identity that would lead it to a degree of national category. Nevertheless, the history of this area has shaped a complex and compatible relationship between the nation and the state, which resulted in the creation of a national state as the basic characteristic of Southeast Europe. Although the completion of the process of nation-state creation in Europe, the 70s of the 19th century, meant certain stability for this continent, this can hardly be said of the young states in its southeast. Socio-economic instability, unresolved border disputes and inter-ethnic conflicts have become the main feature of this sub-continent during the 19th and early 20th centuries, but also in the aftermath of that.

For most inhabitants of Southeastern Europe, an ethnically defined nation-state became an acceptable and dominant form of state organization, which was in line with the majority of European thinking in that period. People from that area were taught to identify themselves with their "own" nation and to fight for the establishment and defense of their nation state. What distinguishes the national state of Southeast Europe from its rest is the absolutely dominant influence of religious organizations in the process of its creation and further development. This is quite understandable, considering the process of building a nation in this area. Namely, on the ground of the Ottoman dynastic empire, as a Sharia Absolutist monarchy, national identity was not allowed. However, in accordance with Islam, this state allowed free religious organization. Using

this favor of the Orthodox Church, they have built their religious organizations, which were named in the name of their national name (the Serbian Orthodox Church, the Bulgarian Orthodox Church, the Greek Orthodox Church, etc.). Thus, in the wing of these religious institutions, a national idea emerged. When this was added to national agitation in schools, cultural societies, and so on, the pattern on which the nation was growing was completely determined.

BIBLIOGRAFIJA

Izvori

1. Državni arhiv Republike Srbije Beograd, *fond: Ilija Garašanin*, 12, 17, 24, 26, 29, 38, 98.

Literatura

1. Altermatt, Urs, *Etnonacionalizam u Evropi*, Sarajevo 1997.
2. Antić, Ljubomir, *Velikosrpski nacionalni program. Ishodišta i posljedice*, Zagreb, 2007.
3. Bilandžić, Dušan, *Hrvatska moderna povjest*, Golden Marketing, Zagreb, 1999.
4. Cohen, Philip J., *Srpski tajni rat. Propaganda i manipulacija historijom*, (preveo na bosanski: Hasan Rončević), Sarajevo, 1996.
5. Czartoryski, A - Razumowskem, A., (12. V. 1806), *Vnješnjaja politika Rossiji XIX i načala XX veka*, sv. III, Moskva, 1963.
6. Despotović, Ljubiša, *Srpska politička moderna. Srbija u procesima političke modernizacije 19. veka*, Beograd, 2008, 30-32.
7. Dukovski, Darko, *Povijest Srednje i Jugoistočne Evrope 19. i 20. stoljeća*, I. dio 1800. do 1914, Alinea, Zagreb, 2005.
8. Džaja, Srećko M., *Bosna i Hercegovina u austrougarskom razdoblju (1878-1918). Inteligencija između tradicije i ideologije*, Ziral, Biblioteka Stećak, knj. 7, Mostar-Zagreb, 2002.
9. Ekmečić, Milorad, *Stvaranje Jugoslavije 1790-1918, knj. I 1790-1860*, Beograd, 1989.
10. Ekmečić, Milorad "O istraživanju istorije Bosne i Hercegovine danas", *Bosna i Hercegovina od srednjeg veka do novijeg vremena. Međunarodni naučni skup 13-15. decembar 1994*, Istoriski institut SANU, Zbornik radova, knj. 12, Beograd, 1995. 13-27.
11. Gellner, Ernest, *Nacije i nacionalizam*, Politička kultura, Zagreb, 1998.

12. Gross, Mirjana, *Povijest pravaške ideologije*, Sveučilište u Zagrebu / Institut za hrvatsku povijest, Zagreb, 1973.
13. Hadžić, Senaid, „*Prosvjetitelji Kneževine Srbije i njihova uloga u progonu muslimanskog stanovništva od početka 19. stoljeća do konferencije u Kanlidži*”, *Zbornik radova sa naučnog simpozijuma: 150 godina od protjerivanja muslimana iz Kneževine Srbije, održanog 7.-8. 9. 2012., Orašje, 2013*, 169-188.
14. Hadžić, Senaid, *Bosna i Hercegovina u vrijeme pojave (veliko)nacionalnih ideja*, Tuzla, 2016.
15. Hadžić, Senaid, „Koncept političkog katolicizma i pravaško (sve) hrvatstvo. Primjer Bosne i Hercegovine 1878.“, *Arhivska praksa*, god. 20 / 2017, br. 20, Tuzla, 2017, 469-486.
16. Hadžić, Senaid - Velagić, Adnan, *Balkanska praskozorja - od idejā do ujedinjenjā (rukopis)*, Tuzla, 2018.
17. Hadžijahić, Mohamed, *Od tradicije do identiteta (Geneza nacionalnog pitanja bosanskih Muslimana)*, Zagreb, 1990.
18. Hanák, Péter (ur.), *Povijest Mađarske*, Rabat, Zagreb, 1995.
19. Haselsteiner, Horst, *Ogledi o modernizaciji u Srednjoj Europi*, Naprijed, Zagreb, 1997.
20. Heka, Ladislav *Osam stoljeća hrvatsko-ugarske državne zajednice s posebnim osvrtom na Hrvatsko-ugarsku nagodbu Szeged-Subotica*, 2011.
21. Holjevac, Željko „Jezik i nacija u hrvatskim i srpskim nacionalnim ideologijama: Starčevićeva polemika iz 1852. godine“, *Migracijske teme*, god. 3, br. 15, Zagreb, 1999, 289-321.
22. Hobsbawm, Eric I., *Nacije i nacionalno pitanje*, Novi Liber, Zagreb, 1993.
23. Ivić, Alekса, *Arhivska građa o srpskim književnim i kulturnim radnicima 1780-1880*, Beograd-Subotica, 1926.
24. Intervju: akademik Čedomir Popov, istoričar, NIN, Beograd 5.04. 2007., 84.
25. Jagić, Vatrosav, *Zasluge Vuka Stefanovića Karadžića za naš narodni jezik*, Zagreb, 1864.
26. Jovanović, Slobodan, *Ustavobranitelji i njihova vlada (1838-1858)*, Beograd, 1933.

27. Jakšić, Grgur *Prepiska Ilijе Garašanina I, 1839-1849*, Beograd, 1950.
28. Kontler, László, *Povijest Mađarske. Tisuću godina u Srednjoj Europi*, Srednja Europa, Zagreb, 2007.
29. Korunić, Petar „Jugoslavenska ideja u Hrvatskoj i Slovenskoj politici za revolucije 1848-1849.“, *Radovi*, Vol. 14 (1), Zagreb 1981, 91-228.
30. Korunić, Petar, *Jugoslavizam i federalizam u hrvatskom nacionalnom preporodu 1835.-1875. Studija o političkoj teoriji i ideologiji*, Globus, Zagreb, 1989.
31. Kossuth, Lajos, *Kossuth in New England: A Full Account of the Hungarian Governor's Visit to Massachusetts, with His Speeches, and the Addresses That Were Made to Him, Carefully Revised and Corrected: With an Appendix*, Boston: John P. Jewett & Co. Cleveland, Ohio 1852. Kvaternik, Eugen (knjiga objavljena anonimno), *Hrvatska i talijanska federacija*, Pariz, 1860.
32. Ljušić, Radoš, „Ruski konzul Vaščenko o prilikama u Bosni i Hercegovini krajem tridesetih i početkom četrdesetih godina XIX veka“, *Istorijski časopis*, Knj. XXIX-XXX/1982-1983, Beograd, 1983, 327-329.
33. Ljušić, Radoš, *Knjiga o Načertaniju. Nacionalni i državni program Kneževine Srbije* (1844), Beograd, 1993.
34. Milutinović, Sima, Sarajlija, *Istorija Srbije. Od početka 1813e do konca 1815e godine*, Beograd, 1888.
35. Milutinović, Sima, Sarajlija, *Istoria Serbie (1813-1815)*, Leipzig, 1837.
36. Perić, Ivo, *Hrvatski državni sabor 1848.-2000.*, Drugi svezak: 1868.-1918., Zagreb, 2000.
37. Popov, Čedomir, *Velika Srbija, stvarnost i mit*, IK Zorana Stojanovića, treće izdanje, Sremski Karlovci, 2008.
38. Radenić, Andrija, *Iz istorije Srbije i Vojvodine 1834-1914*, Matica srpska, Novi Sad, Iсторијски институт, Novi Sad - Beograd, 1973.
39. Ristić, Jovan, *Spoljašnji odnošaji Srbije novijeg vremena*, Prva knjiga 1848-1860, Beograd, 1887.
40. Rizvić, Muhsin, *Bosanski muslimani u Andrićevu svijetu*, Sarajevo, 1995.
41. Roksandić, Drago, „Vuk Karadžić, ilirci i proces srpske nacionalne integracije u hrvatskim zemljama (1835-1848)“, *Naučni sastanak slavista*

u Vukove dane. Vuk Karadžić i njegovo delo u svome vremenu i danas, 17/7, Beograd, 1988, 119-128.

42. Roksandić, Drago, „Ilirski Sokrat. Dositej u hrvatskom narodnom preporodu (1835-1848)”, *Danas*, Zagreb, 26. rujna 1989, 44.
43. Roksandić, Drago *Srpska i Hrvatska povijest i „Nova historija”*, Zagreb, 1990.
44. Selimović, Meša, *Za i protiv Vuka, studija*, Beograd 1967; Internet izdanje, Beograd, 2002.
45. Smit, AntonioD., *Nacionalni identitet*, Beograd, 1998.
46. Simić, Jovanka, „Dvostruki aršini Lajoša Košuta”, *Večernje novosti, online*, 8. maja 2018.
47. Sotirović, Vladislav B., *Lingvistički model definisanja srpske nacije Vuka Stefanovića Karadžića i projekat Ilike Garašanina o stvaranju lingvistički određene države Srba*, Vilnjus 2006. (doktorska disertacija).
48. Stančić, Nikša, „Problem „Načertanija“ Ilike Garašanina u našoj historiografiji”, *Historijski zbornik*, god. XXI-XXII, 1968-69, Zagreb, 1971, 179-196.
49. Starčević, Ante, „Odziv od Velebita”, *Danica ilirska*, 20, Zagreb 13. svibnja 1848, 81-82.
50. Starčević, Ante, *Narodne Novine*, br. 221, Zagreb 27 rujna 1852.
51. Starčević, Ante, „Bi-li k Slavstvu ili ka Hrvatstvu? Dva razgovora”, *Djela Dra Ante Starčevića. Knjiga III. Znanstveno-političke rasprave*, Zagreb 1894. (reprint izdanje: Varaždin, 1995.)
52. Stefanović Karadžić, Vuk, *Kovčežić za istoriju, jezik i običaje Srba sva tri zakona*, Beč, 1849.
53. Stefanović Karadžić, Vuk, *Miloš Obrenović, knjaz srpski, ili građa za Srpsku istoriju našega vremena*, Budim, 1828.
54. Stefanović Karadžić, Vuk, *Srbi svi i svuda: Kovčežić za istoriju, jezik i običaje Srba sva tri zakona*, Beč, 1949.
55. Stranjaković, Dragoslav, *Kako je postalo Garašaninovo “Načertanje”*, Beograd. 1939.
56. Šimunić, Petar, „*Načertanje*“. *Tajni spisi srpske nacionalne i vanjske politike*, Zagreb, 1940.

57. Terzić, Slavenko, "Reč na otvaranju skupa", *Zbornik radova: Bosna i Hercegovina od srednjeg veka do novijeg vremena*, Međunarodni naučni skup 13-15. decembar 1994., Istoriski institut SANU, knj. 12, Beograd 1995, 7-9.
58. Tomić, Yves, „Ideologija Velike Srbije u XIX i XX veku”, *Raskrinkavanje projekta Velika Srbija*, Biblioteka svjedočanstvo, br. 34, Beograd, 2009, 91-200.
59. Tomljanović, William B., *Biskup J. J. Strossmayer: Nacionalizam i moderni katolicizam u Hrvatskoj*, Dom i svijet, Zagreb, 2001.
60. Turkalj, Jasna, „Ideologija Ante Starčevića u pravaškim humorističko-satiričnim listovima druge polovice 19. stoljeća (do kraja 1880-ih)”, *Nacionalni pokret u Hrvatskoj u 19. stoljeću*, Treći hrvatski simpozij o nastavi povijesti, Zagreb, 2008, 107-123.
61. Vojvodić, Mihailo, "Velika Srbija" u shvatanjima Stojana Novakovića", *Zbornik radova sa Međunarodnog naučnog skupa održanog u Srpskoj akademiji nauka i umjetnosti* 24-26. oktobra 2002, Srpska književna zadruga, posebna izdanja, Beograd, 2003.
62. Vukićević, Milenko - Stranjaković, Dragoslav, *Načertanija*, Narodna biblioteka Srbije u Beogradu, Rukopis 343/III-2 i Rukopis 163.
63. *Sbirkā zakonah god. 1868.*, Zakonski članak XLIV, Budim, 1868.
64. Žurek, Piotr, „Prince Adam Jerzy Czartoryski and the plan of the Balkan Federation (1804-1806)”, *Povijesni prilozi*, Vol. 22, No. 22, Zagreb, 2002, 159-166.

UDK: 94(497.6)"18"

929 Latas O.

Stručni rad / Professional paper

Abidin Temizer

Burdur Mehmet Akif Ersoy University, Turkey

abidintemizer@hotmail.com

OMER LUTFI PASHA IN BOSNIA

Apstrakt: Omer Lutfi-paša rođen je 1806. godine u Janja Gori u Hrvatskoj. Njegovi su roditelji bili pravoslavni kršćani. Međutim, prešao je na islam kada je pobjegao u Bosnu. Nakon toga pridružio se osmanskoj vojsci. Omer Lutfi-paša razbio je nekoliko pobuna i bio zapovjednik mnogih ratova diljem Osmanskog carstva. Bio je zapovjednik u Libanonu (1842.), Albaniji (1843.), Kurdistalu (1846.), Bosni (1850.), Crnoj Gori (1852. i 1862.), Olteniti (1853.), Slistri i Bukureštu (1854.), Krimu (1855.) i Bagdadu (1857-1859). Ovaj članak razmatra podatke iz dokumenata Osmanskog arhiva koji se odnose na njegove aktivnosti u Bosni i Hercegovini. Osobito ćemo se osvrnuti na aktivnosti Omer-paše - na reforme, jer je poznato da je slomio otpor osmanskim reformama u Bosni.

Ključne riječi: Omer Lutfi-paša Latas, Bosna, Osmansko carstvo, reforme

Abstract: Omer Lutfi Pasha was born in 1806 in Janja Gora in Croatia. His parents were Orthodox Christians. However, he converted to Islam when he fled to Bosnia. After then he joined the Ottoman army. Omer Lutfi Pasha crushed several rebellions and was a commander of many wars throughout the Ottoman Empire. He was commander in Lebanon (1842), Albania (1843), Kurdistan (1846), Bosnia (1850), Montenegro (1852 and 1862), Oltenita (1853), Slistra and Bucharest (1854), Crimea (1855) and Baghdad (1857-1859). This article examines the data from the Ottoman Archives documents related to his activities in Bosnia and Herzegovina. In particular, we will refer to the activities of Omer Pasha on reforms, as it is known that he crushed the resistance in Bosnia to the Ottoman reforms.

Keywords: Omer Lutfi Pasha Latas, Bosnia, Ottoman Empire, reforms

Omer Lutfi Pasha's Life

Omer Lutfi Pasha was born in 1806 in Janja Gora village in Croatia. His mother was Polish, while his father was of Serbian origin. His real name was Michel Lattas. Michel Lattas finished his primary education while shepherding. During his primary education, his ability in mathematics and art attracted his teachers' attention and for this reason they sent Lattas to the military academy in Zadar.¹

The arrestment of his father, who was a quartermaster sergeant, under the accusation of bribery was an important milestone in Lattas's life. He was convinced that he could not advance in Austrian army under these circumstances and he took refuge in the Ottoman Empire by escaping in 1826.² He began to work as an animal caretaker with Filipovic family in Glamoc. Lattas went to Banjaluka and started to work for Ali Aga Bojic. In the meanwhile, he began to learn Ottoman Turkish. He became as Muslim with the influence of Ali Aga and got the name Omer. With the reference of Banjaluka commander, he began to teach Vidin's Pasha's children art and mathematics. Here, he attracted the attention of Vidin's Pasha and with his reference he was assigned to the newly opened military school as a teacher with the rank of lieutenant.³

Omer Lutfi, who succeeded in attracting the attention of Sultan Mahmud II, taught sultan's son Abdulmecid and subsequently worked as Serasker⁴district governor and translator. As a result of the regulations in the army in 1843, he was suspended from the army.⁵

He was reassigned by Sultan Abdulmecid with a rank of Colonel and sent to Walachia and Moldavia.⁶ Soon after, he was assigned in reforming Albania, Kurdistan, Syria and Egypt.⁷

¹ H. Mirgül Eren Giffe, *Osmanlı Hizmetkarı Galip Ali Paşa Rızvanbegovic-Stocevic*, Babil Yayınları, Ankara, 2005, 114.

² "Serdâr-ı Ekrem Merhûm Ömer Lütfî Paşa'nın Terceme-i Hâlî", *Basiret Gazetesi*, Year 1288, 15.

³ H. Mirgül Eren Giffe, *ibid*, 114.

⁴ Supreme commander

⁵ Abdullah Saydam, "Ömer Lütfî Paşa (1806-1871)", *TDVİA*, 75.

⁶ A. Saydam, "ibid", *TDVİA*, 75.

⁷ H. Mirgül Eren Giffe, *ibid.*, 115.

In 1848, he became the Marshall of Rumelian army. He was assigned to suppress the riot in Bosnia and he came to Bosnia in 1850 and started working.⁸ He joined the Crimean War which started at the end of 1853 and became the Crimean Chief Commander in 1854.

In 1857, he was assigned as the commander of Iraqi and Hejaz armies and as Baghdad governor. With Sultan Abdüllaziz becoming the emperor, he became Rumelia Marshall again. Later, he was assigned as Serasker district governor. In 1865, he became the commander of armies in Rumelia and he became Cretan Chief Commander in 1867. His success against the guerrilla tactic in wars with Montenegro was influential in Omer Lutfi Pasha's being assigned in suppressing the riot in Crete.⁹ He became Seraskier district governor for the second time in substitution for Serasker Namık Pasha. In 1869, he became Hass Marshall and this was his last assignment.

He died in Istanbul Eyüp on 18 April, 1871 and was buried in Eyüp Sultan imaret garden.¹⁰

Omer Lutfi Pasha's Activities in Bosnia and Herzegovina

Omer Lutfi Pasha escaped from Austria in 1826 and came to Ottoman land in Bosnia as a refugee. After 23 years he was sent to Bosnian land in which he was once a refugee by the emperor to conduct reforms. As in other places, Omer Lutfi Pasha attracted attention in Bosnian land with his cruelty. He caused the massacre of a great number of Bosnians irrespective of religion and with this aspect he took his place in Bosnian history.¹¹ Omer Lutfi Pasha's thoughts about Bosnians and his hatred for them caused him to suppress the riots in a blood way and his punishments to be severe. He expressed his hatred for Bosnians in his writing to an Ottoman guard in Belgrade as follows: "Give my regards to my

⁸ Zafer Gölen, *Tanzimat Dönemi Bosna İsyanları (1839-1878)*, Alter Yayınları, Ankara, 2009, p.88; Z. Gölen, "1852-1853 Karadağ askeri Harekati ve Sonuçları", *History Studies*, Vol: 1/1, 2009, 222.

⁹ A. Saydam, "ibid", *TDVIA*, 76.

¹⁰ *Basiret Gazetesi*, Year 1288, 18.

¹¹ H. Mirgül Eren Giffe, *ibid*, 115.

dear friend Hafiz Pasha and tell him to avoid eating fish kept at Sava for a while because the fish are fed with the Bosnian flesh I spilled in the river in Doboj." Omer Lutfi Pasha believed that it was a must to hit the heads of Bosnians to have them do something.¹²

Pasha, who was never accepted by Bosnians and whose atrocity was not forgotten, tried to hide what he did from Sultan Abdulaziz, but he wasn't successful. With the warnings of Hayrettin Pasha, whose post in Bosnia ended, Omer Lutfi Pasha was relieved of duty. However, the destruction that occurred in Bosnia as a result of his practices caused a damage which was impossible to heal and prepared the end of Ottoman sovereignty in Bosnia.¹³ It can be said that Omer Lutfi Pasha's harsh attitude was effective in the expansion of a small riot that started in 1849.¹⁴

The supporters of Omer Lutfi Pasha, who was not supported at all by Bosnians, were Muratd troop consisting of Jews, Serbians and Armenians, masters of Montenegrin Knez Bogdan Zimonjic, Austrian embassy in Cetnikler and Travnik and the ambassadors of 5 countries in İstanbul. Thus, Pasha, who did not get support from Bosnians and who oppressed the people regardless of their religion, targeted Herzegovina vizier Ali Pasha Rizvanbegovic because Rizvanbegovic was both strong and supported by the people. In addition, Ali Pasha was in very good terms with Montenegrin Prince Petar II. The local people who were fed up with Omer Lutfi Pasha's oppression broke out riots all the time. Omer Lutfi Pasha wanted to be the sole leader in Bosnia and Herzegovina. For this reason, he wanted to get rid of Ali Pasha Rizvanbegovic and therefore wanted the support of Knez Bogdan, however, could not succeed since he was not supported by the people.¹⁵

Omer Lutfi Pasha is known in the Bosnian history as the cruellest ruler. He showed his cruelty to people by having many workers killed while entering Visegrad gateway and proceeding to Sarajevo. These roads were very damaged and dangerous at the same time. As was the tradition, Omer Lutfi Pasha settled

¹² Z. Gölen, *Tanzimat Dönemi*, 48.

¹³ H. Mirgül Eren Giffe, *ibid*, 115-116.

¹⁴ *Vak'a-nüvis Ahmed Lütfi Efendi Tarihi*, C. IX, p.42; Ahmed Cevdet Paşa, *Tezakir* 13-20, 48.

¹⁵ H. Mirgül Eren Giffe, *ibid*, 116.

in a public building on Gorica hill in Sarajevo. It is a known fact that he threatened his servant for tripping while serving the proprietors who were invited to his mansion or that he massacred the people in places he passed with Murtad troop for no reason. When he first arrived in Bosnia, he forced Mujaga Teleagic and 4 aristocrats from Sarajevo who did not think like him to immigrate to Anatolia and to leave their confiscated their property by fettering them.¹⁶

Another family influenced by the oppression of Lattas Pasha in the first days was Cengic. Lattas Pasha settled in Cengic mansion and tried to intimidate the people of Sarajevo. Although Cengic mansion had architecture Sarajevo people were proud of, Latas Pasha placed soldiers here and forbid the people from approaching this place for two years.¹⁷ This at the same time meant the province center to move from Travnik to Sarajevo. After Sarajevo became the center, Omer Lutfi Pasha who constituted a temporary state assembly and called for the people not to oppose Tanzimat.¹⁸ Meanwhile, although he tried to collect taxes directly instead of farming contracts, he couldn't succeed.¹⁹

Later, Omer Lutfi Pasha went to Pusovina region, which was the origin of uneasiness and listened to people. He dismissed the deputies they did not want and they were uncomfortable with and dismissed some of the managers. Following these developments, the people of Prijedor stated that they would comply with the rules of Tanzimat. The people of Tuzla thanked Omer Lutfi Pasha who went to Tuzla later. However, it was understood later that the people of Prijedor and Tuzla behaved like this since they were afraid of the soldiers with Pasha²⁰ because riots started in Tuzla on 5 October 1850, in Mostar on 16 October 1850, and in Zvornik on 22 October 1850.²¹

The only name Lattas Pasha refrained from in this region was Ali Pasha Rizvanbegovic who had a special place in the Ottoman Empire. Omer Lutfi Pasha, who thought Ali Pasha was an obstacle for him to reach his goals in Bosnia tried to discredit Ali Pasha before Ottoman Empire. He started riots

¹⁶ H. Mirgül Eren Giffe, *ibid*, 118.

¹⁷ H. Mirgül Eren Giffe, *ibid*, 119.

¹⁸ Z. Gölen, *Tanzimat Dönemi*, 90.

¹⁹ A. Saydam, "ibid", *TDVIA*, 76.

²⁰ Z. Gölen, *Tanzimat Dönemi*, 90.

²¹ Z. Gölen, *Tanzimat Dönemi*, 91.

in Montenegro and Herzegovina and reported to İstanbul that the riots were supported by Ali Pasha.²²

Omer Lutfi Pasha left Bosnia and Herzegovina by leaving them to the mercy of Austrians he cooperated with for two years to disrupt the unity. Lattas Pasha who left Sarajevo was assigned as Serdar-i Ekrem in 1852 Ottoman-Russia war²³, and was assigned as Chief Commander in 1854 Crimean War. He was dismissed with the reason that he was late in defending Kars Castle, became Iraqi and Hejaz commander in 1857 and was assigned as Baghdad governor.

He was dismissed again in 1859²⁴ and with the crowning of Abdulaziz in 1861, he was assigned as Rumelian General Commander in 1861 and became Bosnia-Herzegovina supervisor. In 1862, he entered Cettinje with an army of 50 thousand and suppressed the Montenegrin riot.²⁵ During this time, he did not refrain from oppressing Muslim Bosnians.²⁶

Summary

Omer Lutfi Pasha was assigned to suppress the riot in Bosnia and Herzegovina by the Ottoman Empire, years later (1850), after going there as a refugee in 1826. Although the primary reason for the riot in Bosnia and Herzegovina was the result of the reactions to Tanzimat, the fact that Omer Lutfi Pasha resorted to violence to suppress the riot resulted in the spread of what started as a small riot to a large area in a short time. As a result of a Bosnian enmity the reason of which we do not know, Omer Lutfi Pasha performed serious massacres in Bosnia and Herzegovina. Omer Lutfi Pasha's resorting to violence at the same time caused Bosnia and Herzegovina to leave the Ottoman sovereignty.

²² H. Mirgül Eren Giffe, *ibid*, 120.

²³ M. Süreyya, *Sicill-i Osmani*, C. IV, 323.

²⁴ *Basiret Gazetesi*, Year 1288, 17.

²⁵ *Basiret Gazetesi*, Year 1288, 16-17; Mehmed Süreyya, *ibid*, C. IV, 323.

²⁶ H. Mirgül Eren Giffe, *ibid*, 121.

OMER LUTFI-PAŠA U BOSNI

Zaključak

Omer Lutfi-paša bio je zadužen za suzbijanje nereda u Bosni i Hercegovini od strane Osmanskog carstva, godinama kasnije (1850.), nakon što je tamo otisao kao izbjeglica 1826. godine. Iako je glavni razlog za nerede u Bosni i Hercegovini bio rezultat reakcija na Tanzimat, činjenica da je Omer Lutfi-paša pribjegao nasilju kako bi potisnuo nerede, rezultiralo je širenjem onoga što je počelo kao mala pobuna, na veliko područje u kratko vrijeme. Kao rezultat bosanskog neprijateljstva čiji razlog ne znamo, Omer Lutfi-paša izvršio je ozbiljna pogubljenja u Bosni i Hercegovini. Pribjegavanje Omer Lutfi-paše nasilju istodobno je dovelo do toga da je Bosna i Hercegovina napustila osmanski suverenitet.

Serdar-i Ekrem Omer Pasha in 1861.

BIBLIOGRAPHY

1. Ahmed Cevdet Pasha, *Tezakir*, 13-20, TTK, Ankara, 1991.
2. Eren Giffe - H. Mirgül, *Osmanlı Hizmetkarı Galip Ali Pasha Rizvanbegovic-Stocevic*, Babil Yayınları, Ankara, 2005.
3. Gölen, Zafer, "1852-1853 Karadağ Askeri Harekâti ve Sonuçları", *Historsy Studies*, Vol: 1/1, 2009, 212-296.
4. Mehmed Süreyya, *Sicill-i Osmani*, V. IV, 323
5. "Serdâr-ı Ekrem Merhûm Ömer Lütfî Pasha'nın Terceme-i Hâlî", *Basiret Gazetesi*, Yıl 1288, 15.
6. Vak'a-nüvis Ahmed Lütfî Efendi Tarihi, V. IX., TTK, Ankara, 1993.
7. Saydam, Abdullah, "Omer Lutfi Pasha (1806-1871)", *TDVİA*, V. 34, 74-76.
8. Gölen, Zafer, *Tanzimat Dönemi Bosna İsyanları (1839-1878)*, Alter Yayınları, Ankara, 2009.

Adnan Jahić

Filozofski fakultet Univerziteta u Tuzli

adnan.jahic@untz.ba

NACIONALNO-POLITIČKA ORIJENTACIJA MUSLIMANSKIH LISTOVA U BOSNI I HERCEGOVINI ZA VRIJEME AUSTROUGARSKE UPRAVE (1906-1914)

Apstrakt: Ovaj rad osvjetljava glavne stavove bošnjačke političke elite austrougarskog razdoblja o nacionalnoj politici i nacionalnom identitetu bosanskohercegovačkih muslimana - Bošnjaka - koje su regionalni međunarodni odnosi i unutarbosanska politička kretanja poticali na konkretnija stajališta o dotičnim pitanjima. Autor ukazuje na važnu ulogu islama i islamske kulture kao supstrata i podloge kolektivnog samoidentificiranja i društveno-političke afirmacije Bošnjaka na razmeđu XIX i XX stoljeća.

Ključne riječi: muslimanska štampa, Austro-Ugarska, Bosna i Hercegovina, politika, nacija, identitet

Abstract: This paper illuminates the main views of the Bosniak political elite of the Austro-Hungarian period on national politics and the national identity of the Bosnian Muslims, Bosniaks, whom regional international relations and internal Bosnian political developments provoked to articulate more concrete views on the issues involved. The author points out the important role of Islam and Islamic culture as the substrate and basis of collective self-identification and socio-political affirmation of Bosniaks at the crossroad of the 19th and 20th century.

Key words: Muslim press, Austro-Hungary, Bosnia and Herzegovina, politics, nation, identity

U ovom radu¹ namjera mi je baciti svjetlo na pitanje poimanja nacije i nacionalne politike te političkog i kulturno-civilizacijskog usmjerenja glavnine listova koji su izražavali stavove i streljenja bosanskomuslimanske – bošnjačke – elite u periodu od započinjanja druge faze muslimanskog autonomnog pokreta pa sve do početka Prvog svjetskog rata (1906-1914). Premda je i prije pokretanja mostarskog *Musavata* 1906. godine bilo listova koji su izražavali nacionalno-politička stanovišta Bošnjaka, poput *Vatana*,² *Rehbera*,³ i *Bošnjaka*,⁴ ipak je tek od navedene godine došlo do jasnijeg kristaliziranja pogleda Bošnjaka kao etničke, konfesionalne i političke grupe na brojna pitanja iz oblasti nacionalnog identiteta, političko-nacionalnih odnosa, odnosa religije i nacije, jugoslavenske ideje, balkanskih i međunarodnih odnosa i drugih savremenih ideja i pitanja. Iako se često u literaturi, u osnovi sa malim osloncem u ozbiljnem istraživanju, tvrdilo da je glavno obilježje bošnjačke elite i njenih listova pod austrougarskom

¹ Ovaj rad predstavlja proširenu verziju referata pod nazivom "National and Political Orientation of Muslim Press in Bosnia and Herzegovina during the Austro-Hungarian Administration (1906-1914)". Referat je izložen na Međunarodnoj konferenciji "Religion, Minorities and Nationalities in Southeastern Europe 1900-1940" održanoj 8. i 9. decembra 2017. godine u organizaciji Instituta za islamsku tradiciju Bošnjaka u Sarajevu i Eberhard Karls Universität Tübingen.

² *Vatan*, pokrenut 1884., bio je politički i informativni list za "narodno prosvjećivanje". Izdavan je u Sarajevu, a uređivao ga je Mehmed Hulusi, bivši upravitelj Vilajetske kancelarije te urednik Neretve. Bio je prorežimski list izdavan na turskom jeziku arapskim pismom. (Đorđe Pejanović, *Bibliografija štampe Bosne i Hercegovine 1850 - 1941*, Veselin Masleša, Sarajevo, 1961, 23).

³ *Rehber* je smatran nastavkom *Vatana*. Također ga je uređivao Mehmed Hulusi. *Rehber* je bio označen kao list za političku i islamsku nauku. Izdavan je od 1897. do 1902. godine. (Đ. Pejanović, *Bibliografija štampe*, 37).

⁴ *Bošnjak*, "List za politiku, obrazovanje i zabavu", izlazio je u Sarajevu od 1891. do 1910. godine. "Vrijeme je, da se prenemo iza sna i da se stavimo na branik naših prava i interesa." (Čitaocima „Bošnjaka“, *Bošnjak*, I/1891, br.1,1). Bio je prvi bosanskomuslimanski list koji je izdavan i štampan na bosanskom jeziku latiničnim pismom. Njegov pokrećač, vlasnik i urednik bio je Mehmed-beg Kapetanović Ljubušak, odlučan podržati austrougarski režim u Bosni i pomoći promociju nacionalne politike bošnjaštva Benjamina Kállayja. Prema Mustafi Imamoviću, za list *Bošnjak* može se reći "da je kao javno glasilo predstavljaо djelo jednog malog kruga muslimanskog begovata i građanstva koji je prvi shvatio potrebu i neminovnost usvajanja evropske kulture i načina života, ali i činjenicu da su pod Austro-Ugarskom zaštićeni njegovi imovinski interesi, pa je, prema tome, prihvatio austrougarsku upravu kao nosioca te nove zapadne civilizacije, ali i kao zaštitnika vlastitog materijalnog položaja". (Mustafa Imamović, *Bošnjaci u emigraciji. Monografija Bosanskih pogleda 1955-1967*, Bošnjački institut Zürich - Odjel Sarajevo, Sarajevo, 1996, 33).

upravom bilo njihova prorežimska ili proturežimska orijentacija,⁵ kao i naginjanje ka srpskoj ili pak hrvatskoj nacionalnoj ideji, čini se sasvim neprijeponim da je zapravo glavno obilježje te elite i tih listova bilo uporno i tvrdoglavno insistiranje na očuvanju zasebnih interesa Bošnjaka kao etničke, konfesionalne i političke grupe, kao i očuvanju njihovog identiteta, naročito u oblasti vjere, koja se smatrala višestruko ugroženom kako usljed domaćih tako i regionalnih i međunarodnih odnosa i procesa. Bošnjacima je vjerski identitet u ovom periodu bio okosnica najšireg kolektivnog identiteta u smislu njihove kulturne, društvene i političke posebnosti, koja je, važno je primijetiti, pored zaštite temeljnih prava bosanskih muslimana, bila i u funkciji ostvarenja ekonomskih, staleških i ličnih interesa pripadnika bošnjačke zemljoposjedničke elite. Iz tih razloga ovoj eliti nisu odgovarala nikakva politička kretanja koja bi vodila marginalizaciji vjerskog identiteta Bošnjaka u korist širih nacionalnih koncepcija, naročito onih koje su dolazile iz bosanskog susjedstva, kao i u korist pogleda koji bi bosanske muslimane Bošnjake udaljili od islamskog svijeta i čvršće ih vezali za balkanski i evropski kulturno-civilizacijski prostor.

Neki listovi, dakako, ispoljavali su određene simpatije i prema nacionalnim idejama bosanskohercegovačkih pravoslavaca i katolika, ali su i oni stavljali u prvi plan zasebne, partikularne muslimanske društveno-konfesionalne interese te poimali nacionalne ideje svojih susjeda radije kao oruđe u borbi za bolji položaj bosanskih muslimana nego kao nekakav poželjni supra-identitet za muslimane.

⁵ U literaturi, koja se djelimično oslanja na stavove srpskih savremenika, uglavnom se ističe, kao glavna ocjena politike bosanskih muslimana pod austrougarskom vlašću, da je ista bila antirežimska prije aneksije i izrazito provladina i proaustrijska nakon aneksije Bosne i Hercegovine 1908. godine. Ovakvi stavovi su zastupljeni u: Vladislav Skarić, Osman Nuri Hadžić, Nikola Stojanović, *Bosna i Hercegovina pod austro-ugarskom upravom*, Geca Kon, Beograd, (bez godine), 142-143. Vidi i: Arhiv Jugoslavije (AJ), Kolekcija: Vojislav Jovanović Marambo (VJM), 335-19-T2, 16,17. Razmišljanje o bosanskim Muslimanima (25. 2. 1921). Ove tvrdnje su prihvачene, na primjer, u: Enver Redžić, *Istoriski pogledi na vjerske i nacionalne odnose u Bosni i Hercegovini*, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 1993, 51, 62. Unutar postsocijalističke literature, naročito provokativnom, ali i neosnovanom, doima se tvrdnja srpskog historičara Milorada Ekmečića, koji je iznio gledište da su bosanski muslimani, odmah nakon aneksije, postali saveznici habsburške vlade protiv "srpskih planova" pod pritiskom osmanskog sultana, nakon što su nekoliko godina ranije prihvatali srpski nacionalni identitet i jezik. (Milorad Ekmečić, *Dugo kretanje između klanja i oranja. Istorija Srba u novom veku (1492-1992)*, četvrto izdanje, Evro Giunti, Beograd, 2011, 334-336).

Istina, glasilo Muslimanske napredne stranke *Muslimanska svijest* prihvatalo je hrvatstvo definirano starčevičanskim nacionalno-političkim zamislima, ali je i ono pisalo da mu je prioritetna zadaća jačati muslimansku svijest u uslovima historijske prevage kršćana nad muslimanima i raspadanja državnih sistema muslimanskih naroda. Sa druge strane, hrvatstvo kao nacionalni program navodilo se kao biranje bolje opcije za bosanske muslimane u kontekstu potrebe za saradnjom kako bi se ostvarili strateški muslimanski ciljevi. U broju od 10. februara 1909. godine *Muslimanska svijest* je donijela sljedeće poruke:

"Nam[a] muslimanima stoje dva puta, u Bosni i Hercegovini: ili da se priključimo Hrvatima ili t. zv. Srbima. "Srbima" se ne možemo nikako pridružiti. Osim prošlosti koja kaže da je prijateljstvo sa "Srbima" uvijek bila najveća nesreća za muslimane, mora nas od njih odvratiti još više budućnost. Pošto smo sve zlo od "Srba" doživili u prošlosti, nastojmo se barem sada od njih sačuvati i tim barem spasiti ovo naše individualnosti i posjeda, što ga imamo.

Od Hrvata i u opće od katolika nam ne prijeti takova pogibelj.

Katolici su više ljudi mirni, dobri i pošteni, s našim katolicima u Bosni i Hercegovini mi smo muslimani i za Osmanliskog vakača uvijek živili u slozi i prijateljstvu, pa što da sad ne živimo? Osim toga imamo veliko jamstvo u prvaku hrv[atskog]. naroda, blagopokojnom Anti Starčeviću, koji sad makar mrtav, obuhvatio je svojom slobodoumnom naukom sav hrvatski narod, kažemo, imamo sigurno jamstvo, da će nam oni našu vjeru i imetak i sva druga prava braniti i štovati (...)

Starčevićeva stranka prava, koja još i danas istom ljubavi zastupa one iste ideje svoga neumrloga vođe i učitelja, a uz koju je sav hrvatski narod, tvrdo nam je uzdanje, da će nam naši katolici u Bosni i Hercegovini biti prava braća i prijatelji. Za to i mi odlučno izjavljujemo da simpatije "Muslimanske Napredne Stranke" moraju biti uz Hrvate i katolike."⁶

U određenom smislu je *Muslimanska svijest* više bila antisrpski, nego prohrvatski list. Slijedeći gledišta radikalnih hrvatskih nacionalista, nije priznavala Srbe kao poseban narod u Bosni, a u politici Srpske narodne organizacije (SNO) gledala je podmukle napore u smjeru obnove Dušanovog carstva na Balkanu, kako je pisala u broju od 2. juna 1909. godine:

⁶ Sloga sa katolicima., *Muslimanska svijest*, II/1909, br. 6, 1.

"U tim listovima [Srpskoj riječi i drugim srpskim novinama] su pisali najžešće članke proti upravi i Hapsburškoj dinastiji, a bombastično su isticali suverenitet Turske i Sultanov Halifat, ali između tih redaka znali su uvijek uplesti "srpske" misli i težnje za osnutkom velikog Dušanova carstva."⁷

Adem-aga Mešić, utemeljitelj Muslimanske napredne stranke (MNS), pisao je u svojim memoarima da je formiranje MNS u augustu 1908. godine bilo, prvenstveno, odgovor obrazovanih i naprednih muslimana, koji su radili zajedno sa katolicima na kulturnom i političkom planu, na bespoštene napade konzervativnih muslimanskih elemenata koje su Srbi podržavali u njihovoj konfrontaciji sa naprednim muslimanima. Međutim, akcenat stranke nije bio na nacionalnom pitanju. U prvom članu programa MNS stajalo je da je stranka osnovana s ciljem organiziranja svih slojeva muslimanskog naroda za borbu i odbranu kako bi sačuvao svoju vjeru, svoj imetak, svoj socijalni status i svoju individualnost. Nema otvorenog poziva za prihvatanje hrvatskog nacionalnog identiteta. *Muslimanska svijest* je, nema sumnje, gledala sa simpatijama na širenje hrvatskog nacionalnog imena među Bošnjacima, ali to je, čini se, bio samo dio neformalnog programa lista.⁸

Ipak, koliko je isticanje nacionalne orientacije među bosanskim muslimanima bilo nepopularno pokazala je činjenica da je *Muslimanska svijest* ubrzo prestala izlaziti, a naslijedila ju je *Muslimanska sloga*, glasilo Muslimanske samostalne stranke (MSS), koja je zauzela čisto muslimansko konfesionalno društveno-političko stajalište, bez ikakvih nacionalnih primjesa. U Proglasu od 5. februara 1910. u *Muslimanskoj slozi* je stajalo:

⁷ „Srpsko“-muslimanska sloga i Glišina ustavna anketa., *Muslimanska svijest*, II/1909, br. 22, 1.

⁸ Muzej Tešnja, *Memoari Adem-age Mešića*, II, 51, 55, 62. Prema Mešiću, urednička politika *Muslimanske svijesti* se bazirala na sljedećim principima: prema Austriji, slijediti Starčevićev program, prema unutarnjoj upravi, objektivan, prema Turskoj, kao vjerskom centru svih muslimana, prijateljski. List je zagovarao trijализam u unutarnjim poslovima, a prema inozemstvu trojnu alijansu Austrije, Njemačke i Turske. Prema katolicima kao Hrvatima izražavati solidarnost, kada su u pitanju vjerska prava beskompromisani, prema jevrejima ljubazan, dok nisu na stanovištu protivljenja nekoj od tačaka našeg programa. Raditi na buđenju hrvatske nacionalne svijesti među muslimanima i njihovom zajedničkom javnom radu sa katolicima.

"Naši zemljaci drugih vjera temelje svoje programe na narodnosnoj misli, na misli nacionalnog ujedinjenja. „Muslimanska samostalna stranka“ isključuje iz svog programa svako nacionalno obilježje i stavila se na čisto islamsko stanovište, jer nam je najviše, u prvom redu stalo do organizacije, ojačanja i unapređenja islamskog elementa. Stoga će „Muslimanska samostalna stranka“ stajati izvan svake narodnosne borbe i ne će ni na koji način utjecati u nacionalne razmirice naših drugovjernih zemljaka."⁹

Vodeće ličnosti MSS-a dr. Halid-beg Hrasnica, Šakir ef. Pandža, Nurudin-beg Azabagić, Esad ef. Kulović i Akif ef. Biserović u julu 1910. godine pisali su da je MSS budnim okom pratila borbu različitih konfesija za supremaciju, u kojoj su muslimani služili kao puko oruđe u rukama dviju strana. Pošto više nije mogla gledati ovo poniženje, stranka je ustala da pribavi muslimanima dolično mjesto i da im dokaže da "rad samo na čistoj islamskoj podlozi može nas održati". Dodali su da ima pritužbi da su muslimani, kao anacionalan element, nesavremeni i primitivni. Međutim, oni nisu obraćali pažnju na te primjedbe, jer su bili svjesni da su te riječi samo izraz žalosti zbog činjenice da su muslimani konačno počeli da razmišljaju svojom glavom i da su prestali biti oruđem raznih stranačkih aspiracija:

"Naša stranka uvidjela je da su naši dušmani uprli oči u naša dobra, pa joj je prva dužnost bila sačuvati naša dobra i našu individualnost, a nije se kao druge stranke drznula da hladnokrvno prelazi preko svakidanjeg propadanja muslimana, a da njegove sile, njegov trud i novac upotrebljava u beskorisne političke manevre."¹⁰

Na ovoj platformi *Muslimanska sloga* je oštro napadala Egzekutivni odbor Muslimanske narodne organizacije (MNO) i njegovo glasilo *Musavat*, ističući da su njima u prvom planu srpski nacionalni, a ne muslimanski konfesionalno-društveni interesi. Čak je u broju od 30. maja 1911. *Muslimanska sloga* pisala kako

⁹ Proglas „Muslimanske samostalne stranke“ u Bosni i Hercegovini., *Muslimanska sloga*, I/1910, br. 1, 1.

¹⁰ Malo razjašnjenja. Odgovor na brošuru „Prava Muslimanska Sloga“, unutar: Adem-aga Mešić, *Moj odgovor bezimenim klevetnicima i drugi tekstovi*, izd. Amir Brka, Centar za kulturu i obrazovanje Tešanj, Tešanj, 1998, 117.

je *Musavat* "srpskiji" i od *Srpske riječi* i *Samouprave*,¹¹ dok se ona - *Muslimanska sloga* - drži čisto islamskog pravca. U tom smislu je *Muslimanska sloga* izražavala nepovjerenje u iskrenost muslimansko-hrvatskog saborskog sporazuma iz marta 1911. godine, ističući da je riječ o običnom političkom manevru, a ne o strateškom uvidu u pogledu potrebe dugoročnog savezništva sa Hrvatima katolicima.¹²

Međutim, ako se objektivno sagleda ukupno pisanje *Musavata*, naročito nakon otpočinjanja rada Bosanskohercegovačkog sabora, vidjet će se da je *Musavat* jednako pisao u pravcu zasebnih muslimanskih konfesionalnih društveno-političkih interesa, nastojeći zaštитiti muslimanska vjerska i ekonomski prava, a da je njegova prvobitna naklonjenost prema Srbima poticala iz vremena saradnje dva autonomna pokreta, naročito zajedničke srpsko-muslimanske borbe protiv aneksije 1908. godine. Drugim riječima, tzv. srpsko *Musavata* je bilo čisto stranačko-političko i nije imalo nikakve dugoročne identitetsko-nacionalne implikacije. Od 1910. godine, kada je Srpska narodna organizacija izašla sa zahtjevom za obligatornim otkupom čifluka, *Musavat* je kritički pisao o srpskoj politici u Bosni i Hercegovini. Branio je političke razloge sklapanja pakta sa Hrvatima te je u broju od 1. februara 1911. objavio izjavu Muslimanskog saborskog kluba kako se oslonac na Srbe već u prvim danima rada Sabora pokazao apsolutno nemogućim, mada su se muslimani nadali da će moći nastaviti staru političku saradnju sa srpskim predstavnicima:

¹¹ *Muslimanska sloga*, II/1911, br. 43, 1. List *Samouprava* je bio glasilo Muslimana demokrata, čiji je centar bio Mostar, a čelna ličnost pjesnik Osman Đikić. Muslimani demokrati su bili kritičari politike MNO u saborskem vremenu i pobornici političke saradnje pravoslavnih i muslimana. Vidjeti više o Muslimanima demokratama i *Samoupravi* u: Ibrahim Kemura, Uloga "Gajreta" u društvenom životu Muslimana Bosne i Hercegovine (1903-1941), Veselin Masleša, Sarajevo, 1986, 59-60; Adnan Jahić, Vrijeme izazova. Bošnjaci u prvoj polovini XX stoljeća, Bošnjačka nacionalna zajednica za Grad Zagreb i Zagrebačku županiju, Bošnjački institut – Fondacija Adila Zulfikarpašića, Zagreb – Sarajevo, 2014, na više mjesta.

¹² Još jedna rezolucija., *Muslimanska sloga*, II/1911, br. 48, 1. Više o razlozima i pozadini hrvatsko-muslimanskog parlamentarnog sporazuma iz 1911. vidjeti: Mirjana Gross, Hrvatska politika u Bosni i Hercegovini od 1878. do 1914., *Historijski zbornik*, br. 19-20, XIX-XX (1966-67), Povijesno društvo Hrvatske, Zagreb, 40-53; Mustafa Imamović, *Pravni položaj i unutrašnjo-politički razvitak Bosne i Hercegovine od 1878. do 1914.*, drugo izdanje, Bosanski kulturni centar, Sarajevo, 1997, 244-247; Dževad Juzbašić, *Politika i privreda u Bosni i Hercegovini pod austrougarskom upravom*, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 2002, 404.

"Na žalost mi smo se prevarili. Odmah prvih dana, mi smo opazili, da naši saveznici Srbi pravoslavni rade o tome, kako bi nas lišili jedinog našeg dobra - naših posjeda i zemalja."¹³

Od tog otrežnjenja dominantna struja među Bošnjacima slijedila je kurs političke saradnje sa Hrvatima, ali bez državno-nacionalnih implikacija, u smislu podrške programu ujedinjenja Bosne i Hercegovine sa Hrvatskom. Sa druge strane, protivnici MNO napadali su muslimanske saborske zastupnike da su paktom sa Hrvatima izdali Bosnu obećavši Hrvatima da neće smetati njihovim državno-političkim pretenzijama. U tome se posebno isticalo glasilo Muslimana demokrata *Samouprava* (tzv. *đikićevci*), ali je jednako negativno o paktu pisao i list *Novi musavat*, glasilo tzv. Muslimana disidenata koji su, čini se na nagon Mađara, odbili prihvati stranačku fuziju MNO i MSS u augustu 1911. godine¹⁴ i nastavali djelovati pod starim nazivom Muslimanska narodna organizacija.¹⁵ Međutim, bilo bi sasvim pogrešno tvrditi da su ove dvije političke grupe imale u pozadini takvih svojih stavova i postupaka neke srpske ili prosrpske interese. *Samouprava* i *Novi musavat* su, zapravo, težili sačuvati prostor na nastavak saradnje između muslimana i pravoslavnih i njihovog zajedničkog djelovanja protiv austrougarskog režima, kao što je bio slučaj u predsaborskem razdoblju, ali ni jedan ni drugi list nisu zagovarali nikakav srpski pravac koji bi ugrozio glavne identitetske, vjerske, ekonomске i društvene interese bosanskih muslimana. Istina, pojedini prvaci ovih grupa su posjedovali individualni srpski osjećaj i afinitet, ali ga posigurno nisu pretvarali u aktivni politički program. Štaviše, *Novi musavat* se istakao svojom radikalno konfesionalnom i anacionalnom koncepcijom, zbog čega je bio na meti onog dijela štampe koja je sa simpatijama pisala o naporima Srba i Južnih Slavena za oslobođenjem i stvaranjem zajedničke južnoslavenske države. U svom agrarnom programu, *Novi musavat* se snažno suprotstavljao obligatornom otkupu čifluka i insistirao, baš kao što je to i *Musavat* činio, da je riječ o pitanju golog opstanka muslimana u Bosni. U poruci *Braći muslimanima* iz 1912. godine upozoravao je: "Ne ispuštajte zemlje

¹³ *Musavat*, VI/1911, br. 6, 1.

¹⁴ Kao posljedica ove fuzije nastala je Ujedinjena muslimanska organizacija (UMO), čija su glasila od 1911. do 1914. bila: *Zeman*, *Novi vakat* i *Vakat*.

¹⁵ O Muslimanima disidentima pogledati: Dž. Juzbašić, *Politika i privreda*, 404.

iz ruku, jer onaj, koji lahkomisleno ispusti i najmanji pedalj zemlje, koju su mu djedovi krvavo namakli, čini narodno izdajstvo i njegovi će ga potomci s pravom proklinjati i lanetleisavati [zazivati Allahovo prokletstvo na njega]."¹⁶

Koliko je *Novi musavat* bio daleko od nacionalnog pravca plastično je pokazala kritika ovog lista na stranicama srpskog lista *Narod* od 8. juna 1912. godine. U članku „Naši turkofili“ *Narod* je izrazio nerazumijevanje za simpatije *Novog musavata* prema Turcima i Arapima u Italio-Turskom ratu za Libiju 1911-1912. godine. Mi smo strašno zgrijesili u očima *Novog musavata*, pisao je *Narod*, zbog toga što su naše simpatije na strani Italijana, a ne na strani Turaka i Arapa. Dodao je da *Narod* i njegove pristalice ne vide nikakvog razloga da budu turkofili i arapofili. Upravo suprotno. Upozorio je *Novi musavat* da, ako mu je već stalo do Arapa i njihove slobode, ne treba zaboraviti da su Turci bili osvajači u Tripoliju i da je još jučer pucala arapska puška u Jemenu. Ako Turci brane Tripoli, brane ga za sebe, kao svoju koloniju, a ne za Arape? Gdje je logika u stanovištu naših turkofila? U zaključnim opaskama autor je naglasio:

"S jednim treba da smo jednom na čisto. Mi nismo prijatelji Turaka, koji su satrli našu državu [sic] i u borbi protiv kojih smo prolili more krvi. Prijatelji smo naših Muslimana, potomaka onih koji su, kao Srbi i kao Sloveni, mrzili Osmanlike i vadili mač iz korica protiv njih; da pomenemo samo Husein kapetana Gradaščevića i Ali pašu Rizvanbegovića. Turkofilstvo sa kojim paradira Novi musavat samo je jedan dokaz slabljenja nacionalne svijesti i neosjećanja narodne zajednice."¹⁷

Ove tvrdnje – naglašeno subjektivne i ideološki obojene – najbolje ilustriraju dubinu jaza između bošnjačko-muslimanske i srpsko-pravoslavne pozicije u godinama pred Prvi svjetski rat kada su nacionalni prioriteti u pitanju. Ono što *Narod* nije mogao ili nije želio dokučiti, pored zanemarivanja očigledno osvajačke i agresivne naravi italijanske uloge u Libiji, jeste osjećaj islamske solidarnosti koji je stajao u pozadini naklonosti Bošnjaka kao muslimana prema Turcima i Arapima, ali i svim drugim muslimanskim narodima u borbi za njihova prava. *Narod* je bio dovoljno iskren da je tu naklonost opisao kao iracionalnu

¹⁶ A. Jahić, *Vrijeme izazova*, 292.

¹⁷ Naši turkofili, *Narod*, III, 26. maj (8. juni) 1912, 1.

simpatiju prema "Azijatima i Afrikancima". Pisao je: "Uvjereni smo u kulturnu misiju [sic] Italije u Tripolisu, kao što smo uvjereni u misiju Engleske u Egiptu, Francuske u Alžeru, Tunisu i Maroku, i Španije u Rifu."¹⁸ Jedan autor je dobro primijetio da je, u pitanjima nacionalnog identiteta, neosjetljivost drugih naroda prema Bošnjacima kao muslimanima imala nedvojbenu ulogu u očuvanju solidarnosti među Bošnjacima kao pripadnicima islama, potkopavajući izglede njihove "nacionalizacije".¹⁹

Premda je uoči Prvog svjetskog rata, kada je u pitanju rad Bosanskohercegovačkog sabora, bošnjačka politika pokazala sklonost ka prihvatanju srpsko-hrvatskog identiteta u smislu jednog naroda i jednog jezika, to prihvatanje je nesumnjivo još uvijek imalo samo političko i taktičko značenje, a ne i spremnost da se zagovara prihvatanje srpske ili hrvatske nacionalne ideje i njeno širenje među bošnjačkim masama. Negativan osjećaj prema srpstvu, pa i jugoslavenstvu, naročito su pojačala zbivanja u Balkanskim ratovima, odnosno stradanja muslimana balkanskih prostora, ali svakako i činjenica da se srpska politika u Bosni, koja je zvanično tvrdila da su bosanski muslimani u osnovi – Srbi, nikada nije odmakla od jednodimenzionalne pravoslavne orijentacije.²⁰ U tom smislu su veoma indikativni članci Sakiba Korkuta koji su se pojavili u listu *Misbah*, glasilu Udruženja bosanskohercegovačke ilmije, kao odgovor na pronacionalne stavove dijela muslimanske studentske omladine.²¹ Korkut je pisao da između

¹⁸ Isto.

¹⁹ Robin Okey, *Taming Balkan Nationalism. The Habsburg "Civilising Mission" in Bosnia, 1878–1914*, Oxford University Press, 2007, 244-245.

²⁰ Do početka Prvog svjetskog rata srpska politika u Bosni i Hercegovini bila je predominantno u znaku pravoslavnog srpstva, a ne multireligijskog jugoslavenstva. Jovo Bakić je dobro primijetio da je u multietničkim sredinama poput Bosne i Vojvodine, gdje su Srbi i Hrvati živjeli izmiješani, postojao najveći otpor ideji jugoslavenstva prije Prvog svjetskog rata. To svjedoči da se tu etničko natjecanje odvijalo duže vremena i da su postojali konflikti koji su imali jasno etničko obilježje. Pogledati: Jovo Bakić, *Ideologije jugoslovenstva između srpskog i hrvatskog nacionalizma 1918-1941.*, Žarko Zrenjanin, Zrenjanin, 2004, 175.

²¹ Sakib Korkut, Nacionalizam bos. herc. kršćana, *Misbah*, II/1914, br. 20, 5-6; S. Korkut, Na raspuću, *Misbah*, II/1914, br. 21, 5-6. O pogledima bosanskohercegovačke uleme na nacionalno pitanje vidjeti: Adnan Jahić, The attitude of Bosnian ulema towards the National Question in the Yugoslav Kingdom, in *Klerus und Nation in Südosteuropa vom 19. bis zum 21. Jahrhundert*, Aleksandar Jakir / Marko Trogrić (Hrsg.), Pro Oriente – Schriftenreihe der Kommission für südosteuropäische Geschichte, Frankfurt am Main, 2014, 171-186.

bosanskih muslimana, katolika i pravoslavaca zjape provalije nepremostivih duhovnih, kulturnih i civilizacijskih razlika, uslijed čega je besmisleno svako insistiranje da muslimani prihvate nacionalnu ideju svojih susjeda. Usto, prema Korkutu, srpska nacionalna ideja je do te mjere konfesionalno određena da srpska "Prosvjeta" ne može čak ni u svrhu širenja srpske misli izdvojiti znatniju svotu novca za "kultiviranje muslimana", a Kraljevina Srbija navijesti rat Turskoj i sklopi savez sa Grcima, zakletim neprijateljima svega što je slavensko, što je imalo za posljedicu da su planule mnoge kuće i zaglavila čitava sela muslimana koje Srbi nazivaju svojom braćom i sаплеменицима. Sa druge strane, Korkut je tvrdio da je apsurdno tražiti od muslimana da prihvate ideju srpstva i hrvatstva u uslovima nepostojanja političko-nacionalnog konsenzusa između Srba i Hrvata. Zato muslimanima ne preostaje ništa drugo do li pasivitet u nacionalnom pitanju, ili drugim riječima - narodnosni indiferentizam. To im nalaže njihova vjera, zdrav razum i njihov zasebni položaj, kao i nesređeni odnosi između njihovih sаплеменика drugih vjera. Ova gledišta su bila veoma reprezentativna kada su bosanski muslimani - Bošnjaci - u pitanju i u velikoj mjeri su bila zadržana i tokom perioda međuratne jugoslavenske države.

Umjesto zaključka

U zaključku ovog izlaganja bih naglasio da je muslimanski konfesionalizam austrougarskog razdoblja posigurno pomogao izgradnji posebnog nacionalnog identiteta Bošnjaka u XX stoljeću. Savremeni bošnjački identitet, u mnogim značajnim obilježjima, predstavlja sekularizirani muslimanski identitet, ali sa druge strane treba primijetiti da su očuvanju tog muslimanskog identiteta kao osnove za izgradnju posebnog nacionalnog osjećaja i samosvijesti Bošnjaka svakako doprinijeli jednako konfesionalno determinirani nacionalni identiteti bosanskih Srba i Hrvata i nerijetka uskogrudost i agresivnost u njihovom isticanju i promoviranju.

NATIONAL AND POLITICAL ORIENTATION OF MUSLIM PRESS IN BOSNIA AND HERZEGOVINA DURING THE AUSTRO-HUNGARIAN ADMINISTRATION (1906-1914)

Summary

The paper tells about the main views of the Bosniak political elite of the Austro-Hungarian period on national politics and the national identity of the Bosnian Muslims, Bosniaks, whom regional international relations and internal Bosnian political developments provoked to articulate more concrete views on the issues involved. The Muslim confessionalism of the Austro-Hungarian period had certainly helped build a special national identity of the Bosnian Muslims. Historically speaking, contemporary Bosniak identity, in many relevant features, is a secularized pre-socialist Muslim identity, but on the other hand it should be noted that the preservation of this Muslim identity as the basis for building a national sense among the Bosniaks was certainly supported by the equally confessionally determined national identities of the Bosnian Serbs and Croats, as well as the frequent narrow mindedness and aggressiveness in their emphasis and promotion.

BIBLIOGRAFIJA

Izvori

1. Arhiv Jugoslavije (AJ), Kolekcija: Vojislav Jovanović Marambo (VJM), 335-19-T2.
2. Muzej Tešnja, *Memoari Adem-age Mešića*.

Novine

1. *Muslimanska svijest*, II/1909.
2. *Muslimanska sloga*, II/1911.
3. *Musavat*, VI/1911.
4. *Narod*, III/1912.
5. *Misbah*, II/1914.

Literatura

1. Bakić, Jovo, *Ideologije jugoslovenstva između srpskog i hrvatskog nacionalizma 1918-1941.*, Žarko Zrenjanin, Zrenjanin, 2004.
2. Ekmečić, Milorad, *Dugo kretanje između klanja i oranja. Istorija Srba u novom veku (1492-1992)*, četvrto izdanje, Evro Giunti, Beograd, 2011.
3. Gross, Mirjana, Hrvatska politika u Bosni i Hercegovini od 1878. do 1914., *Historijski zbornik*, br. 19-20, XIX-XX (1966-67), Povijesno društvo Hrvatske, Zagreb, 40-53.
4. Imamović, Mustafa, *Bošnjaci u emigraciji. Monografija Bosanskih pogleda 1955-1967.*, Bošnjački institut Zürich - Odjel Sarajevo, Sarajevo, 1996.
5. Imamović, Mustafa. *Pravni položaj i unutrašnjo-politički razvitak Bosne i Hercegovine od 1878. do 1914.*, drugo izdanje, Bosanski kulturni centar, Sarajevo, 1997.

6. Jahić, Adnan, *Vrijeme izazova. Bošnjaci u prvoj polovini XX stoljeća*, Bošnjačka nacionalna zajednica za Grad Zagreb i Zagrebačku županiju, Bošnjački institut – Fondacija Adila Zulfikarpašića, Zagreb – Sarajevo, 2014.
7. Jahić, Adnan, The attitude of Bosnian ulema towards the National Question in the Yugoslav Kingdom, in *Klerus und Nation in Südosteuropa vom 19. bis zum 21. Jahrhundert*, Aleksandar Jakir / Marko Trogrlić (Hrsg.), Pro Oriente – Schriftenreihe der Kommission für südosteuropäische Geschichte, Frankfurt am Main, 2014, 171-186.
8. Juzbašić, Dževad, *Politika i privreda u Bosni i Hercegovini pod austrougarskom upravom*, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 2002.
9. Kemura, Ibrahim, *Uloga "Gajreta" u društvenom životu Muslimana Bosne i Hercegovine (1903-1941)*, Veselin Masleša, Sarajevo, 1986.
10. Mešić, Adem-aga, *Moj odgovor bezimenim klevetnicima i drugi tekstovi*, izd. Amir Brka, Centar za kulturu i obrazovanje Tešanj, Tešanj, 1998.
11. Okey, Robin, *Taming Balkan Nationalism. The Habsburg "Civilising Mission" in Bosnia, 1878-1914*, Oxford University Press, 2007.
12. Pejanović, Đorđe, *Bibliografija štampe Bosne i Hercegovine 1850 - 1941.*, Veselin Masleša, Sarajevo, 1961.
13. Redžić, Enver, *Istoriski pogledi na vjerske i nacionalne odnose u Bosni i Hercegovini*, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 1993.
14. Skarić, Vladislav, Osman Nuri Hadžić, Nikola Stojanović, *Bosna i Hercegovina pod austro-ugarskom upravom*, Geca Kon, Beograd, (bez godine).

UDK: 930.85:061.22(497.6 Lukavac)

930.85:061.22(497.6 Puračić)

Izvorni naučni rad / Original scientific paper

Omer Hamzić

Časopis za kulturnu historiju „Gračanički glasnik“

hamzicomer@gmail.com

DJELOVANJE „GAJRETA“ U MANJIM MJESTIMA I GRADOVIMA BOSNE I HERCEGOVINE U PERIODU IZMEĐU DVA SVJETSKA RATA - SLUČAJ LUKAVCA I PURAČIĆA

Apstrakt: U pokušaju da nađe odgovor na pitanje šta je „Gajret“ stvarno značio u društvenom životu Muslimana manjih mjesta i gradova Bosne i Hercegovine u periodu između dva svjetska rata, autor je ostvario detaljniji uvid u aktivnosti „Gajreta“ u okolini Tuzle, konkretnije u Lukavcu i Puračiću kao dva susjedna mesta, različita po svom urbanom i društveno-ekonomskom razvoju, a djelimično i po socijalnoj strukturi stanovništva u njima. U središtu pažnje su organizaciono-kadrovske problemi i povezanost mjesnih odbora i povjerenstva „Gajreta“ sa lokalnom politikom, te neke važnije kulturno-prosvjetne aktivnosti Društva. Zato rezultati ovog istraživanja mogu poslužiti kao ilustracija za sagledavanje aktivnosti „Gajreta“ u manjim mjestima Bosne i Hercegovine, odnosno na terenu. Rad se zasniva na izvornoj arhivskoj građi, koja se u manjoj mjeri dopunjuje i nekim fragmentarno zabilježenim i objavljenim usmenim kazivanjima i sjećanjima.

Ključne riječi: „Gajret“, „Gajretova“ čitaonica, „Solvay“ Lukavac, Puračić, Lukavac, Mehmed Čamđžić

Abstract: In an attempt to find an answer to the question of the real importance of *Gajret* in the social life of the Muslims living in smaller settlements and towns of Bosnia and Herzegovina during the interwar years, the author provides a detailed insight into the activities of *Gajret* in the vicinity of Tuzla, specifically in Lukavac and Puračić, smaller neighboring settlements which are different when it comes to their socio-economic development, and partially in the social structure of the population itself. The central questions of this thematic are organizational and staff problems

and the connections of the *Gajret* local boards and committees with local politics, along with the important cultural and educational activities of this association. This article can therefore be used as an illustration for the activity of *Gajret* in the smaller settlements of Bosnia and Herzegovina, respectively, their activities in the field. This article is based on the original archival documents, to a lesser extent complemented by fragmentary notes, oral testimonies and memories.

Keywords: Gajret, Gajret readingclubs, „Solvay“ Lukavac, Puračić, Lukavac, Mehmed Čamđžić.

Uvodne napomene

Shvatajući da se uključivanje muslimanskog bošnjačkog naroda u zapadnoevropski civilizacijski krug može ubrzati prvenstveno školovanjem mlađih generacija u svjetovnim školama, grupa bošnjačkih intelektualaca, okupljenih oko lista „Behar“, 1903. godine osniva Muslimansko kulturno-prosvjetno društvo „Gajret“, s prvenstvenim ciljem da osigura materijalno potpomaganje siromašnih đaka, koji su se upisivali u srednje i više škole, ne samo u Sarajevu, nego i u Zagrebu, Beču i drugim gradovima Monarhije. Društvo je dosta brzo privuklo pažnju i zadobilo podršku viđenijih pojedinaca u muslimanskom narodu širom Bosne i Hercegovine. Samo za nekoliko godina mreža njegovih povjerenika obuhvatala je 43 veća mjesta u Bosni i Hercegovini. Do 1911. godine utemeljeno je 16 pododbora, među kojima su se isticali pododbori u Tuzli, Tešnju, Brčkom itd.¹ Čim je izbio Prvi svjetski rat, austrougarske vlasti su zabranile rad „Gajreta“.

Do obnove Društva dolazi odmah po završetku rata, u sasvim novim uslovima. Prvi sastanak predratnog, legalno izabranog odbora, održan je 24. 2. 1919. godine u Sarajevu. Poslije obnavljanja centralnih, uslijedile su aktivnosti na obnavljanju ili aktiviranju organa i članstva Društva na terenu. Na njegovoj obnovi angažovali su se oni muslimanski intelektualci, koji su bili nosioci srpske nacionalne ideje, dobrovoljci srpske vojske u zadnjim godinama Prvog svjetskog rata itd. Od 1921. godine „Gajret“ je jedino muslimansko Društvo koje je imalo

¹ Ibrahim Kemura, *Uloga „Gajreta“ u društvenom životu Muslimana Bosne i Hercegovine (1903 - 1941)*, Sarajevo 1986., 89 - 91

pravo djelovanja i izvan Bosne i Hercegovine.² Nakon toga, svoje ogranke ima u Sandžaku, na Kosovu i Beogradu.³ Cilj je bio da postane pouzdano uporište zvanične režimske politike među muslimanima ne samo u Bosni i Hercegovini, već u čitavoj državi.

Raščićavanje „računa“ „Gajreta“ sa *Jugoslovenskom muslimanskom organizacijom* (JMO), koja mu se pokušala nametnuti za „političkog tutora“, imalo je za posljedicu osnivanje „Narodne uzdanice“ (1924.) kao novog muslimanskog kulturno-prosvjetnog društva, koje je bilo u funkciji ostvarivanja političkih ciljeva JMO, onoliko koliko je i sam „Gajret“ bio u funkciji vladajućih krugova iz Beograda, koji je i formalno, od 1923. godine, bio pod zaštitom kraljevske kuće Karađorđevića „imenovanjem prestolonasljednika Petra za protektora *Gajreta*“.

Nakon zavođenja šestojanuarske diktature, ovo društvo, voljom režima mijenja službeni naziv i postaje Srpsko muslimansko prosvjetno društvo „Gajret“. Promjena je prihvaćena na godišnjoj skupštini Društva, održanoj 7. 7. 1929., jednoglasno i bez diskusije. U skladu s tim, izmijenjen je i statut, a kasnije i programski dokumenti Društva, koje i dalje ostaje vodeće kulturno-prosvjetno društvo u zemlji i jedan od najjačih oslonaca režima među muslimanima Bosne i Hercegovine.⁴

Prije toga, velikog odjeka u javnosti imao je Kongres muslimanskih intelektualaca (1928.) u organizaciji „Gajreta“, ali i kasnije javno iskazivanje podrške autonomističkom pokretu u Bosni i Hercegovini (1939.), iako je taj pokret iz vodećih krugova srpske intelektualne, vjerske i političke elite već bio „izvikan“ kao antisrpski.⁵

Za razliku od ranijeg perioda, u novoj državi, naročito poslije uvođenja šestojanuarske diktature, u „Gajretu“ se više pažnje posvećuje narodnom prosvjećivanju i školovanju omladine iz svih društvenih slojeva. Osim toga,

² Safet Bandžović, *O djelovanju „Gajreta“ u Sandžaku između dva svjetska rata, Novopazarски зборник*, br. 14, Novi Pazar, 1990.

³ Nadir Dacić, *Beogradski „Gajret“* Osman Đikić, Sarajevo - Beograd 2016, 26

⁴ Za vrijeme diktature uočljivo je brže omasovljenje „Gajreta“. Bilo je jedno od najvećih društava u zemlji i najmasovnije društvo kod Muslimana. Imalo je 24.000 članova, koji su djelovali u 170 mjesnih odbora i 124 povjereništva, a samo desetak godina ranije, nakon obnavljanja rada u novoj državi (1921.) imalo je 44 pododbora i 96 povjerenika (Ibrahim Kemura, 275).

⁵ Šaćir Filandra, *Bošnjačka politika u 20. stoljeću*, Sarajevo 1998, 110, 111

Društvu je omogućeno da djeluje i izvan granica Bosne i Hercegovine. Stvaraju se uslovi za školovanje muslimanskog ženskog podmlatka (otvoreni su ženski srednjoškolski internati u Sarajevu i Mostaru), kao i za pojačano angažovanje muslimana na ekonomskom planu (Ćilimarska škola u Novom Pazaru, zadružarstvo itd.). Više nego ranije, u programima „Gajreta“ ističu se kulturno-prosvjetne i druge društvene aktivnosti: zabave i teferiči, diletantske priredbe i prve pozorišne predstave, kao i drugi kulturno-zabavni sadržaji, do tada nepoznati u mnogim muslimanskim sredinama.⁶

Što se tiče istraženosti ove teme, na prvom mjestu treba istaknuti dosta obimnu i studiozno urađenu monografiju Ibrahima Kemure pod naslovom *Uloga „Gajreta“ u društvenom životu Muslimana Bosne i Hercegovine, 1903 – 1941.*, koja je izašla iz štampe 1986. godine. U toj knjizi detaljno je opisan rad i razvoj „Gajreta“ od osnivanja, 1903. do njegovog „gašenja“ 1941. godine. Iako je nezaobilazna u svakom pristupu ovoj temi, činjenica je da se u ovoj knjizi autor nije mogao detaljnije baviti radom „Gajretovih“ jedinica na terenu. Tako se, na primjer, o beogradskom ogranku „Gajreta“, koji je djelovao pod imenom književnika Osmana Đikića govori na svega dvije-tri stranice knjige.⁷ Realno gledajući, to nije ni bio zadatak ovakve, za „Gajret“ prve temeljne historijske monografije. Ali je teško objasniti zašto se poslije tako kvalitetne knjige gubi interes istraživača za teme „Gajreta“ općenito, a pogotovo za one koje se odnose na djelovanje njegovih nižih organizacionih jedinica, po manjim mjestima i gradovima sa dominantno bošnjačko-muslimanskim stanovništvom. Tek u zadnjih desetak godina, u tom pogledu, učinjeni su značajniji pomaci, više u Sandžaku, nego u Bosni i Hercegovini.⁸

⁶ Ibrahim Kemura, *Nav djelo*, 366 - 369

⁷ Nadir Dacić, *Beogradski „Gajret“* Osman Đikić, Sarajevo - Beograd 2016., 16

⁸ Od 2004. do 2016. pojavila su se sljedeća monografska izdanja: „Gajret u Priboju“, 2004., (autor: književnik Faruk Dizdarević), „Gajret u Pljevljima“, 2007. (autor: Uzeir Baćović), te 5 monografskih izdanja, čiji je autor Nadir Dacić: „Gajret u Prijepolju“, 2007., „Gajret u Sjenici“ 2009., „Gajret u Novoj Varoši“, 2011., „Gajret u Novom Pazaru“, 2004. i „Beogradski Gajret Osman Đikić“, 2016. (Nadir Dacić, *Nav. djelo*, 16); ovom spisku treba dodati i već spomenuti rad Safeta Bandžovića, „O djelovanju Gajreta u Sandžaku između dva svjetska rata“, *Novopazarski zbornik*, br. 14, Novi Pazar, 1990. i Rad Omera Zulića „Kulturno-prosvjetno djelovanje Gajreta u okrugu Tuzla u austrougarskom periodu“, *Historijska misao*, God I, br. 1, Tuzla, 2015.

Polazeći od navedenih zapažanja, u ovom prilogu učinjen je pokušaj da se na konkretnom primjeru Lukavca i Puračića, kao jednome tipičnom i dovoljno reprezentativnom uzorku pokaže kako je djelovao „Gajret”, u manjim mjestima između dva svjetska rata, u uslovima općeg siromaštva, kulturno-prosvjetne zaostalosti, nepismenosti, zdravstvene zapuštenosti itd. Puračić i Lukavac su dvije prostorno i teritorijalno bliske, ali u ekonomskom, urbanom i društvenom razvoju potpuno različite sredine. Puračić je imao urbanu fizionomiju jedne tradicionalne bosanske kasabe, sa manjom čaršijom i uglavnom bošnjačkim stanovništvom. Lukavac se, pak, razvijao kao novo industrijsko naselje, sa znatno izraženijom multietničnošću. Oba naselja su administrativno bila naslonjena na Tuzlu, blisko upućena jedno na drugo, postepeno se razvijajući kao gravitacioni centar, prije svega ekonomski i kulturno-prosvjetni, za stanovnike nekoliko većih okolnih naselja, koja će se mnogo kasnije naći, u administrativno-upravnom pogledu, okupljena u okvirima sadašnje općine Lukavac.⁹

U oba ova naselja „Gajret” je prolazio kroz izvjesne krize, uspone i padove, što je zavisilo od političkih i drugih okolnosti na širem i lokalnom nivou. U početku su aktivisti „Gajreta” u tim mjestima bili vezani za Tuzlu, da bi se kasnije organizovali u dva odvojena povjerenstva, odnosno dva pododbora i dvije „Gajretove” čitaonice. To su bile osnovne organizacione forme kroz koje je Društvo ispoljavalo sve svoje kulturno-prosvjetne aktivnosti na terenu.

Prava uloga i istinski značaj „Gajreta” u društvenom i kulturnom životu bosanskih muslimana može se na ispravan način i u potpunosti sagledati tek kroz istraživanje djelovanja i vrednovanje rezultata rada ostvarenih u njegovim baznim jedinicama (podobori, mjesni odbori i povjereništva), kakve su postojale u mnogim gradovima, čaršijama, varošicama, kasabama, kao i većim selima u Bosni i Hercegovini, naseljenim bošnjačko-muslimanskim stanovništvom. Gledajući iz tog ugla, smatramo da ovaj prilog nije samo od značaja za lokalnu historiju naselja spomenutih u naslovu, već je ujedno i

⁹ Omer Hamzić, Rusmir Djedović, Razvojni put Lukavca - od ledine krajem 19. do industrijskog grada krajem 20. stoljeća, *Prilozi urbanom razvoju BiH u 20. stoljeću*, Zbornik radova, Naučni skup *Urban i razvoj Bosne i Hercegovine u stoljeću rata 1914. – 2014.*, Institut za istoriju Univerziteta u Sarajevu, Sarajevo, Udrženje za modernu historiju/Udruga za modernu povijest, Sarajevo, Mostar, 2. oktobar/listopad 2015, Sarajevo 2016, 115 – 133

dovoljno ilustrativan primjer djelovanja kulturno-prosvjetnog društva "Gajret" na svom osnovnom, mjesnom nivou. Sve izraženiji značaj tzv. mikrohistorije kao naučne metode u historiografiji snažan je poticaj da se kroz primjenu te metode pristupi serioznijoj, detaljnijoj i dubljoj obradi nekih tema koje se čine već obrađenima i "zaokruženim" – tim više što sagledavanje historijskih događaja, pojava i procesa na lokalnoj razini ne odgovara uvijek generalno postavljenim zaključcima.

Uz to, za očekivati je da će ovaj prilog poslužiti i kao poticaj drugim istraživačima da na sličan način obrade druga mjesta, odnosno djelovanje osnovnih organizacija "Gajreta", te tako doprinesu proširivanju i produbljivanju spoznaja o ulozi i značaju ovoga kulturno-prosvjetnog društva, tim prije što za obradu takvih tema postoji obimna i nedovoljno korišćena građa.

Obnova „Gajreta“ u Puračiću i Lukavcu

Iako ne znamo gotovo ništa pouzdano o postojanju i djelovanju „Gajreta“ u Puračiću i Lukavcu za vrijeme austrougarske uprave, realno se može pretpostaviti da je pododbor tog društva u Tuzli, kao administrativnom središtu okruga i kotara, imao svoje povjerenike u svim obližnjim manjim ili većim mjestima, među ostalim i u Puračiću, a možda i u Lukavcu.¹⁰ Prema nekim sjećanjima, koja je pribilježio Salih Šabanović, prije „Gajreta“ u Puračiću je, kao i u mnogim drugim mjestima, djelovala muslimanska čitaonica, zvana kiraethana, „neformalno naslonjena na džamiju u kojoj su se okupljali pretežno mladi ljudi radi druženja.“ Samo godinu dana nakon utemeljenja „Gajreta“, kako tvrdi spomenuti autor, u toj zgradi održana je i osnivačka skupština „Gajretovog“ pododbora za Puračić (1904.).¹¹ Osim usmene predaje, za navedenu tvrdnju, međutim, nema pouzdanijih dokaza. Možda je riječ o sjećanju na dolaske prvih povjerenika ili aktivista iz tuzlanskog pododbora, koji je uspostavljen 1911. godine. Kao nešto

¹⁰ Ibrahim Kemura, *Nav. djelo*, 89 – 91; Opširnije o uspostavi povjereništava i djelovanju „Gajreta“ na području Tuzlanskog okruga u periodu od njegovog osnivanja, 1903. do početka Prvog svjetskog rada u: Omer Zulić, *Kulturno-prosvjetno djelovanje „Gajreta“ u Okrugu Tuzla u austrougarskom periodu*, *Historijska misao*, br 1., Tuzla, 2015, 95-113.

¹¹ Salih Šabanović, *Puračić u prošlosti*, Lukavac, 1996., 45

pouzdaniji, može se uzeti podatak da je Pododbor „Gajreta“ iz Tuzle uspostavio svoje povjereništvo u Puračiću tek 1922. godine.¹²

Za razliku od Puračića, pouzdano znamo da je Pododbor „Gajreta“ u Lukavcu djelovao prije 1923. godine. Njegov predvodnik bio je ugledni trgovac i posjednik iz Lukavca Ahemed-agha Kovačević¹³, narodni poslanik Konstituante i pripadnik najužeg kruga aktivista JMO na Tuzlanskoj oblasti. Njegovo pismo od 26. 4. 1923., Glavnom odboru „Gajreta“ u Sarajevu sa zamolbom da posreduje kod uprave „Gajretovog“ konvikta u Tuzli oko vraćanja siromašnog đaka Avde Nezirovića, sina Osmanova u Konvikt, sigurna je potvrda da je pododbor „Gajreta“ u

¹² Semir Hadžimusić, Kulturno-prosvjetna i kulturno-umjetnička društva na području Lukavca od 1945. do 1953. godine, *Naučna konferencija „Kulturno-historijsko naslijeđe općine Lukavac, 31. 10. 2015.*, Zbornik Radova, Javna biblioteka Lukavac, Zavod za zaštitu i korištenje kulturno-historijskog i prirodnog naslijeđa Tuzlanskog kantona, Lukavac 2016, 499 fus nota 6 (Radi se o prilično nepreciznim tvrdnjama koje, bez navođenja izvora, glase: „Kulturno-prosvjetno društvo muslimana „Gajret“ osnovano je prije 1910. godine, putem svoje čitaonice djelovalo je od 1912., dok je pododbor „Gajreta iz Tuzle, u Puračiću registrovan 1922. godine.“ Na istom mjestu pogrešna je tvrdnja da „svoju slavu društvo „Gajret“ počinje 1923. godine izgradnjom džamije u Puračiću kada je za predsjednika imenovan mladi obućarski zanatlija Hasan Fatušić.“ Arhivski izvještaji pokazuju da je na čelo „Gajretovog“ Mjesnog odbora Hasan Fatušić izabran 1937., te da je taj izbor potvrđen 1939. godine (Arhiv BiH Fond Prosvjetno-kulturnog društva „Gajret“, K 22/39, 1383, Izvještaj o radu MO „Gajreta“ Puračić, 6. 7. 1939., u daljem tekstu: ABiH F PKD „Gajret“).

¹³ Ahmed-agha Kovačević (sin Sulje), rođen je 1872. godine, ugledni trgovac, posjednik i političar, potiče starinom iz naselja Zagorje kod Lukavca. Njegov otac Hadži Sulejman, poznatiji kao Hadži Suljo, posjedovao je znatne nekretnine (kuća, dućana, han, zemljišta) na širem prostoru Lukavca i Puračića, možda i Donje Tuzle već početkom austrougarske uprave. Sa suprugom Fatimom iz tuzlanske porodice Krdžalića imao je nekoliko sinova i jednu kćerku. Među njima, najstariji je Ahmed, zatim: Abdija, Mustafa (Mujo), Pašan, Bego i kći Ajiša. Neke nekretnine Ahmed-agha je već oko 1900. godine imao i u Puračiću, dobro se poznavao i sarađivao sa trgovcima iz te čaršije. Bio je glavni inicijator i rukovodilac izgradnje prve džamije u Lukavcu (izgrađena 1907.), u čijem je harem zajedno sa svojom ženom i ukopan, 1947. godine. Nesumnjivo je najistaknutija politička ličnost Lukavca u periodu između dva svjetska rata. U čitavom tom periodu bio je politički aktivovan na području Lukavca i Tuzle. Bio je među 6 kandidata JMO na izborima za Konstituantu za tuzlanski okrug. Jedan je od istaknutih članova Vakufsko-mearifskog vijeća u Sarajevu i Tuzli i isticao se u krugu ugledne uleme u Tuzli kao što je bio Muhammed Šefket ef. Kurt, Ibrahim ef. Čokić i dr.(Omer Hamzić, Administrativno-teritorijalno ustrojstvo i politička situacija na području Lukavca u periodu između dva svjetska rata, *Naučna konferencija „Kulturno-historijsko naslijeđe općine Lukavac, 31. 10. 2015.*, Zbornik Radova, Javna biblioteka Lukavac, Zavod za zaštitu i korištenje kulturno-historijskog i prirodnog naslijeđa Tuzlanskog kantona, Lukavac, 2016, 359, fus nota 20)

Lukavcu postojao 1922. a možda i prije, te da je njegov predsjednik bio Ahmed-agu Kovačević, koji se na kraju spomenutog pisma „zahvaljuje“ na toj dužnosti: „Zato mislim da bi „Gajret“ trebao i ovog jedinoga iz Lukavca siromašnog đaka u svoj Konvikt primiti. Za sve ovo poznato je i tajniku društva g. Kukiću i on je sam rekao da će đak ostati u Konviku i dalje na račun „Gajreta“. U prisutnosti tajnika mi smo osnovali u ovome mjestu „Gajretov pododbor“ i sakupili za godinu 1922. kao dobrovoljnog priloga svotu od Din. 523, članarinu za god. 1923. svotu od Din. 252, ukupno Din. 775 (...) Zato vas molim da svome advokatu odredite nalog da oca đakova kao nevina u toj stvari ne progoni i ne napada jer je sjeromašan teško mu je sa svojom familijom živjeti. Osim toga ja se kao predsjednik Pododbora „Gajreta“ u Lukavcu na svojoj časti i dužnosti zahvaljujem.“¹⁴

Revolt zbog otkazivanja smještaja jednom siromašnom đaku iz Lukavca u „Gajretovom“ konviktu u Tuzli, nije mogao biti uzrok, već samo povod za podnošenje te ostavke.

Dugotrajni „razdvoj“ u „Gajretu“ Lukavca (do 1934.)

Vrijeme od 1923. do 1928. godine u Bosni i Hercegovini obilježeno je stalnim političkim krizama i čestim skupštinskim izborima koji u konačnici neće stabilizovati stanje u zemlji, već će dovesti do ukidanja Ustava i uvođenja šestostanuarske diktature, 1929. godine. Na jednoj strani za vlast su se u tom periodu borile režimske, centralističke i prosrpske, a na drugoj federalističke ili autonomističke političke stranke koje su činile opoziciju. Kao što je poznato, jedna od najjačih političkih stranaka u Bosni i Hercegovini bila je JMO, koja je imala skoro bezrezervnu podršku bosanskih muslimana (Bošnjaka) i u programskom smislu nikada nije napuštala svoju autonomističku politiku.

Radi ostvarivanja svojih političkih ciljeva, sve su tadašnje političke stranke, nastojale privući i pod svoju kontrolu staviti najjača nacionalna kulturno-prosvjetna društva i organizacije. („Prosvjeta“, „Napredak“, „Gajret“). Tako je, nakon neuspjelog pokušaja JMO da preuzme „Gajret“, ovo društvo bilo na stalnoj

¹⁴ A BiH F PKD „Gajret“ , K 3/23, 907 (Dopis predsjednika Pododbora Lukavac o statusu Avde Nezirovića, 26. 4. 1923.)

meti aktivista iz te stranke, koji su ga optuživali za politikantstvo i nacionalno „posrbljavanje“ muslimana. Velika podrška koju je JMO uživala u muslimanskom narodu, bila je smetnja bržoj obnovi i djelovanju „Gajreta“ među Muslimanima. Inicijativa JMO za osnivanje Kulturno-prosvjetnog društva „Narodne uzdanice“, i njegovo aktiviranje, 1924. godine, sa jasnom porukom Muslimanima, kojem društvu treba da se okreću, dovelo je do slabljenja „Gajreta“ na terenu – do osipanja članstva, pa i do pasiviziranja nekih povjereništava i pododbora. To se, svakako, odnosi i na šire područje Tuzle, na kojem se takođe osjetila kriza „Gajreta“. Za vrijeme parlamentarnih, oblasnih i općinskih izbora (1927. i 1928.) na tom području došlo je do pasivizacije ili odlaska iz „Gajreta“ nekoliko uglednih članova koji su se i sami kandidovali ili aktivno učestvovali u agitaciji za JMO. U dokumentima se spominju dvojica bivših aktivista „Gajreta“ iz samog Lukavca (učitelj Ahmed ef. Berbić i posjednik Ahmed-aga Kovačević, koji je još 1923. podnio ostavku na dužnost predsjednika Pododbora) i dvojica iz Kreke (Muradif Mandžić i Asim Hadžiefendić).¹⁵

U nastojanju da zaustavi slabljenje „Gajreta“ na širem području Tuzle, Glavni odbor upućuje pisma istaknutijim i uglednim pojedincima s molbom da se više angažuju na oživljavanju rada „Gajreta“. Tako se na početku dopisa „neimanovanom aktivisti“ u Kreki od 28. 11.1928. navodi sljedeće:

„Rad za Gajret u Vašem mjestu u zadnje vrijeme je jenjao. Kakvi su uzroci tome, nama nije poznato. Kako nam je stalo da, u svim mjestima ove godine oživi se rad za ovo naše društvo, to smo slobodni poznajući Vas kao prijatelja našeg napretka, da se obratimo na Vas s najučitivijom molbom, da biste poradili na tome da se krene napred. Uvjereni smo da u Vas ne manjka ni volje ni ljubavi za ovom našom ustanovom, koja je postala danas kulturni i duhovni centar muslimana u našoj državi, pa se pouzdano nadamo, da ćete nas u što kraćem vremenu izvijestiti o Vašoj akciji i uspjesima.“¹⁶

Iako je vjerovatno i sam bio oslabljen, Pododbor u Tuzli nastojao je ponovo pokrenuti zamrlu aktivnost „Gajreta“ u svom širem okruženju. Vjerujući u

¹⁵ A BiH F PKD „Gajret“ , K 6/28, 3120/28 (Pismo Pododbora „Gajreta“ Tuzla, Glavnem odboru Sarajevo, prijedlozi za izbor povjerenika u Puračiću, Kreki, Turskom Lukavcu, 27. 11. 1928.)

¹⁶ A BiH F PKD „Gajret“ , K 6/28, 3120/28 (Pismo neimenovanom aktivisti u Kreki za angažovanje na oživljavanju rada „Gajreta“, 28. 11. 1928.)

autoritet Glavnog odbora, krajem novembra 1928. godine, obraća se tom „autoritetu“ sa konkretnom zamolnicom da poduzme sljedeće: prvo da nagovori dotadašnje povjerenike Muradifa Mandžića i Asima Hadžiefendića „da ponovo pokrenu rad za 'Gajret' u Kreki“; drugo, da „umoli gospodu“ Ahmed-agu H. Kovačevića i Abdulah ef. Berbića, školskog upravitelja, da se ponovo prihvate povjereničke dužnosti i ožive rad „Gajreta“ u Lukavcu i treće, da se na povjereničku dužnost za Bukinje Rudnik imenuje Ferhad-beg Azabagić, a za Puračić Mehmed Fatušić, općinski bilježnik i Munir ef. Jahić, mjesni učitelj.¹⁷

Sudeći po sadržaju tih dopisa, pododbor „Gajreta“ u Tuzli nije držao situaciju u svojim rukama. Dok su molili Glavni odbor da privoli Ahmed-agu Kovačevića na ponovni angažman u „Gajretu“ u Lukavcu, nisu znali da je on to u međuvremenu već odbio na „kulturnan način“¹⁸ Usvom pismu od 26. 11. 1928., zahvalio se Glavnom odboru na ukazanom povjerenju, sa „žaljenjem“ što ponuđenu funkciju ne može prihvatići jer se već nalazi na čelu sličnog društva u Lukavcu pod nazivom „Hajr“. Prihvatanje „Gajreta“, kako je naveo, štetilo bi i jednoj i drugoj organizaciji. Za svaki slučaj je u spomenutom pismu, umjesto sebe, za povjerenika „Gajreta“ u Lukavcu predložio učitelja Abdulaha Berbića kao „svog“ kandidata, koji će, nakon toga, još dugo vremena ostati među vodećim ličnostima tog društva.¹⁹

U pokušaju da konačno sredi stanje u svojim pododborma i povjerenstvima oko Tuzle, Glavni odbor je, 29. 11. 1928. godine, obavijestio Pododbor „Gajreta“ u Tuzli, da je vodeći se njegovim prijedlozima (u pismu od 27. 11. 1928. godine), izvršio sljedeća postavljenja: Mehmeda Fatušića, općinskog bilježnika i Munira ef. Jahića, učitelja za povjerenike „Gajreta“ u Puračiću, Ahmed-agu H. Kovačevića i Abdulah ef. Berbića za povjerenike u Lukavcu, te Ferhad-bega Azabagića za povjerenika u Bukinju. U posebnom dopisu zamolio je Muradifa Mandžića i

¹⁷ A BiH F PKD „Gajret“ , K 6/28, 3120/28 (Pismo Pododbara „Gajreta“ Tuzla, Glavnem odboru Sarajevo, prijedlozi za izbor povjerenika u Puračiću, Kreki, Turskom Lukavcu, 27. 11. 1928.)

¹⁸ A BiH F PKD „Gajret“ K 6/28, 3358 (Dekret o imenovanju „Gajretovog“ povjerenika za Lukavac, bez datuma)

¹⁹ A BiH F PKD „Gajret“ K 6/28, 3358 (Dekret o imenovanju „Gajretovog“ povjerenika za Lukavac, bez datuma, prilog: Pismo Ahmed-age Kovačevića Glavnem odboru „Gajreta“ od 26. 11. 1928.)

Asima Hadžiefendića da se ponovo prime povjereničke dužnosti u Kreki, a pododbor u Tuzli da pruži svu potrebnu pomoć novoimenovanim povjerenicima.²⁰

Imenovanje Ahmed-age Kovačevića za povjerenika „Gajreta“ u Lukavcu, uprkos njegovim ostavkama i odbijanjima, navodi na zaključak da do 29. 11. 1928. Glavni odbor nije ni znao ili iz nekih razloga nije želio uzeti u obzir tu činjenicu. U pozadini ovih nesporazuma vjerovatno su bile promjene na lokalnoj političkoj sceni i taktiziranje samog Kovačevića, koji je samo mjesec dana ranije, na prvim općinskim izborima u Bosni i Hercegovini, izabran za predsjednika opštine Lukavac, kao kandidat na listi JMO.²¹ Zato se, bar s početka i morao držati podalje od „Gajreta“ kao društva koje su podržavali politički protivnici JMO. Izgleda da se, ipak, još neko vrijeme, formalno vodio kao povjerenik „Gajreta“, dok je poslove otaljavao već spomenuti učitelj Abdulah Berbić kao blagajnik.

Daljim razvojem događaja, nakon smjene Ahmed-age Kovačevića sa funkcije predsjednika općine (smijenjen je kao nepodoban za režim šestojanuarske diktature 1929., što se desilo i u mnogim drugim bosanskim muslimanskim čaršijama), na njegovo mjesto postavljen je Himzo Hodžić, koji je odmah (po već ustaljenoj šemi režima) preuzeo u svoje ruke i Povjereništvo, odnosno Pododbor „Gajreta“, dok je na funkciji blagajnika ostao i dalje učitelj Abdulah Berbić. Ova, u suštini politička promjena nije bitnije uticala na stanje u tom povjereništvu, odnosno pododboru koji se, u međuvremenu organizovao kao mjesni odbor (pododbori su od 1929. godine preimenovani u mjesne odbore). Umjesto poboljšanja, ubrzo će uslijediti ozbiljni nesporazumi i podvajanja između Hodžića kao novog predsjednika i Berbića kao starog blagajnika „Gajreta“. Novi predsjednik je bio čovjek režima, a stari blagajnik iz kruga smijenjenog Kovačevića. Te personalne netrpeljivosti, kako se vidi iz dostupne dokumentacije, za duže vrijeme blokirale su svaku aktivnost „Gajreta“ u Lukavcu. Nisu pomogle ni oštре kritike upućene od Glavnog odbora iz Sarajeva, pa čak ni kritike koje su dolazile od novih organa vlasti u Tuzli, na čijem je

²⁰ A BiH F PKD „Gajret“, K 6/28, 3720 (Pismo Glavnog odbor, Pododboru „Gajreta“ Tuzla, Imenovanje povjerenika „Gajreta“ za Puračić, Lukavac, Bukinje, Kreka, 29. 11. 1928.)

²¹ Omer Hamzić, Administrativno-teritorijalno ustrojstvo... 370

čelu jedno vrijeme bio i predsjednik Glavnog odbora „Gajreta“ dr. Avdo Hasanbegović, tada na dužnosti Velikog župana Tuzlanske oblasti.²²

Da bi se opravdao pred Glavnim odborom, predsjednik općine, Himzo Hodžić je, za nerad „Gajreta“, optuživao učitelja Abdulaha Berbića, na funkciji blagajnika Društva. Po ocjeni nadležnih, radilo se o ozbilnjom sporu u koji se po zadatku iz Sarajeva, morao umiješati i Mjesni odbor „Gajreta“ u Tuzli. Provjerivši stanje na licu mjesta, u pismu od 24. 5. 1930., oni su izvjestili Glavni odbor da je pritužba predsjednika Hodžića „na blagajnika Mjesnog odbora g. Abdulaha Berbića, učitelja (...) bespredmetna i da krivica za nerad u Lukavcu ne leži na blagajniku nego na predsjedniku g. Hodžiću koji nije od inicijative.“ Zato se, kao rješenje Glavnom odboru upućuje prijedlog da na prvoj izbornoj skupštini pokuša za „Gajret“ ponovo pridobiti Ahmed-agu Kovačevića, koji, istina, vodi mjesno potporno društvo „Hajr“ i tako indirektno radi protiv „Gajreta“, ali je činjenica da on još uvijek ima veliki upliv u narodu iako nije više predsjednik Općine. Drugi prijedlog bio je da se „na blagajničku dužnost postavi općinski bilježnik Fehim Bešlagić, koji je više u kontaktu s narodom i koji će lakše ubirati članarine, a tajničku dužnost da preuzme učitelj g. Abdulah Berbić“.²³

Ove preporuke, međutim, samo su djelimično uvažene. I pored oštре kritike za slab rad, predsjednik povjerenstva Himzo Hodžić nije smijenjen. Nalazeći se na funkciji predsjednika općine, on je očigledno imao dobru političku zaledinu, pa se Kovačević kao kandidat za predsjednika lukavačkog „Gajreta“ više i ne spominje. Ostali manje važni prijedlozi iz spomenutog pisma su prihvaćeni. Dotadašnji blagajnik Abdulah Berbić, koji je i bio u najvećoj zavađi sa predsjednikom Hodžićem, „unaprijeđen“ je postavljanjem na dužnost sekretara, dok je funkciju blagajnika od njega preuzeo općinski bilježnik Fehim Bešlagić..

Navedene promjene su samo malo utišale sporove unutar rukovodstva. Sudeći po zapisniku sa odborske sjednice od 31. 1. 1931., u pogledu aktivnosti, nije došlo ni do kakvog preokreta nabolje. Sva aktivnost svodila se na probleme

²² Neposredno poslije zavođenja diktature, dr. Avdo Hasanbegović je premješten sa dužnosti velikog župana u Mostaru na istu dužnost u Tuzli, da bi po uspostavi banovina bio postavljen za pomoćnika bana Drinske banovine u Sarajevu. Od septembra 1931. do početka 1932. bio je ministar bez portfelja u Živkovićevoj vladi, a jedno vrijeme i predsjednik Narodne skupštine.(I. Kemura, *Nav. djelo*, 189 – 192)

²³ A BiH F PKD „Gajret“, K 8/30, 1491 (Izvještaj po sporu odbora "Gajreta" u Gornjoj Tuzli i Lukavac od 24. 5. 1930.

s članarinom, „drugo nije moguće jer ima u ovom selu drugih zapreka.“ Održana je svega jedna odborska sjednica, nije organizovana ni jedna zimska zabava „jer nije sigurnost za posjetu“. Izostala je i ramazanska tombola jer „nije se htio ni jedan kafedžija primiti“ tog posla, nije sređena blagajna itd. I pored „odborskog nastojanja ne htjede se javiti dovoljan broj lica i tako se tečaj (analfabetski) nije mogao organizovati.“ Konstatuje se da nema ni jednog „reflektanta za konvikt“. Kako je knjiga za pripremu predavanja kasno stigla, zaključeno je da se predavanja organizuju tokom Ramazana.²⁴ Opet ništa konkretno... Samo opravdanja za nerad. Društvo je i dalje egzistiralo, takoreći samo na papiru.

Očekivalo se da će tu dugotrajnu krizu „presjeći“ izborna Skupština Mjesnog odbora, koja je, uz velika natezanja, ipak održana 14. 6. 1931. godine.²⁵ To se međutim, nije dogodilo. U svom izvještaju Glavnog odboru, Abdulah Berbić, u funkciji tajnika, naveo je „da je rad odbora bio slab jer se je u ovom mestu ukorenila nesloga među narodom te postoji razdor i razdvoj..“ Taj je „razdvoj“ i onemogućio izbor novog mjesnog odbora, pa se linijom manjeg otpora, kao privremeno rješenje, uspostavilo Povjereništvo, sa već postojećim kadrom. Dužnost prvog povjerenika preuzeo je dotadašnji tajnik Abdulah Berbić (učitelj), dok je za drugog povjerenika ili pomoćnika mu izabran Fehim Bešlagić, opštinski bilježnik.²⁶

Formalne promjene statusa rukovodstva nisu bile dovoljne za oživljavanje rada „Gajreta“. Tek krajem 1933. godine stekli su se povoljniji uslovi za njegovo „ozdravljenje“ i jače aktiviranje. Izbornu konferenciju i sve prijatelje Društva, poslije dugotrajnih priprema, napokon je uspio okupiti povjerenik Abdulah Berbić, 14. 1. 1934. godine. Dnevnim redom predviđen je upis novih članova, izbor mjesnog odbora umjesto Povjereništva i pitanje otvaranja „Gajretove“ čitaonice. Kako piše u izvještaju, skupštini se prvo obratio općinski djelovođa Muhamed Tanović i u kratkim crtama podsjetio na značaj „Gajreta“ u kulturnom i ekonomskom podizanju muslimana. Usput je apelovao na prisutne da se upišu u članstvo „Gajreta“ kako bi se mogao izvršiti izbor i konstituisanje novog

²⁴ A BiH F PKD „Gajret“, K 10/31, 489 (Zapisnik sa sjednice MO Lukavac, 31. 1. 1931.)

²⁵ Prisutni: Himzo Hodžić, predsjednik, Ilijaz Nuhić, potpredsjednik, Fehim Bešlagić, blagajnik, Nazif Redžić, zamjenik, Redžo Salkić i Alija Hodžić, članovi „Gajreta“ (A BiH F PKD „Gajret“, K 11/31, 2363, Zapisnik sa Skupštine MO Lukavac, 14. 6. 1931.)

²⁶ A BiH F PKD „Gajret“, K 11/31, 2363 (Zapisnik sa Skupštine MO Lukavac, 14. 6. 1931.)

mjesnog odbora. Njegov apel je naišao na dobar odziv, pa je, nakon što se upisalo preko 50 članova, izvršen izbor mjesnog odbora „Gajreta“ u sljedećem sastavu: Muharem Pašić izabran za predsjednika, učitelj Abdulah Berbić, za potpredsjednika, apsolvent Trgovačke akademije Nazif Suljkanović, za sekretara i opštinski djelovođa Muhammed Tanović za blagajnika.²⁷

Osim izbora novog rukovodstva, na toj istoj sjednici konačno je riješen i problem čitaonice koji je do tada otežavao rad „Gajreta“ u Lukavcu. Prostorije za otvaranje čitaonice besplatno je ustupio predsjednik opštine Himzo Hodžić, dok je prilog za nabavku namještaja i inventara u iznosu od 500 dinara dala Jugoslovenska tvornica „Solvay“.²⁸

Pojačana kulturno-prosvjetna djelatnost „Gajreta“ u Lukavcu poslije 1934. godine

Zahvaljujući novom rukovodstvu i otvaranju čitaonice, tokom 1934. godine došlo je do izvjesnog preokreta u radu Društva. Postepeno se povećavao interes za „Gajret“ i rastao broj njegovih članova. Do polovine 1934. godine evidentirana su 72 člana koji su redovno plaćali članarinu - od toga 63 muslimana i 9 nemuslimana. Bilo ih je iz svih socijalnih i profesionalnih krugova, najviše zemljoradnika, zanatlija i trgovaca, jedan broj činovnika i državnih službenika (među kojima je bila i učiteljica Nafija Kamber Baljak).²⁹

Nepisano pravilo da „Gajretom“ rukovode predsjednici opštine nije primijenjeno poslije općinskih izbora u Drinskoj banovini, 1936. godine. Umjesto Himze Hodžića, na funkciju predsjednika opštine Lukavac, po drugi puta izabran je Ahmed-aga Kovačević, ali nije preuzeo i „Gajret“. Na čelu Mjesnog odbora

²⁷ Za ostale članove mjesnog odbora izabrani su: Himzo Hodžić, predsjednik opštine, Matija Mandić, namještenik „Solvay“ tvornice, i Nuhić Ešref, trgovac. Izabran je i Nadzorni odbor u sastavu: Čamil Hasanović, trgovac, Mehmed Nuhic, trgovac i Mehmed ef. Imamović, mualim. Izabrani su i njihovi zamjenici: Iljaz Mujčinović, Murat Karamehmedović, Ahmo Begić, Nazif Redžić i Ragib Osmić. (A BiH F PKD „Gajret“, K 16/34, 424, Izvještaj o radu Mjesnog odbora Turski Lukavac, 14. 1. 1934.)

²⁸ A BiH F PKD „Gajret“, K 16/34, 424 (Izvještaj o radu Mjesnog odbora Turski Lukavac, 14. 1. 1934.)

²⁹ A BiH F PKD „Gajret“, K 17/35, 2984 (Spisak redovnih članova Mjesnog odbora Lukavac, evidencija članarine od 18. 6. 1934. godine)

ostao je i dalje Muharem Pašić, sa kojim je nastupio i najplodotvorniji period „Gajreta“ u Lukavcu. Mandat mu je produžen na godišnjoj skupštini Mjesnog odbora, održanoj 1. 9. 1940. godine. Na toj funkciji će i ostati sve do početka rata i stvaranja NDH, 1941. godine.³⁰

Krajem 1934. godine, širom Bosne i Hercegovine vodila se akcija na prikupljanju sredstava za izgradnju „Gajretovog“ doma u Sarajevu. U Lukavcu je to obavljeno na konferenciji Društva, 1. 12. 1934. godine. Konferenciju je otvorio predsjednik Muharem Pašić, a propagandni letak „Dižimo Gajretov dom“ i Pravilnik za izgradnju „Gajretovog“ doma pročitao sekretar mjesnog odbora Nazif Suljkanović.³¹

Potom su prisutni jednoglasno izabrali Mjesni odbor za gradnju „Gajretovog“ doma.³² U dopisu od 10. 12. 1934. izvijestili su Glavni odbor da su već počeli sa prikupljanjem sredstava, predloživši da se u akciju uključi i Tvornica „Solvay“. Prihvatajući taj prijedlog, Glavni odbor se direktno obratio Tvornici pismom od 14. 12. 1934. godine.³³

U kulturno-prosvjetnom radu Mjesnog odbora, poslije 1935. godine naročito su forsimani oni sadržaji, koji su se prezentirali građanstvu u povodu vjerskih muslimanskih praznika i manifestacija. Za ilustraciju, spomenimo mevludski program koji je 23. decembra 1935. izveden u prostorijama narodne osnovne škole u Lukavcu. Mevlud su proučili đaci mjesne ibtidajije, uz predvođenje mualima Hasan ef. Hodžića. Prije početka mevluda prisutne je pozdravio predsjednik Mjesnog odbora Muharem Pašić. Zatim je sekretar odbora Nazif Suljkanović pročitao „Gajretovo“ predavanje „Značaj društvenog života po islamu“ od gosp. Muhamed ef. Pandže. Za vrijeme Mevluda prisutnim se dijelilo

³⁰ Otvaranje „Gajreteve“ čitaonice u Lukavcu Turskom, „Gajret“, XXII/1, Sarajevo, januar 1941, str. 26

³¹ A BiH F PKD „Gajret“, K 16/34, 3720 (Izbor Odbora Lukavac za prikupljanje sredstava radi izgradnje „Gajretovog“ doma, 11. 12. 1934.)

³² Na spisku članova novog Odbora našla su se sljedeća imena: Safet Čehajić, predsjednik, Abdulah Berbić, potpredsjednik, Nazif Suljkanović, sekretar i Ešref Nuhić, blagajnik. Za članove tog odbora izabrani su: Ibrahim Salkić, Hasan Hadžić, Ahmo Begić, Ilja Mujčinović i Ragib Osmić, Matija Mandić, Muhammed Tanović i Himzo Hodžić (A BiH F PKD „Gajret“, K 16/34, 3720, Izbor Odbora Lukavac za prikupljanje sredstava radi izgradnje „Gajretovog“ doma, 11. 12. 1934.)

³³ A BiH F PKD „Gajret“, K 16/34, 3720, Izbor Odbora Lukavac za prikupljanje sredstava radi izgradnje „Gajretovog“ doma, 14. 12. 1934.)

šerbe, a Mevlud je „učio“ Hasan ef. Hodžić. Programu je prisustvovalo oko 150 osoba, a prikupljen je i značajan iznos dobrovoljnih priloga.³⁴

Sličnu priredbu Mjesni odbor „Gajreta“ organizovao je i povodom obilježavanja Hadži bajrama, 16. 3. 1935. Poslije prigodnog obraćanja predsjednika Mjesnog odbora Muhamrema Pašića i izvedenog kulturno-zabavnog programa, zadužena su lica koja će prikupljati priloge za „Gajret“ pred džamijama kako u Lukavcu, tako i Bokaviciма i Dobrnji, gdje još uvijek nisu bila uspostavljena povjereništva „Gajreta“. ³⁵

Osim redovnih kulturno-zabavnih priredbi, u Lukavcu su u to vrijeme bili popularni i veliki narodni teferiči koji su se takođe vezivali za muslimanske vjerske praznike. O teferiču organizovanom 1. 9. 1940. godine, list „Gajret“ donio je više detalja koji mogu biti zanimljivi za sagledavanje društvene atmosfere u Lukavcu neposredno pred izbijanje Drugog svjetskog rata: „Lijep dan kao i popularnost „Gajretovih“ priredaba okupili su na teferič mase posjetilaca iz svih okolnih sela kao i lijep broj građana iz Tuzle. Ovaj put primjećen je naročito velik broj muslimanskog ženskog svijeta. Od predstavnika društva i korporacija teferič posjetiše: Mirko Miller, direktor Jugosl. Solvaj tvornice sa gospodom, gosp Ali ef. Aganović, član Ulema medžlisa iz Sarajeva na službenom putu kroz Lukavac, delegati Mjesnog odbora „Gajreta“ iz Tuzle sa pretdsjednikom g. Muratbegom Zaimovićem i sekretarom gosp. Mehmedom Salihspahićem na čelu, delegati mjesnog odbora „Gajreta“ iz Puračića i drugi. Važno je istaknuti da je toga dana poslije podne namaza g. Ali ef. Aganović, član Ulema medžlisa održao popularan vaz u kome je istakao potrebu prosvjećivanja našeg svijeta, te s tim u vezi i dužnost svakog muslimana da pomaže kulturno-prosvjetna društva.“³⁶ U ovom članku može se pročitati i detaljan spisak uglednih gostiju koji su dali dobrovoljne priloge za „Gajret“. Iz njega se vidi da je bio šarolik sastav društvene i političke elite tadašnjeg Lukavca koja je podržavala „Gajret“. ³⁷

³⁴ Najveće priloge su dali: Mehaga Čamđić, Muhamet ef. Abdihodžić, Mehmed Fatušić, Rašid Dedić, Mujo Fatušić, Memaga Nuhić, Husein Begić, Umija hanuma Tanović, Mehmed Bešić, Jusuf Iljazović, Mujaga Tanović, Avdo Begić, Džemal Fazlić i dr. (A BiH F PKD „Gajret“, K 17/35, 210, Izvještaj o radu MO „Gajreta“ Lukavac, 23. 12. 1934.)

³⁵ A BiH F PKD „Gajret“, K 17/35, 625 (Izvještaj MO „Gajreta“ Lukavac, 16. 3. 1935.)

³⁶ „Gajretov“ teferič u Lukavcu, „Gajret“ XXI/12, 1940. str. 258

³⁷ „Dobrovoljne priloge za teferič darovaše sljedeća gg.: Jugoslovenska „Solvay“ Tvornica Din 300., Mirko Miller, direktor Jugoslovenske „Solvay“ tvornice 100 Din., Muradbeg Zajimović, predsjednik mjesnog odbora „Gajreta“ Tuzla Din. 100. -, Mihajlo Božić, trgovac Din. 60.-, Ing. Milošević Miloš Din 50.-, Kovačević Ahmedaga, pretdsjednik

Nakon izbora novog Mjesnog odbora i produženja mandata Muharemu Pašiću (1. 9. 1940.), na prvoj radnoj sjednici, održanoj 23. 9. 1940., odlučeno je da se ponovo otvori „Gajretova“ čitaonica, koja duže vremena nije bila aktivna. Svečano otvaranje upriličeno je uoči Ramazana, 2. oktobra 1940., ovoga puta u prostorijama kafedžije Avde Mujića, koji ih je za prvih 6 mjeseci ustupio besplatno i za to dobio javnu zahvalu od Mjesnog odbora. Iako je nešto inventara preneseno i iz ranijeg prostora čitaonice, ipak je opremanje novog prostora najviše pomogla Tvrnica „Solvay“, poklonivši nešto namještaja i 20 knjiga, te novčanu donaciju od 1000 din. Nabavka i uključivanje prvog radio aparata u čitaonici, krajem oktobra ili početkom novembra 1940., bio je veliki događaj u Lukavcu. Novac za kupovinu radio aparata prikupljen je u sabirnoj akciji, koja je i pokrenuta na samoj svečanosti povodom otvaranja čitaonice.

U izvještaju Mjesnog odbora od 6. 11. 1940. navodi se da je popularnost „Gajreta“ porasla zahvaljujući novim lijepo opremljenim prostorijama čitaonice, a naročito nakon nabavke i puštanja radio aparata. Broj „gajretovaca“ porastao je na preko 100, od kojih je 80 bilo u članstvu čitaonice.³⁸ U tom periodu organizovano je više sastanaka, priredbi, predavanja... Spomenimo Ramazansko predavanje koje je 20. oktobra (samo dvadesetak dana od aktiviranja čitaonice) u Lukavcu organizovao Mjesni odbor „Gajret“ iz Tuzle, obilazeći „Gajreteve“ jedinice u okolini Tuzle. O tom predavanju izvjestio je i list „Gajret“: „Poslije Teravije namaza održao je u džamiji vaz Hadži Sabit efendija Aganović, muderiz iz Tuzle. Poslije toga u prostorijama „Gajreteve“ čitaonice govorio je o značaju

opštine u Lukavcu Din 50. -, Pašić Muharem presjednik mjesnog odbora „Gajreta“ u Lukavcu Din 50.-, Pašić Muhamed din 50.-, Hierche Josip Din 50.-, Muminagić Salih Din 30.-, Čehajić Safet Din. 30.-, Suljkanović Nazif, Din 30.-, Diebalo Josip Din 25.-, Berbić Abdulah Din 20.-, Osmić Ahmet Din 20.-, Dedić Habibija Din 20.-, Ali ef. Aganović Din 20.-, Salihpahić Mehmed Din 20.-, Wajand Anton Din 14. g., te po Din 10. - gg. Renatus Pobolšar, Hasan Fatušić, Munir Jahić, Njegovan Ranko, Tufekčić Ana, Zubanović Paša, Suljkić Hasan, Bektašević, Telalbašić, Biković Ibrahim i drugi. Mjesni obrtnici darovaše sljedeće priloge: g. Rašid Bruljić, gostoničar Din 214.-; g. Juso Biković kafedžija Din 30.-; Avdo Mujić kafedžija Din 20.; Juso Mujčinović kafedžija Din 20.-; Muharem Kabil pekar Din 20.-; Meho Osmić kafedžija Din 15 itd. Kao dobrovoljni prilog u naravi darovala je „Našića“ d.d. sa svog lagera u Puračiću 200 tekućih metara drvenih okrajaka za spravljanje provizornih stolova.“ („Gajretov“ teferič u Lukavcu, „Gajret“ XXI/12, 1940. str. 258)

³⁸ A BiH F PKD „Gajret“, K 23/40, 3195 (Otvaranje „Gajreteve“ čitaonice u Lukavcu, 16. 11. 1940.)

Gajreta i prosvjećivanja uopšte profesor tuzlanske gimnazije g. Ibrahim Imamović, a o zanatskim školama govorio je nastavnik zanatske škole g. Šukrija Čustović. Pored pomenutih prisustvovao je kao delegat Mjesnog odbora *Gajreta* iz Tuzle i gosp. Mehmed Salihspahić, upravnik *Gajretova* internata. Predavanje je uspjelo u svakom pogledu, te ovu akciju Mjesnog odbora u Tuzli treba naročito pohvaliti s napomenom, da bi preko zime trebalo nastaviti sa ovakvim prigodnim predavanjima³⁹

Na osnovu raspoloživih i djelimično prezentiranih izvora, može se zaključiti da je „Gajret“ u Lukavcu dospio u krizu vrlo brzo nakon svog obnavljanja. Kriza i stagnacija počinje od 1923. godine, kada se sa funkcije predsjednika povlači Ahmed-aga Kovačević, koji je već imao „svoje“ dobrotvorno društvo „Hajr“ i manje-više traje sve do političkih promjena koje će uslijediti nakon zavođenja šestojanuarske diktature, iza 1929. godine. Glavni odbor je, vjerovatno, imao svoje razloge što je Kovačevića i nakon njegove ostavke bezuspješno pokušavao zadržati na čelu „Gajreta“. To je unosilo smutnju i uticalo na dalje slabljenje „Gajreta“. Bilo je perioda kada je čitava organizacija padala na jednog ili dva pojedinca. U pozadini su, uglavnom, bile političke, ali i lične trzavice između određenih osoba. Pokušaji da se oživi rad „Gajreta“ nisu dali veće rezultate sve do 1934. godine, kada je izabrano potpuno novo rukovodstvo i pokrenut rad „Gajretove“ čitaonice. Unutar tog novog rukovodstva bilo je više sloga i razumijevanja, pa je zato osigurana snažnija podrška iz fabrike „Solvay“, vidno se povećavao broj članova kao i onih koji su materijalno pomagali Društvo što je rezultiralo njegovim sve bogatijim i raznovrsnijim programima koji su pobuđivali zapažen interes građanstva.

Osnivanje čitaonice i obnova rada „Gajreta“ u Puračiću, poslije 1928. godine

Malo znamo o nekim konkretnim aktivnostima „Gajreta“ u Puračiću u periodu od uspostave Povjereništva do prvih općinskih izbora, 1928. godine. Tek nakon

³⁹ Otvaranje „Gajretove“ čitaonice u Lukavcu Turskom, „Gajret“, XXII/1, Sarajevo, januar 1941, str. 26

„kadrovske popune“ i imenovanja na povjereničke dužnosti općinskog bilježnika Mehmeda Fatušića i učitelja Munira ef. Jahića (29. 11. 1928.), ovdje počinje brži oporavak „Gajreta“. Obezbjedjenje prostorija za čitaonicu „Gajreta“, bio je prvi važan i uspješno obavljeni zadatak spomenutog dvojca.⁴⁰ „Ovim činom“, kako je pisao list „Gajret“ „udaren je temelj „Gajretu“ u ovom mjestu i postepeno će ga dovesti u sklad sa društvenim pravilima, te osnovati Mjesni odbor u Puračiću jer se je do sada upisalo preko 50 članova.“⁴¹

Obnoviteljska skupština „Gajretove“ čitaonice održana je 27. 1. 1930. godine, u kafani Avde Kadrića u Puračiću. Skupštini se odazvalo 38 građana koji su jednoglasno izabrali novo rukovodstvo (odbornike čitaonice) i usvojili izmjenu pravila po kojoj su članovi čitaonice ujedno i članovi društva „Gajret“.⁴² Za predsjednika Čitaonice izabran je Mehmed Čamđić, koji je nakon uvođenja šestojanuarske diktature, 1929. godine, imenovan na dužnost predsjednika općine, umjesto smijenjenog i po režim nepodobnog Đulage Ćosićkića, legalno izabranog na prvim općinskim izborima, 29. 10. 1928 godine.⁴³

⁴⁰ A BiH F PKD „Gajret“, K 8/30, 505 (Izvještaj o radu Pododbora „Gajreta“ Puračić); Gajret kalendar, XI, godište 1930., Sarajevo 1930., 80

⁴¹ *Gajret kalendar*, XI, godište 1930., Sarajevo 1930., 80

⁴² Jednoglasno su izabrani novi odbornici čitaonice i to: predsjednik Mehmed Čamđić, potpredsjednik Ahmet-aga Dugonjić, tajnik Munir Jahić, blagajnik Mujo Fatušić, knjižničar Džemal Fazlić, kućenadzornik Smail Nogić, odbornici Mehmed Jašarević i Sulejman Tinjić, zamjenici: Latif Čamđić i Mehmed Sakić; disciplinski odbor: Mehmed Fatušić, Mehmed Muminović i Emin ef. Ćosićkić; revizori: Sadik Tinjić i Salko Dedić (A BiH F PKD „Gajret“, K 8/30, 505 - Izvještaj o radu Pododbora „Gajreta“ Puračić, 27. 1. 1930; *Gajret kalendar*, XI/1930, Sarajevo 1930., 80);

⁴³ Meho Čamđić zv. Mehaga bio je ugledan trgovac i posjednik, „sa prilično velikim naslijedenim bogatstvom i solidnim obrazovanjem“, rođen je u Puračiću 1889. godine, imao je dva brata Latifa i Jusufa i dvije sestre Sajdu i Fahiru. Dva puta uzastopno biran je za predsjednika opštine Puračić – 1928. i 1933. godine. Pripadao je prorežimskoj radikalnoj struci i ostao blizak vlasti skoro do kraja života. Za njegovo ime vezuje se modernizacija zapuštene čaršije u Puračiću, uvođenje javne rasvjete, regulacija rječice kroz centar, šetališta, javnog kupatila, javnih česmi itd. Mehaga je preživio rat i jedva sastavljujući kraj s krajem, umro 1951. godine u 62. godini života. Iako se u jednom pismu iz Puračića optužuje kao protivnik „Gajreta“, zna se da je čitavog svog života bio dobrotvor „Gajreta“. I Mehagin otac Omer Čamđić je, izgleda, još prije Prvog svjetskog rata bio među prvima utemeljiteljima „Gajreta“ u Puračiću, a možda i njegov predsjednik. Iza njegove smrti, glavnu riječ u „Gajretu“ vodili su njegovi sinovi, u prvom redu Mehaga, ali i braća mu Latif i Jusuf. Pored imućnog stanja koje im je omogućavalo da aktivno pomažu „Gajret“, Mehaga i Latif su bili veliki ljubitelji muzike, posebno Latif koji je kao školovan muzičar svirao prim i gitaru i bio voditelj čuvene „Gajretove“ tamburaške sekcije, u kojoj je i sam svirao na primu kao kapelnik. Braća Čamđići su zajedno sa,

Dolaskom na funkciju predsjednika opštine i izborom za predsjednika obnovljene „Gajretove“ čitaonice, Mehmed Čamđić je ušao „na velika vrata“ u lokalnu politiku i društveni život Puračića. U početku, izgleda, nije blagonaklono dočekan ni među mjesnim političarima, niti u povjereništvu „Gajreta“. Potvrdu za to nalazimo u izvještaju Povjereništva od 14. 2. 1930. godine, u kojem povjerenik Mehmed Fatušić otvaranje čitaonice u Puračiću pripisuje sebi u zaslugu, a Mehmeda Čamđića svrstava među doskorašnje protivnike „Gajreta“, pri čemu ne dovodi u pitanje njegov izbor za predsjednika „Gajretove“ čitaonice. Naprotiv, Fatušić je u interesu „Gajreta“ postupio sasvim pragmatično i umjesto opstrukcije, kako piše u tom izvještaju, zamolio Glavni odbor „da upravite jedan dobro žećeći dopis odma upravi Gajretove čitaonice u Puračiću na ruke predsjednika Mehmeda Čamđića koji je ujedno i predsjednik opštine jer sam njega imao kao najvećeg protivnika Gajreta koji me je ometao i teško došao za člana Gajreta a pogotovo u Čitaonicu đe će ja lično pomoći njega uspjeti za naš Gajret ako Bogda vrlo dobro. Ja mislim da bi sa spomenutim dopisom tog odbora dalo se velikog poleta ne samo spomenutom koji ima veliku ulogu ovde nego i cijelom odboru, koji mogu sve da učine.“ U tom istom dopisu, zamolio je Glavni odbor da sa svoje strane potakne i podrži gostovanje Pododbora „Gajret“ iz Tuzle sa jednim bajramskim programom u Puračiću i tako pomogne da se novootvorena mjesna čitaonica što prije osposobi za takve programe. Takođe je zatražio i pojašnjenja oko organizacije tombole i primanja u „Gajret“ pojedinaca pravoslavne vjere.⁴⁴

Reagujući na ovaj izvještaj, Glavni odbor je u dva odvojena dopisa (sa istim datumom: 18. 2. 1930.) uputio detaljnije instrukcije i Fatušiću i Čamđiću. I u jednom i u drugom objašnjeno je da je, prema novim pravilima za čitaonice,

kasnije izabranim i uspješnim predsjednikom Hasanom Fatušićem, zaslužni što je „Gajret“ u Puračiću bio jedan od najaktivnijih u BiH u godinama pred Drugi svjetski rat. Zahvaljujući njihovim prilozima i prilozima ostalih bogatijih ljudi, za „Gajret“ su nabavljeni veoma kvalitetni, ali i skupi muzički instrumenti u Beču. (Salih Šabanović, *Nav. djelo*, 38)

⁴⁴ Iz iskaza naplaćene članarine, koji je povjerenik Fatušić poslao u prilogu spomenutog izvještaja može se vidjeti da je, 13. 2. 1932. godine, u Puračiću bilo 20 članova „Gajreta“, među kojima i trojica pravoslavne vjere. (A BiH F PKD „Gajret“, K 8/30, 505, Izvještaj o radu Pododbora „Gajret“ Puračić, 27. 1. 1930.)

„mjesni odbor „Gajreta“ ujedno je i odbor čitaonice“, s tim što blagajnik mora voditi dvije blagajne - posebno za „Gajret“, a posebno za čitaonicu.

U odvojenom dopisu povjereniku Fatušiću, piše i sljedeće: „Veseli nas da ste osnovali Gajretovu čitaonicu jer je s time udaren temelj „Gajretu“ u vašem mjestu i postepeno će ga dovesti na zavidan stepen.“⁴⁵ U dopisu Mehmedu Čamđiću, Glavni odbor mu šalje svoje posebne „čestitke i pozdrave“: „Naš povjerenik u Puračiću izvješćujući nas o svom radu, među ostalim izvjestio nas je i o osnutku Gajretove čitaonice na čelu s Vama, pa Vas Glavni odbor pozdravlja sa ostalim odborom i želi Vam mnogo uspjeha na započetom radu na opšte dobro svih nas muslimana. (...) Slobodni smo Vas umoliti kao viđenog i uplivnog mješćanina da u što kraćem vremenu nastojite u zajednici sa povjerenikom sazvati skupštinu „Gajreta“ i osnovati mjesni odbor, kako bi se i u Puračiću, po primjeru ostalih mjesta, oživio rad za „Gajret“ i to u svim pravcima.“⁴⁶

Međutim, trebalo je proći skoro godina dana da bi se nešto konkretnije uradilo po ovim instrukcijama. Tek 29. 12. 1930. „ova je čitaonica održala svoju glavnu skupštinu na kojoj je prisustvovala natpolovična većina članova koja je mogla nesmetano da zaključuje pravovaljane zaključke.“⁴⁷ Govorilo se i o značaju „Gajreta“, odata je počast Kralju i izabrana nova uprava u sastavu: Mehmed Čamđić (predsjednik), Petar Božić (potpredsjednik), Munir Jahić, učitelj (tajnik), Mujo Fatušić (sekretar), Hasan ef. Hodžić (kućepazitelj), Džemal H. Fazlić (knjižničar).⁴⁸ Na kraju je usvojen i zaključak da se organizuje prigodna zabava za Hadži bajram na kojoj će nastupiti dilektantska sekcija i tamburaški zbor.⁴⁹

⁴⁵ A BiH F PKD „Gajret“, K 8/30, 505 (dopisi Glavnog odbora Mehmedu Čamđiću i Mehmedu Fatušiću, od 18. 2. 1930.)

⁴⁶ A BiH F PKD „Gajret“, K 8/30, 505 (dopisi Glavnog odbora Mehmedu Čamđiću i Mehmedu Fatušiću, od 18. 2. 1930.)

⁴⁷ A BiH F PKD „Gajret“, K 10/31, 14 (Izvješće i zaključci Glavne skupštine „Gajretove“ čitaonice u Puračiću, 29. 12. 1930.)

⁴⁸ Kao odbornici bez funkcije izabrani su: Mehmed Fatušić, općinski bilježnik, Mujo Sarajlić, Hašim Alihodžić i Mehmed Muminović, udisciplinski odbor izabrani su: Sejfo Handanović, Sadik Tinjić i Sulejman Karabegović. Kao virilni članovi u sastav Upravnog odbora ušli su predsjednik Mehaga Čamđić i tajnik Munir Jahić. (A BiH F PKD „Gajret“, K 10/31, 14, (Izvješće i zaključci Glavne skupštine „Gajretove“ čitaonice u Puračiću, 29. 12. 1930.)

⁴⁹ A BiH F PKD „Gajret“, K 10/31, 14 (Izvješće i zaključci Glavne skupštine „Gajretove“ čitaonice u Puračiću, 29. 12. 1930.)

Zanimljivo je da je u toku obnavljanja rada čitaonice i uspostave mjesnog odbora „Gajreta”, dotadašnji povjerenik Mehmed Fatušić ostao u drugom planu, tek samo kao „obični” član uprave i disciplinskog odbora. Teško je utvrditi da li je to bilo slučajno ili stvar internih odnosa između Fatušića i Čamđića. Dio odgovora može se izvući iz propratnog dopisa uz izvještaj Glavne skupštine „Gajretove” čitaonice u Puračiću u kojem se „naslov moli” da u listu (misli se na „Gajret”) objelodani „da je dosadašnje povjereništvo „Gajreta” u Puračiću ukinuto i da je sav rad oko „Gajreta” preuzela „Gajretova” čitaonica u svoje ruke kako je to ranije naslovu javljeno”. U potpisu je Mehmed Čamđić, predsjednik.⁵⁰

Ustvari, „Gajret” je u svoje ruke, Mehmed Čamđić (Mehaga), preuzeo odmah nakon dolaska na dužnost predsjednika opštine i izbora za predsjednika „Gajretove” čitaonice u Puračiću. Formalno je ukinuo Povjerenišvo, a odbor čitaonice uredio kao Mjesni odbor „Gajreta”. Potpisivao se i kao predsjednik čitaonice i kao predsjednik Mjesnog odbora „Gajreta”, što se u konačnici nije ni kosilo sa instrukcijama iz Sarajeva. Njemu zahvaljujući i njegovom autoritetu predsjednika općine, organizacija „Gajreta” u Puračiću podignuta je sa nivoa dva povjerenika, na nivo mjesnog odbora, dok „Gajretova” čitaonica od tada redovno organizuje kulturno-zabavne priredbe za domaće građanstvo i poduzima prva gostovanja izvan svog atara.

Njihovo prvo predstavljanje bilo je 8. 10. 1930. g., u susjednom Lukavcu (Fabrika), gdje su priredili veliki teferič i pokazali se u pravom svjetlu. Program je bio raznovrstan i zanimljiv - od kulture i zabave do konjskih i pješačkih trka. Po prvi put je javno nastupio i tamburaški orkestar čitaonice. Teferič je prema „Gajretovim” izvještačima, okupio od 1.500 do 2000 osoba, najviše „seoskog svijeta”, ali je, s druge strane, primijećen mali odziv građanstva iz Tuzle iako je teferič i tamo na vrijeme oglašen ... U svom izvještaju Glavnom odboru, koji potpisuje kao predsjednik Čitaonice, Mehmed Čamđić je posebno istakao tamburaški zbor Društva.⁵¹ O ovom nastupu opširniji izvještaj objavljen je i u „Gajretovom” listu pod naslovom „Gajretov teferič Mjesnog odbora u Puračiću”.⁵²

⁵⁰ *Isto*

⁵¹ A BiH F PKD „Gajret”, K 9/30, 3995 („Gajretov“ teferič u Puračiću)

⁵² „Gajret”, XI/30, Sarajevo 1930., 567

Sa sličnim programima i zabavama Društvo je uspješno nastupalo i u narednim godinama, kako pred domaćom publikom, tako i u gostovanjima po okolnim mjestima. Velikog odjeka imala je „Gajretova“ zabava, održana u samom Puračiću 20. 1. 1934. godine, s ciljem da se Društvo sa svojim idejama propagira i na selu. Nakon kulturno-umjetničkog dijela programa⁵³, organizovana je igranka koja je potrajala „sve do jutra“. Ovom zabavom, kako piše u službenom izvještaju, ostvarena je od ulaznica značajna suma, koja će se uložiti u opremanje Društva. Nešto novca odvojeno je i za kupovinu brašna, koje će se podijeliti mjesnoj sirotinji. Posebna zahvalnost iskazuje se Tvornci „Solvay“, koja je sa najvećim iznosom materijalno podržala ove programe. Svojom posjetom priredbu su uveličali i članovi „Gajreta“ iz Tuzle i Turskog Lukavca. Posebne pohvale, kako stoji u izvještaju, zasljužuje predsjednik „Gajretovog“ odbora Mehmed Čamđić, te odbornici – učitelji osnovne škole u Puračiću: Džemal Azabagić i Munir Jahić, koji su i pripremili sve te programe. Pohvale su upućene i Petru Božiću, potpredsjedniku mjesnog odbora „Gajreta“, te Mehmedu Fatušiću, opštinskom bilježniku, Sadiku i Sulejmanu Tinjiću, Muji i Hašimu Tinjiću, svi iz Puračića.⁵⁴

Mehmed Čamđić (Mehaga) bio je na čelu Mjesnog odbora „Gajreta“ najvjerovatnije do sredine 1935. godine. Na njegovo mjesto izabran je Mehmed Fatušić, nekadašnji prvi povjerenik i istaknuti aktivista Društva koji je jedno vrijeme nezasluženo bio u sjeni Mehage Čamđića. Dužnost predsjednika Mjesnog odbora preuzeo je prije juna 1935. godine. Potvrdu za to nalazimo u jednom dokumentu u kojem piše da je Fatušić u svojstvu predsjednika Mjesnog odbora izabran za drugog potpredsjednika „Gajretove“ čitaonice, nakon definitivnog povlačenja Mehmeda Čamđića.⁵⁵ Dokument potvrđuje da se Mehmed Čamđić, nakon odlaska sa dužnosti predsjednika Mjesnog odbora „Gajreta“, povukao i sa dužnosti predsjednika čitaonice u Puračiću. To

⁵³ U Programu su učestvovali učenici osnovne škole Puračić i Građanske škole iz Tuzle. Recitaciju „Živio Kralj“ (Vojislava Ilića) recitovao je Muhamed Iljazagić, đak građanske škole u Tuzli, dok su recitacije „Prokletstvo Dželal Paše“ (Sefvet-beg Bašagić) i „Mali dobošar“ izveli Sead Salihbegović i Ibrahim Čamđić, đaci osnovne škole iz Puračića. Dramski komad „Dekret“ od D. Imamovića, koji je izvela omladina Puračića, izazvao je posebno interesovanje publike. (A BiH F PKD „Gajret“, K 16/34, 301, Izvještaj o održanoj „Gajretovoj“ zabavi u Puračiću, 10. 1. 1934.)

⁵⁴ A BiH F PKD „Gajret“, K 16/34, 301 (Izvještaj o održanoj „Gajretovoj“ zabavi u Puračiću, 10. 1. 1934.)

⁵⁵ A BiH F PKD „Gajret“, K 17/35, 1662, Izvještaj o radu čitaonice Puračić, 23. 6. 1935.

je i ozvaničeno na sjednici Glavne izborne skupštine, na kojoj je imenovan za počasnog predsjednika Čitaonice, 23. 6. 1935. godine. Na toj sjednici izabran je novi upravni odbor Čitaonice u čijem se sastavu po prvi put pojavljuju i članovi „Gajreta“ – nemuslimani. Za novog predsjednika Čitaonice izabran je Muhamer ef. Abdihodžić, dok je Fatušić ostao i dalje na čelu Mjesnog odbora „Gajreta“. Uvedene su i neke nove funkcije – između ostalih, i funkcije prvog i drugog potpredsjednika. Prvu je zauzeo Petar Božić, ugledni trgovac iz Puračića, a drugu, kao što je već rečeno, Mehmed Fatušić, kao novoizabrani predsjednik „Gajreta“. Na ostalim funkcijama nije došlo do promjena: Munir Jahić ostao je i dalje tajnik, Džemal Azabagić, blagajnik, Hasan Fatušić kućenadzornik, Habibija Dedić, kuće knjižničar Čitaonice⁵⁶

Prema ocjeni Glavnog odbora, „Gajret“ u Puračiću je poslije 1936. godine bio jedno od najaktivnijih društava u Bosni i Hercegovini. Završetak mjeseca Ramazana „Gajretova“ čitaonica redovno je obilježavala bajramskim programima za građanstvo.⁵⁷ Osim prigodnih programa povodom vjerskih praznika, Mjesni odbor je redovno organizovao i druge priredbe i zabavne, prikupljao članarine i potporu, o čemu je redovno izvještavan i Glavni odbor. Spomenimo uspjelu zabavu organizovanu 19. 12. 1936. godine, na kojoj se umjesto Mehmeda Čamđića, prvi puta pojavljuje Mehmed Fatušić u funkciji novog predsjednika.⁵⁸

⁵⁶ Ostali odbornici su: Omer ef. Imamović, Avdo Šabanović, Fadil Handanović; Disciplinski odbor: Mehmed ef. Imamović, imam-matičar iz Turije, Emin Nuhić, Hašim Fatušić i Džemal Gazetić. Kao delegati za glavnu skupštinu „Gajreta“ u Sarajevu izabrani su: Mehmed Čamđić, načelnik iz Lukavca i Puračića, Mehmed Fatušić i Petar Božić, trgovac, Jusuf Gazetić, Džemal Azabagić, Muhamer ef. Abdihodžić, imam matičar iz Puračića (A BiH F PKD „Gajret“, K 17/35, 1662, Izvještaj o radu čitaonice Puračić, 23. 6. 1935.)

⁵⁷ Jedna od njih je, prema izvještaju za Sarajevo od 21. 1. 1935. godine, imala sljedeće sadržaje: prvi dan Bajrama organizован je sijelo, na kojem je, nakon pozdravne riječi predsjednika čitaonice Mehage Čamđića, predavanje o uzgoju djece održao učitelj Džemal Azabagić. Potom su izvedene 4 recitacije učenika osnovne škole u Puračiću, odigrana tombola i priređena igranka za omladinu. Prikupljen je solidan iznos putem zaduženih blokova „Gajreta.“ (A BiH F PKD „Gajret“, K 17/35, 207, Bajramska sijelo u Puračiću, 21. 1. 1935.)

⁵⁸ Nakon uobičajenog govora o značaju i ciljevima „Gajreta“ koji je održao predsjednik Društva Mehmed Fatušić (opštinski bilježnik), izvedeno je nekoliko recitacija, dramski komad „Dekret“, organizovana je i tombola i na kraju zabava na kojoj je svirao tamburaški orkestar. U izvještaju o toj priredbi posebno se izražava zahvalnost gosp. Mileru direktoru Tvornice „Solvay“ koja je pomogla i ovu „Gajretovu“ zabavu u Puračiću (A BiH F PKD „Gajret“, K 19/37, 378, Informacija o održanoj zabavi u Puračiću, 19. 12. 1936.)

I u Puračiću je tokom 1936. godine, vođena akcija prikupljanja sredstava za izgradnju „Gajretovog“ doma u Sarajevu. Sačinjen je spisak imućnijih ljudi, koji su, prema procjeni rukovodstva „Gajreta“, mogli dati svoj prilog. Spisak „imućnih“ službeno je upućen Glavnому odboru 8. 4. 1936. godine, sa prijedlogom da se, u cilju boljeg uspjeha akcije, Glavni odbor direktno obrati svim osobama sa tog spiska. Iako nemamo podataka o odzivu, niti poređenja sa drugim mjestima, spisak je zanimljiv po tome što se na njemu nalazi 27 imena onih, koji su u ekonomskom smislu u to vrijeme nešto značili u Puračiću.⁵⁹

Smjena generacija i prolazna kriza „Gajreta“ u Puračiću, sredinom 1937.

Na općinskim izborima koji su u Drinskoj Banovini provedeni 8. 11. 1936. godine, umjesto Mehage Čamđića, za predsjednika opštine izabran je Omer Salihović iz vladajuće političke grupacije JRZ. Za razliku od dotadašnje prakse, izabrani predsjednici općine više nisu preuzimali vodeća mjesta u mjesnim rukovodstvima „Gajreta“. Tako je Mehmed Fatušić sa svojom „ekipom“ ostao na čelu „Gajreta“ i nakon izbora novog predsjednika opštine Puračić nastavljajući kontinuitet uspješnog djelovanja „Gajreta“ još iz vremena Mehage Čamđića.

Međutim, već sredinom 1937. godine dolazi do prve veće krize u rukovodstvu ovog Društva u Puračiću. Krizu su izazvali porodični problemi predsjednika Fatušića, koji će kulminirati nakon što se razveo sa svojom suprugom. Bračne razmirice dovele su do sudske istrage, disciplinskog postupka i napokon do

⁵⁹ Na tom spisku nalazi se sljedećih 27 imena: Mehmed Čamđić, trgovac i predsjednik općine, Petar Božić, trgovac, Rašidaga Dedić, trgovac, Mustafaga Čamđić, trgovac i posjednik, Džemal ef. Azabagić, učitelj,. Munir ef. Jahić, učitelj, Vjera Jovanović, učiteljica, Hasan ef. Jašarević, imam matičar, Hasanaga Čamđić, pekar, Alija Čamđić, pekar, Ahmetaga Dugonjić, trgovac, Dragoljub Banjac, sveštenik, Baćić Alosman, stolar, Fatušić Mujo, opštinski pobirač, Fatušić Hasan, obućar, Fatušić Hamić, obućar, Muminović Mehmed, trgovac, Božić P. Mihajlo, trgovac, Bilanović Anđelko, trgovac, Handanović Sejdaga, pekar, Hogić Ibrahim, pekar – svi iz Puračića, zatim H. Gazetić Jusuf, posjednik, Grahić Halil, radnik, Tufegdžić Mujo radnik – svi iz Prokosovića te Imamović Mehmed ef., imam matičar,. Junuzović Omer, težak i Huskić Mehmed ef., učitelj, svi iz Turije. (A BiH F PKD „Gajret“, K 18/36, 835 (Spisak eventualnih darovatelja priloga za izgradnju „Gajretovog“ doma u Puračiću, 8. 4. 1936.)

njegove suspenzije s pozicije opštinskog bilježnika. Slučajno ili ne, na upražnjeno mjesto poslije suspenzije Fatušića postavljen je njegov šura (brat bivše supruge) Mehmedalija Osmanović, sa kojim je bio u zavađi, inače apsolvent učiteljske škole i pitomac „Gajreta“. Kad je sve to „izašlo na čaršiju“, Fatušić pokreće postupak isključenja Osmanovića iz članstva „Gajretove“ čitaonice videći valjda u njemu glavnog krivca za gubitak posla. Odluka o isključenju Osmanovića donesena je 2. 2., a službeno mu uručena tek 2. 6. 1937. godine. Na tu odluku Osmanović je odmah uputio žalbu Glavnog odboru „Gajreta“ u Sarajevu. Žalio se da je isključen voljom predsjednika Mehmeda Fatušića samo zbog privatne netrpeljivosti i sudske parnice koju je poveo protiv njega zato što mu je „obeščastio sestru“ (razvod). Opisao je i druge nepravilnosti u radu „Gajreta“ i zatražio da mu se u ovom sporu pomogne. Kritikujući stanje u Mjesnom odboru, naveo je da „naš svet kako sam vidio voli Gajret samo ga ne znaju da privuku pod svoju zastavu. I rezultat toga nerazumnoga rada jeste slab odziv članova tako da naša čitaonica danas ima samo 27 članova što je za Puračić velika sramota.“⁶⁰

Ovu pritužbu Glavni odbor je iskoristio kao povod da konačno raščisti prilično loše stanje u organizaciji u Puračiću za koje su znali još od ranije. Taj zadatak povjerili su dvojici uglednih aktivista iz Tuzle: upravniku „Gajretovog“ konvikta Mehmedu Salihspahiću i članu Glavnog odbora „Gajreta“ iz Tuzle Muradbegu Zaimoviću. Prihvativši zaduženje, oni su se na licu mesta uvjerili da se lična netrpeljivost između Osmanovića i predsjednika Fatušića prenijela i u članstvo, pa su i zaključili da je smjena Fatušića sa čelne funkcije u „Gajretu“ jedino rješenje u interesu organizacije. Zato su i predložili „centrali“ da se vrati raniji predsjednik Mehaga Čamđić, kao dokazani kadar „Gajreta“ nakon što se čuje i njegovo mišljenje u tom sporu. Mehaga se složio sa navedenim ocjenama, ali se nije želio ponovo prihvatići „predsjednikovanja“, navodeći kao razlog svoje doista narušeno zdravlje. Do smjene Fatušića je, ipak, došlo na skupštini Mjesnog odbora, održanoj 27. 6. 1937. godine, kada je, opet na prijedlog Mehage Čamđića, kao dokazanog „gajretovca“, za novog predsjednika u Puračiću

⁶⁰ A BiH F PKD „Gajret“, K 19/37, 1129 (Žalba Osmanović Mehmeda na rad Mjesnog odbora Puračić, 2. 6. 1937.)

izabran mladi obućar Hasan Fatušić.⁶¹ Ostali članovi dotadašnje uprave ovom prilikom nisu promijenjeni.⁶²

„Smjena generacija“ na čelu „Gajreta“ nije oslabila ovu organizaciju. Naprotiv, pod rukovodstvom novog predsjednika „Gajret“ u Puračiću doživljava svoje zlatno doba, naročito pred Drugi svjetski rat, kada ostvaruje uspješna gostovanja u više susjednih gradova kao što je Gornja Tuzla, Živinice, Gračanica, Čelić, Tešanj itd. To je potvrdila i redovna izborna skupština Društva, održana 6. 7. 1939. godine, na kojoj su usvojeni izvještaji o radu sekretara, blagajnika, knjižničara i nadzornog odbora, te data razrešnica dotadašnjem Mjesnom odboru. Potom je usvojen budžet društva za 1939/40 godinu i izabran novi upravni odbor, na čijem je čelu ostao i dalje Hasan Fatušić.⁶³

Posebna zahvalnost iskazana je dotadašnjem potpredsjedniku „Gajreta“ Petru Božiću, koji je izabran za počasnog potpredsjednika Društva. Za delegata na Glavnu skupštinu „Gajreta“ u Sarajevu izabran je Džemal Azabagić, učitelj iz Puračića.⁶⁴

I na kraju pregleda aktivnosti „Gajreta“ u Puračiću, treba spomenuti širu konferenciju, održanu 17. 12. 1939. na kojoj su, kao i u ostalim mjestima širom Bosne i Hercegovine, jednoglasno podržani stavovi plenuma Glavnog odbora „Gajreta“ sa sjednice održane 26. i 27. 11. 1939. o autonomiji Bosne i Hercegovine

⁶¹ Hasan Fatušić, sin Muje, rođen je 22. 6. 1909. u Puračiću, gdje je pohađao osnovnu školu od 1918.-1922. Nakon osnovne škole izučavao je obućarski zanat kod Muje Sarajlića u Puračiću. Još dok je bio na zanatu, uključivao se u rad „Gajreta“, a kasnije i „Gajretove“ čitaonice u rodnom mjestu. Nakon završetka zanata, izabran je za predsjednika Mjesnog odbora „Gajreta“, što će ga opredijeliti da skoro čitav život djeluje u kulturnim i humatiranim društvinama i organizacijama. Na toj dužnosti dočekao je početak Drugog svjetskog rata. Opredijelivši se za NOP, 13. 10. 1943. godine (drugog dana vašara) na narodnom zboru, kojem su prisustvovali mnogi mještani Puračića i Srbi i Muslimani izabran je za sekretara NOO Općine Puračić i na toj dužnosti ostao do kraja rata. (Salih Šabanović, *Nav. djelo*, 45-46)

⁶² A BiH F PKD „Gajret“, K 19/37, 1933 (Izvještaj o glavnoj skupštini MO Puračić, 27. 6. 1937.)

⁶³ U novi odbor Društva na toj skupštini izabrani su: Hasan Fatušić, predsjednik, Anđelko Bilanović, potpredsjednik, Munir Jahić, sekretar, Džemal Azabagić, blagajnik, Ali ef. Sadiković, knjižničar, Ali Osman Bašić, kućenadzornik, Fadil Handanović, odbornik; Disciplinski odbor: Hasan Fatušić, predsjednik, Munir Jahić, sekretar, Jasim Ćatović, odbornik, Husein Fatušić, odbornik, Nadzorni odbor: Omer Imamović, Emin Hamustafić (A BiH F PKD „Gajret“, K 22/39, 1383, Izvještaj o radu MO „Gajreta“ Puračić, 6. 7. 1939.)

⁶⁴ A BiH F PKD „Gajret“, K 22/39, 1383 (Izvještaj o radu MO „Gajreta“ Puračić, 6. 7. 1939)

u kojim se ističe „opravdanost stava i zahtjeva Muslimana o stvaranju zasebne samoupravne jedinice u koju bi ušla Bosna i Hercegovina, te Sandžak sa autonomnom upravom, jer je taj stav konsekventno produženje dotadašnjih političkih nastojanja bosansko-hercegovačkih muslimana.“⁶⁵

Ovakav stav Glavnog odbora „Gajreta“, podržan od svih njegovih ogranaka na terenu u delikatnom historijskom trenutku za bosanske muslimane i sudbinu Bosne i Hercegovine, pokazuje, zapravo, na čijoj se strani to „režimsko i prosrpsko“ kulturno-prosvjetno društvo nalazilo i u čijem je interesu vrijeme istinski djelovalo.

Zaključak

Nakon četvorogodišnje zabrane, „Gajret“ je, po završetku Prvog svjetskog rata, obnovivši svoje organe, nastavio sa radom, u novoj državi i pod sasvim drugačijim historijskim okolnostima. Iako je imao podršku režima, u manjim mjestima u Bosni i Hercegovini, prolazio je kroz različite krize i uspone, zavisno od političkih i drugih okolnosti na širem i lokalnom planu, najviše od pomoći i podrške viših rukovodstava, ali i od zalaganja i entuzijazma samih aktivista „Gajreta“ na terenu.

U početku su „Gajretovci“ Lukavca i Puračića, prvo bili vezani za mjesni odbor u Tuzli, a tek kasnije su u oba mjesta djelovali kroz „svoja“ povjerenstva, mjesne odbore i čitaonice. Uz pojačanu podršku režima i u promijenjenom političkom ambijentu nakon uvođenja šestojanuarske diktature, 1929. godine, „Gajret“ će obnoviti svoje organizacije na terenu, s jedne strane rješavajući se nepodobnih i neaktivnih, a s druge, privlačeći u svoje redove nove, mlađe, pa i kreativnije snage. Tako su i „Gajreteve“ organizacije u Lukavcu i Puračiću, kao i u mnogim drugim mjestima, bile mnogo aktivnije nakon uvođenja šestojanuarske diktature, nego u prethodnom periodu.

Iz raspoloživih dokumenata vidljivo je da su ove organizacije u materijalnom smislu izdržavali bogatiji pojedinci, pripadnici srednjeg sloja, mahom trgovci i činovnici svojim donacijama, dobrovoljnim prilozima i članarinom (pri čemu,

⁶⁵ Ibrahim Kemura, *Nav. djelo*, 254

kada je Lukavac u pitanju posebno mjesto ima fabrika sode „Solvay“), a da su nosioci konkretnih kulturno-prosvjetnih aktivnosti, kreatori kulturnih programa i masovnih teferića bili mjesni učitelji, među kojima su se isticali Munir Jahić i Džemal Azabagić u Puračiću i Abdulah Berbić u Lukavcu. Po pravilu, nosioci „Gajretovih“ aktivnosti u manjim mjestima bili su prorežimski orijentisani čelni ljudi lokalne vlasti (predsjednici općina) i učitelji.

Za rad „Gajreta“ u Puračiću najzaslužniji je bio dugogodišnji predsjednik opštine Mehmed (Mehaga) Čamđić sa dvojicom mjesnih učitelja, a za rad „Gajreta“ u Lukavcu, pored mjesnih učitelja i nosilaca općinske vlasti (pri čemu se u prvim godinama posebno isticao predsjednik općine Ahmed-aga Kovačević), velike zasluge imao je i gosp. Miller, direktor Tvornice „Solvay“, koja je obilato donirala i materijalno pomogla mnoge akcije „Gajreta“.

THE ACTIVITIES OF GAJRET IN THE SMALLER SETTLEMENTS AND TOWNS OF BOSNIA AND HERZEGOVINA DURING THE INTERWAR YEARS – THE CASES OF LUKAVAC AND PURAČIĆ

Summary

Gajret was reformed after a four year ban following the end of the First World War. The Association renewed its organs, continued with its activities in the newly formed state and under totally new circumstances. Even though *Gajret* had the official support of the government, the association experienced periods of ups and downs that were dependent on political and various other circumstances on a wider and local level, and depending mostly on the help and support of the upper leadership but also on the enthusiasm of the *Gajret* activists in the field.

The members of *Gajret* in Lukavac and Puračić were firstly bound to the local board of *Gajret* in Tuzla and only later acted through their “own” committees, local boards and reading clubs. *Gajret* renewed its organization in the field in 1929, in a different political climate following the establishment of the 6th

January Dictatorship. These changes lead to the decommissioning of unfit and inactive members and enlistment of new, younger and creative personal. Thus the *Gajret* organizations in Lukavac and Puračić, as in other places, were much more active after the establishment of the 6th January Dictatorship than in the earlier period.

The available documentations indicates that all organizations were materially supported by wealthy individuals, members of the middle class, by donations coming from merchants and officials, through voluntary contributions and membership fees (the „Solvay“ factory played a very special role in Lukavac), and that the creators of the cultural and educational programs, mass festivities and other activities were local teachers, the most notable among these being Munir Jahić and Džemal Azabagić in Puračić and Abdulah Berbić in Lukavac. The leaders of the *Gajret* activities in smaller towns were usually pro-regime oriented leaders of the local administration (municipal presidents) and teachers.

The person who contributed the most when it comes to *Gajret* activities in Puračić was the long-term municipal president Mehmed (Mehaga) Čamđić with two other local teachers. The most notable contributor in Lukavac, besides the local teachers and administrative officials (with special mention of the municipal president Ahmed-aga Kovačević), was mr. Miller, the director of the Solvay factory, graciously donating and materially supporting many *Gajret* activities.

BIBLIOGRAFIJA

Izvori

1. Arhiv BiH, Fond Prosvjetno-kulturnog društva „Gajret“
2. Periodika
3. „Gajret“, Sarajevo, 1930 – 1941.

Literatura

1. Bandžović, Safet, O djelovanju „Gajreta“ u Sandžaku između dva svjetska rata, *Novopazarski zbornik*, br. 14, Novi Pazar, 1990.
2. Dacić, Nadir, *Beogradski „Gajret“ Osman Đikić*, Fakultet islamskih nauka u Beogradu i Naučnoistraživački institut „Ibn Sina“, Sarajevo, Beograd 2016.
3. Filandra, Šaćir, *Bošnjačka politika u 20. stoljeću*, „Sejtarija“, Sarajevo 1998.
4. Grupa autora, *Osnovno školstvo u Lukavcu i okolini - istorijsko-hronološki prikaz*, Organizacioni odbor za obilježavanje stogodišnjice osnovnog školstva i učiteljstva u Lukavcu i okolini, Lukavac, 19189.
5. Hadžimusić, Semir, Kulturno-prosvjetna i kulturno-umjetnička društva na području Lukavca od 1945. do 1953. godine, *Naučna konferencija „Kulturno-historijsko nasljeđe općine Lukavac, 31. 10. 2015.*, Zbornik Radova, Javna biblioteka Lukavac, Zavod za zaštitu i korištenje kulturno-historijskog i prirodnog naslijeđa Tuzlanskog kantona, Lukavac, 2016.
6. Hamzić, Omer, Administrativno-teritorijalno ustrojstvo i politička situacija na području Lukavca u periodu između dva svjetska rata, *Naučna konferencija „Kulturno-historijsko nasljeđe općine Lukavac, 31. 10. 2015.*, Zbornik Radova, Javna biblioteka Lukavac, Zavod za zaštitu i korištenje kulturno-historijskog i prirodnog naslijeđa Tuzlanskog kantona, Lukavac, 2016,

7. Hamzić, Omer - Djedović, Rusmir, Razvojni put Lukavca - od ledine krajem 19. do industrijskog grada krajem 20. stoljeća, *Prilozi urbanom razvoju BiH u 20. stoljeću*, Zbornik radova, Naučni skup *Urbani razvoj Bosne i Hercegovine u stoljeću rata 1914. – 2014.*, Institut za istoriju Univerziteta u Sarajevu, Sarajevo, Udruženje za modernu historiju/Udruga za modernu povijest, Sarajevo, Mostar, 2. oktobar/listopad 2015., Sarajevo, 2016.
8. Ibrahim Kemura, *Uloga „Gajreta“ u društvenom životu Muslimana Bosne i Hercegovine (1903 – 1941)*, „Veselin Masleša“ Sarajevo, 1986.
9. Zulić, Omer, Kulturno-prosvjetno djelovanje „Gajreta“ u okrugu Tuzla u austrougarskom periodu, *Historijska misao*, God I, br. 1, Tuzla, 2015.
10. Šabanović, Salih, *Puračić u prošlosti*, Kulturno društvo Bošnjaka „Preporod“ Lukavac, Lukavac 1996.

Denis Bećirović
Filozofski Fakultet Univerziteta u Tuzli
becirevicmde@gmail.com

BOSNA I HERCEGOVINA I BOŠNJACI (1918-1921) – IZMEĐU USPOSTAVLJANJA MIRA I NOVIH NASILJA

Apstrakt: Ovaj rad obrađuje osnovna obilježja i prilike u Evropi i Bosni i Hercegovini tokom prve dvije godine nakon završetka Prvog svjetskog rata. U ovim godinama došlo je do velikih političkih preokreta, nastanka novih država, sukoba različitih koncepcija i ideologija. Bosna i Hercegovina se prvi put otvoreno suočila sa jugoslovenskim monarhističkim centralizmom i velikosrpskim nacionalnim programom. U radu se razmatra i položaj Bošnjaka u Bosni i Hercegovini koji su u prvim poslijeratnim godinama kontinuirano bili izloženi pljačkama, progonima i ubistvima.

Ključne riječi: Prvi svjetski rat, Evropa, Kraljevina Srba, Hrvata i Slovenaca, Bosna i Hercegovina, Bošnjaci, komunisti, teror, progon i nasilje.

Abstract: This paper deals with the basic characteristics and opportunities in Europe and Bosnia and Herzegovina during the first two years after the end of the First World War. There were major political upheavals in these years, the emergence of new states, conflicts of different concepts and ideologies. Bosnia and Herzegovina was openly confronted for the first time with Yugoslav monarchist centralism and the Greater Serbia national programme. The paper also discusses the position of Bosniaks in Bosnia and Herzegovina, who were continuously subjected to robberies, persecutions and murders, during the years immediately following the First World War.

Keywords: First World War, Europe, Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes, Bosnia and Herzegovina, Bosniaks, Communists, Terror, Persecution and Violence.

Osvrt na prilike u istočnoj i srednjoj Evropi od 1918. do 1921. godine

Završetkom Prvog svjetskog rata postalo je jasno da su stara društva, stara ekonomija i stari politički sistemi bili istrošeni. Ratna dešavanja bila su uvod u proces korjenitih promjena dotadašnjih privrednih i životnih prilika, što se na kraju pretvorilo i u proces političkih promjena. Evropa je očekivala korjenite promjene. Ratna stradanja prouzrokovala su ogromnu količinu nezadovoljstva, tako da je u mnogim zemljama bilo pitanje izbora najpovoljnijeg trenutka kada će najsironašniji slojevi društva ustati protiv besmislenih patnji svjetskog rata. Rusija, iscrpljena ratom, zrela za socijalnu revoluciju i na ivici poraza, bila je prva od režima srednje i istočne Evrope koji se srušio pod opterećenjem Prvog svjetskog rata.¹

Ruska, ili tačnije boljevička revolucija, novembra 1917. godine² poslala je poruku svijetu da kapitalizam želi zamijeniti socijalizmom. Zato je predstavljala jedan od prijelomnih događaja u historiji XX. stoljeća, kao što je Francuska revolucija 1789. godine bila centralni događaj za historiju XIX. stoljeća. Istina, Oktobarska revolucija³ ostavila je dalekosežnije i globalnije posljedice nego njen francuski prethodnik. Ona je mnogo potpunije, čak i od Francuske revolucije, u jakobinskim danima vidjela sebe kao ekumenski događaj. U glavama Lenjina i njegovih saradnika pobjeda boljevizma u Rusiji nije napravljena s ciljem da doneše slobodu i socijalizam u Rusiju, već da pokrene svjetsku proletersku revoluciju. Prema njihovim shvatanjima, trebala je to biti samo jedna bitka u kampanji za pobjedu boljevizma u svjetskim razmjerama. Dakle, Lenjin je smatrao da rusku revoluciju treba pretvoriti u svjetsku ili barem evropsku. Do

¹ Erik Hobsbaum, *Doba ekstrema. Istorija Kratkog dvadesetog Veka 1914-1991*, Beograd, 2002, 47-61.

² Oktobarska revolucija odigrala se u oktobru prema starom julijanskom kalendaru koji je u to vrijeme bio važeći u Rusiji. Navedeni kalendar zaostajao je trinaest dana za gregorijanskim kalendarom. Poslije Oktobarske revolucije ruski kalendar je reformiran, kao što je reformirano i rusko pismo.

³ O uzrocima, toku i posljedicama Oktobarske revolucije pogledati u: Harold Shukman *The Blackwell Encyclopaedia of the Russian Revolution*, Oxford, 1988; Sheila Fitzpatrick, *The Russian Revolution 1917-1932*, Oxford, 1982; Zbigniew Brzezinski, *The Grand Failure: The Birth and Death of Communism in the 20th Century*, New York, 1990.

tog momenta njegov glavni, zapravo jedini cilj, bio je da izdrži u građanskom ratu. Novi režim pokrenuo je malo mjera u pravcu razvoja socijalizma, osim što je proglašio socijalizam za svoj cilj. Ipak, suprotno očekivanjima, boljševička Rusija preživjela je haotični i brutalni građanski rat od 1918. do 1920. godine. Boljševički režim izdržao je godine katastrofe i krize, njemačkog osvajanja i kaznenog mira, građanskog rata, strane oružane intervencije, gladi i ekonomskog kolapsa. Poput ranih kršćana, boljševici su vjerovali u veliku apokaliptičku promjenu koja će ukinuti sve što je bilo zlo i dovesti do društva bez ugnjetavanja, nejednakosti i nepravde.⁴

Međutim, već u prvim godinama boljševičke vlasti postao je vidljiv apsolutistički karakter njihove vladavine. Državni teror imao je posebnu ulogu kao instrument klasne borbe. Uspostavljena je diktatura koja se nije ograničavala nikakvim pravilima i koja je bila utemeljena na sili. Ona je prioritet dala socijalnim i ekonomskim beneficijama za mase – javnoj stanogradnji, zdravstvenoj zaštiti i školovanju, liberaliziranju zakona o braku i razvodu – u odnosu na klasične individualne slobode.⁵ Uspostavljen je monopol nove klase koja je vladala u ime radničke klase nad čitavim društvom. Partijska birokratija formirala se u poseban sloj koji je vladao narodom. Ostali službenici postali su samo aparat pod njihovom kontrolom.⁶

Uticaj ruske revolucije na evropske prevrate od 1918. do 1919. godine bio je tako očigledan da je u Moskvi bilo malo onih koji su sumnjali u širenje revolucije svjetskog proleterijata. Samo nekoliko sedmica poslije zauzimanja Zimskog dvorca, dok su boljševici očajnički pokušavali sklopiti mir sa njemačkom armijom koja je napredovala, talas masovnih antiratnih skupova i političkih štrajkova zahvatio je centralnu Evropu. Revolucije su, između ostalog, bile revolt protiv ratne politike i uglavnom je postizanje mira deaktiviralo veći dio eksploziva koje su one nosile. Saveznička reakcija na boljševički poziv narodima da načine mir bila je sadržana u Četrnaest tačaka koje je predložio američki predsjednik Thomas Woodrow Wilson, a koje su igrale na nacionalističku kartu protiv Lenjinove internacionalističke politike. Zona malih nacionalnih država

⁴ E. Hobsbaum, *Doba ekstrema*, 47-61.

⁵ Mark Mazower, *Mračni kontinent. Evropsko dvadeseto stoljeće*, Zagreb, 2004, 25.

⁶ Milovan Đilas, *Nova klasa. Kritika savremenog komunizma*, Zagreb, 2010, 45-46.

imala je za cilj stvoriti sanitarni kordon protiv crvenog virusa. Uspostavljanje malih nacionalnih država duž vilsonovskih linija suzilo je prostor za širenje boljševičke revolucije.⁷ Predsjednik Sjedinjenih Američkih Država Thomas Woodrow Wilson smatrao je da koncept samoopredjeljenja treba služiti kao vodeće načelo prilikom određivanja granica nastalih na ruševinama tri velika carstva nestalih u vrtlogu Prvog svjetskog rata. Ipak, treba ukazati na činjenicu da u međunarodnom pravu, kakvo je postojalo do 1919. godine, nije postojao koncept samoopredjeljenja iz prostog razloga što ni pravo na opstanak država nije bilo garantirano. Pitanje samoopredjeljenja zavisilo je od trenutnog odnosa velikih sila.⁸

Optimizam ruskih boljševika u širenje revolucije na evropskom kontinentu podgrijala je i revolucija u Njemačkoj,⁹ započeta 3. novembra 1918. godine pobunom mornara u pomorskim bazama u Kielu, Wilhelmshavenu, Hamburgu i Bremenu. Revolucija je u novembru zahvatila radništvo svih većih njemačkih gradova koji su osnivali vijeća i zahtijevali republiku.¹⁰

⁷ E. Hobsbaum, *Doba ekstrema*, 56.

⁸ James Craford, „Right of Self-Determination in International Law“ in *Peoples' Rights*, (ed. by Philip Alston), Oxford University Press, 2001, 12.

⁹ Opšir. o socijalnim revolucijama u Njemačkoj tokom 1918. i 1919. godine pogledati u: Chris Harman, *The lost Revolution Germany 1918-1923*, London, 1982; Rudolf Coper, *Failure of a Revolution Germany in 1918-1919*, Cambridge, 1955; Richard Müller, *The man behind the German Revolution 1918*, Berlin, 2008.

¹⁰ Revolucija je u novembru zahvatila radništvo svih većih njemačkih gradova koji su osnivali vijeća i zahtijevali republiku. Vodeća politička snaga revolucije bila je Socijaldemokratska stranka Njemačke (SPD), koja je revoluciji dala svoje obilježje. Stara vlast bila je potpuno paralizirana, tako da je 9. novembra 1918. godine predsjednik carske vlade *Max Badenski* svu vlast predao predsjedniku SPD-a *Fridrihu Ebertu*. Istog dana proglašena je republika, uz isticanje da je narod pobjedio. Nekoliko sati poslije ovog čina *Karl Liebknecht* je s carskog dvorca proglašio Njemačku socijalističku republiku, pozvavši radništvo da izgradi svoju vlast. Time su jasno na površinu isplivale razlike u pogledima različitih struja njemačkog radništva. Većina radništva podržavala je socijaldemokrate koji su težili da izgrađuju vlast putem demokratski izabranog parlamenta. U skladu s tim, socijaldemokrati su se opredijelili za demokratsku republiku u kojoj bi se mirnim i zakonitim putem zalagali za ostvarenje socijalizma. Suprotno od ovih stavova djelovala je revolucionarna struja, organizirana u Spartakov savez na čijem čelu su bili *Rosa Luxemburg* i *Karl Liebknecht*. Spartakov savez je u decembru 1918. godine promijenio ime u Komunističku partiju Njemačke. Poput ruskih boljševika oni su tvrdili da sva vlast pripada radništvu, koje treba da je realizira preko radničkih i vojničkih vijeća. Iako su njemački komunisti bili znatno malobrojniji u odnosu na socijaldemokrate, oni su putem demonstracija svojih revolucionarnih pristalica pokušali oboriti socijaldemokratsku vladu. U januaru 1919. godine došlo je

Novembarska revolucija u Njemačkoj predstavljala je revolucionarnom radništvu širom Evrope nadu u početak evropske proleterske revolucije. S ciljem ubrzavanja i daljnog usmjeravanja toka evropske revolucije, Lenjin je krajem 1918. godine predložio osnivanje nove komunističke internacionale, koja bi bila organizirana kao jednoobrazna organizacija. U njegovim planovima nova organizacija revolucionarnog radničkog pokreta trebala se potpuno distancirati od socijaldemokrata, koji nisu prihvatali ideju o revoluciji. Osnivački kongres Treće komunističke internacionale (Kominterne) održan je od 2. do 6. marta 1919. godine u Moskvi, dakle, u vrijeme kad su već komunisti u Njemačkoj doživjeli poraz. Komunistička internacionala zastupala je principe centralizirane organizacije¹¹ za razliku od Druge socijaldemokratske internacionale. Ona je svoje članove obavezivala na jedinstvenu strategiju i taktiku, koja se kreirala na plenumima i kongresima u njenom sjedištu - Moskvi.¹² Razlike između komunizma i socijaldemokratije nisu posljedice samo različitih principa, čak ovih ponajmanje, nego drugačijeg kretanja ekonomskih i duhovnih snaga.

do oružanih sukoba koji su se završili porazom komunista. Na Berlinskim ulicama život je izgubilo nekoliko hiljada radnika, a komunističke vođe bile su uhapšene i ubijene. Socijaldemokrati su 19. januara 1919. godine omogućili održavanje izbora za konstituantu nakon čega je u Weimar u stvorena građanska parlamentarna država. Enco Kolati, Nemačka revolucija, u: *Istorijska revolucija XX veka*, Beograd, 1970, 22-34; Mitar Đurišić, Borislav Ratković, Savo Skoko, Dragoljub Živojinović, Mihailo Vojvodić, *Prvi svjetski rat - Opšta istorija*, II, Beograd, 1976, 366-367; Grupa autora, *Povijest svijeta*, Zagreb, 1977, 614-616.

¹¹ Na Osnivačkom kongresu Komunističke internacionale učestvovali su predstavnici 30 komunističkih partija i lijevih grupa. Radnici cijelog svijeta pozvani su da se bore za diktaturu proletarijata, sovjetsku vlast i da ustanu protiv kapitalističkih vlada koje su pokušavale ugušiti revoluciju u Rusiji. Komunistička internacionala se od početka izgrađivala kao centralizirana međunarodna komunistička organizacija, čiji je rukovodeći organ Izvršni komitet, iz godine u godinu preuzimao glavne ingerencije. Prema statutu, Izvršni komitet imao je pravo da odlučujuće utiče na izbor rukovodećih ljudi, odobrava ili ne odobrava akcione programe partija-članica, koje su djelovale kao filijale Kominterne. Već u pripremama za osnivanje Kominterne ukazano je na opasnost od „dominacije ruskog faktora“, od najsnaznije komunističke partije, koja je već izvela revoluciju i koja je bila na vlasti. Strahovalo se od nadmoći ove partije i nametanja njenih stavova kao općevažećih za sve partije. Još tada se naglašavalo da su partije Treće internacionale po svojoj strukturi različite, da djeluju u različitim i specifičnim uslovima, te da na osnovu toga i svoju revolucionarnu akciju moraju prilagodjavati takvim uslovima. Vidi: Savo Kržavac, Dragan Marković, *Informbiro*, Beograd, 1976, 24-26; Denis Bećirović, *Informbiro i sjeveroistočna Bosna. Odjeci i posljedice sukoba KPJ – Informbiro (1948 -1953)*, Tuzla, 2005, 19.

¹² Giuseppe Boffa, *Povijest Sovjetskog saveza*, I, Rijeka, 1976, 95-99.

Jaz između Martova i Lenjina na Drugom kongresu ruskih socijaldemokrata u Londonu 1903. godine u vezi s pitanjem manjeg ili većeg centralizma i discipline u partiji – koji je Deutscher nazvao početkom najveće šizme u historiji – bio je daleko značajniji nego što su njegovi inicijatori mogli i naslutiti. Time je počelo stvaranje dva različita pokreta i društvena sistema. Razlike između komunista i socijaldemokrata¹³ u narednim decenijama dodatno su produbljene, a sustine su se još jače individualizirale.¹⁴

S namjerom zaustavljanja širenja revolucionarnog raspoloženja u Mađarskoj Antanta je 20. marta 1919. godine od mađarske vlade ultimativno zahtjevala odobrenje da češke i rumunske trupe okupiraju veliki dio Mađarske. Strahujući da bi to još više pojačalo revolucionarno vrenje u zemlji, vlada je odstupila i svu vlast predala socijaldemokratima. Oni su se 21. marta sporazumjeli o udruživanju u jedinstvenu stranku koja je preuzeala svu vlast i organizirala otpor zahtjevu Antante. Istog dana proglašena je Mađarska sovjetska republika,¹⁵ a budimpeštanski Sovjet radničkih poslanika obrazovao je Revolucionarno vladino vijeće. Predsjednik vijeća postao je socijaldemokrat S. Garbai, a narodni komesar za vanjske poslove komunista Bela Kun.¹⁶ Novoformirana vlada je 24. marta objavila dekret o razoružanju buržoazije i osnivanju proleterske Crvene armije, 26. marta zakon o nacionalizaciji kapitala svih preduzeća koja su zapošljavala više od 20 radnika, a nešto kasnije uveden je i monopol države u vanjskoj

¹³ Socijaldemokratija nije bila opterećena čvrsto postavljenim dogmama kojima se svaki član morao zakleti. Ne postoji jedna socijaldemokratska idejna tradicija, oblikovana u toku više od stotinu godina teorijske debate i praktične politike, gdje je moguće pratiti njen razvoj u partijskim programima. Komunističke partie su htjele usmjeravati razvoj preko nasilnog postizanja društvene transformacije, bez čekanja da se dese promjene u proizvodnim odnosima, koje su prema *Marksu* bile pretpostavka za revoluciju. Socijaldemokratske partie su umjesto toga tražile mirne promjene, poboljšanje položaja radnika i izgradnju ravnopravnijeg i pravednijeg društva. Vidi: Ingvar Carlsson, Anne-Marie Lindgren, *What is Social Democracy? A book about ideas and challenges*, Stockholm, 2008, 39-41.

¹⁴ M. Đilas, *Nova klasa*, 167.

¹⁵ Opšir. o revolucionarnim događanjima u Mađarskoj 1919. godine pogledati u: Peter Pastor, *Hungary between Wilson and Lenin: the Hungarian revolution of 1919-1920 and the Big Three*, New York, 1976; István Mócsy, *The effects of World War the uprooted: Hungarian refugees and their impact on Hungary's domestic politics 1918-1921*, New York, 1983.

¹⁶ Enco Santareli, *Mađarska revolucija*, u: Istorija revolucija XX veka, Beograd, 1970, 49-67.

trgovini i osmosatni radni dan. U junu 1919. godine donesen je i ustav Mađarske sovjetske socijalističke republike, koji je bio gotovo identičan ustavu Ruske sovjetske federativne socijalističke republike. Ipak, nakon 133 dana vladanja, 1. augusta 1919. godine vlada sovjeta je morala odstupiti pred ofanzivom snaga Antante (češke, rumunske i francuske), kao i kontrarevolucionarnih snaga unutar Mađarske. Njihove trupe su 6. augusta ušle u Budimpeštu i započele s bijelim terorom. Osim toga, padu Mađarske sovjetske republike doprinijele su i velike unutrašnje nesuglasice između komunista i socijaldemokrata.¹⁷

Revolucionarna zbivanja u Mađarskoj imala su uticaja i na rasplamsavanje revolucionarnih težnji dijela radništva u pokrajini Bavarskoj. U ovom dijelu Njemačke, 7. aprila 1919. godine, nezavisni socijalisti i anarhisti proglašili su Bavarsku sovjetsku republiku na čelu s Vijećem narodnih opunomoćenika. Komunisti, koji su u međuvremenu pod vodstvom Eugena Levinea postali znatna snaga, nisu priznali republiku. Svrgnuli su socijaldemokratsku vladu i formirali „Revolucionarno vijeće“, što je značilo početak drugog razdoblja sovjetske republike. Iako su bili malobrojniji, komunisti su počeli provođenje komunističkog programa po uzoru na boljševike. Propagirali su tezu da se samo oružanim putem može ostvariti socijalizam. Pod njihovim je uticajem kapital nacionaliziran, zabranjena politička opozicija, uvedena cenzura i ubrzano formirana Crvena garda. Međutim, unutrašnju snagu revolucije oslabile su borbe između komunista i nezavisnih socijalista. Nezavisni su smatrali da je građanski rat samo bezizgledna avantura, dok su komunisti izražavali uvjerenje da Bavarska mora ostati oaza socijalizma u Njemačkoj. Na kraju je protjerana socijaldemokratska vlast, uz pomoć rajhovskih i dobrovoljačkih odreda, pokrenula ofanzivu protiv komunista. Početkom maja 1919. godine slomljen je otpor komunista, a na stotine ih je likvidirano (među njima i Eugen Levine).¹⁸

Ipak, revolucije u istočnoj i srednjoj Evropi nisu bile bez rezultata. Godine prevrata ostavile su ogromnu i ekonomski zaostalu Rusiju, kojom su vladali komunisti i koja je bila posvećena izgradnji društvene alternative kapitalizmu. Također, ostao je i jedan disciplinirani međunarodni pokret s generacijom

¹⁷ Petar Rokai, Zoltan Đere, Tibor Pal, Aleksandar Kasaš, *Istorija Mađara*, Beograd, 2002, 534-539.

¹⁸ E. Kolati, Nemačka revolucija, 36-43.

revolucionara predanih viziji svjetske revolucije.¹⁹ Istina, nakon Lenjinove smrti 1924. godine, državni interesi Sovjetskog saveza preovladali su nad svjetskorevolucionarnim interesima. Komunistička internacionala je za vrijeme Staljina svedena na instrument sovjetske državne politike, a presudnu riječ u ovoj organizaciji imala je jedna partija – članica, pa čak i jedan čovjek.²⁰

Bosna i Hercegovina u okviru Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca (1918-1921)

Završetak Prvog svjetskog rata prouzrokovat će velike promjene i na balkanskom prostoru. Na političkoj pozornici Starog kontinenta nastat će nove države, među kojima i Kraljevina Srba, Hrvata i Slovenaca (dalje: SHS). Novostvorena država, nastala ujedinjenjem Kraljevine Srbije i zemalja koje su do jeseni 1918. godine pripadale Habsburškoj monarhiji (Slovenija, Hrvatska, Bosna i Hercegovina i Vojvodina) naslijedit će socijalne i nacionalne probleme od kojih je patila i spomenuta monarhija.²¹ Formiranje zajedničke države 1918. godine neće razriješiti navedene proturječnosti. Štaviše, način na koji je provedeno ujedinjenje Kraljevine SHS od samog početka neće kreirati pogodan okvir za slobodan razvoj svih građana i naroda.²²

Dostupni izvori i literatura nedvojbeno svjedoče da je u Srbiji i prije samog čina stvaranja Kraljevine SHS osmišljavana aktivnost s ciljem prisajedinjenja

¹⁹ E. Hobsbaum, *Doba ekstrema*, 59.

²⁰ Predrag Vranicki, *Historija marksizma*, II, Zagreb, 1971, 72.

²¹ Alen Džon Persival Tejlor, *Habsburška monarhija 1809-1918*, Beograd, 2001, 287-288.

²² Opšir. ostvaranju Kraljevine SHS i reakcijama građana nakon čina ujedinjenja 1. decembra 1918. godine pogledati u: Tihomir Cipek, Kraljevina Srba, Hrvata i Slovenaca-ancien régime, u: *Dijalog povjesničara-istoričara*, *Zbornik radova*, Zagreb, 2000, 291-304; Ferdo Čulinović, *Državnopravni razvitak Jugoslavije*, Zagreb, 1963, 143-146; Bogdan Krizman, Bosna i Hercegovina i jugoslovensko pitanje u 1918. godini, u: *Istorische prepostavke Republike Bosne i Hercegovine*, *Prilozi*, Institut za istoriju, Sarajevo, 1968, br. 4, 69; Ivo Banac, *Nacionalno pitanje u Jugoslaviji: Porijeklo, povijest, politika*, Zagreb, 1988, 313-318; Srećko Džaja, *Politička realnost jugoslovenstva*, Sarajevo-Zagreb, 2004, 17-18; Ljubomir Antić, *Velikosrpski nacionalni programi. Ishodišta i posljedice*, Zagreb, 2007, 154-155; Ivo Goldstein, *Hrvatska 1918-2008*, Zagreb, 2008, 25-34; Andrew Baruch Wachtel, *Stvaranje nacije, razaranje nacije*, Sarajevo, 2010, 92-95; Aleksandar Fila, *Ustavno pravo*, Beograd, 1976, 60-61; Noel Malcolm, *Povijest Bosne*, Zagreb-Sarajevo, 1995, 219.

Bosne i Hercegovine Srbiji. Glavni zagovornik takve ideje bila je srpska vlada, preciznije istaknuti srpski političari i oficiri, koji su procjenjivali da će priključenje Bosne i Hercegovine Srbiji osnažiti pozicije srpske vlade tokom pregovora s Narodnim vijećem SHS u Zagrebu o konstrukciji zajedničke države.²³ Nastojanja srpske vlade da se Bosna i Hercegovina priključi Srbiji naišla su na pozitivne reakcije značajnog dijela srpskog stanovništva u Bosni i Hercegovini.²⁴ Primjera radi, kotari Banjalučkog okruga proglašili su neraskidivo jedinstvo sa Srbijom. Sličnih aktivnosti bilo je i u nekim drugim okruzima, kotarima i općinama Bosne i Hercegovine. Navedene akcije odvijale su se uglavnom u novembru 1918. godine uoči formiranja zajedničke države. Poslije čina proglašenja ujedinjenja Kraljevine Srbije i Države Slovenaca, Hrvata i Srba prekinute su aktivnosti na jednostranom pripajanju Bosne i Hercegovine Srbiji. Beogradski vlastodršci su nakon toga skrenuli pažnju pojedinim srpskim krugovima u Bosni i Hercegovini da obustave aktivnosti na pripajanju Bosne i Hercegovine Srbiji jer je, prema njihovom mišljenju, ta aktivnost u tom momentu bila u suprotnosti s interesima novoformirane države.²⁵ Tako je Bosna i Hercegovina, uprkos brojnim okružnim, kotarskim i mjesnim samovoljnim proglašenjima priključenja Srbiji, ipak ušla u Kraljevinu SHS kao posebna pokrajina u svojim historijskim granicama.

Prvi svjetski rat i formiranje Kraljevine SHS velikosrpski krugovi doživljavali su kao novu etapu u rješavanju srpskog nacionalnog pitanja. U tom kontekstu, Srbija je, kao i druge države, imala svoje ciljeve. Oni su uvećanje Kraljevine Srbije, ovisno o rezultatu rata i odnosa moći u poslijeratnom razdoblju. Kao srbjanski ratni vođa Nikola Pašić, stoga, nije igrao samo na jednu kartu, nego se pripremao za „malo i „veliko“ rješenje. U vizuri srbijanskih čelnika „malo“ je podrazumijevalo Srbiju proširenu na Bosnu i Hercegovinu te širok izlaz na južni Jadran, a „veliko“ prijenos Južnih Slavena (izuzev Bugara) Kraljevini Srbiji.²⁶ Međutim, Kraljevina Srbija, Hrvata i Slovenaca, ustanovljena u Beogradu 1. decembra 1918. godine, nije kao „veliko rješenje“ ispunila srpska očekivanja. Naime, od početka se postavila

²³ Hamdija Kapidžić, *Pokušaj ujedinjenja Bosne i Hercegovine sa Srbijom u novembru 1918. godine*, u: Hamdija Kapidžić, *Bosna i Hercegovina pod austrougarskom upravom (članci i rasprave)*, Sarajevo, 1968, 273-274.

²⁴ Isto, 278.

²⁵ Nusret Šehić, *Bosna i Hercegovina 1918 – 1925*, Sarajevo, 1991, 108-109.

²⁶ Lj. Antić, *Velikosrpski nacionalni programi*, 139-140.

dilema da li je Kraljevina SHS „stara“ ili „nova“ država. Za velikosrpske elemente ona je bila „stara“, odnosno, „prisajedinjenjem“ austrijskih Južnih Slavena, „proširena Kraljevina Srbija“, a za ostale narode „nova“ država, uspostavljena dobrovoljnim ujedinjenjem. Ova dilema nije bila samo formalne već i sadržajne prirode. Prva koncepcija implicirala je jedinstvenu državu s velikosrpskom hegemonijom, a druga složenu državu koja će se izgrađivati na ravnopravnoj osnovi. Kako ni jedna strana nije imala dovoljno kapaciteta da potpuno provede svoju koncepciju, država je od početka svog egzistiranja bila u konstantnoj krizi. Uvidjevši da „veliko rješenje“ nije ispunilo očekivanja i ambicije Srbije, u njoj vrlo brzo dolazi do žaljenja za propuštenim „malim rješenjem“. Zbog toga se, s ciljem zadovoljenja njezinih hegemonističkih ambicija, ponovo aktueliziraju ideje o vraćanju na „malo rješenje“, kako bi se konačno došlo do srpske države kakva je projektirana velikosrpskim planovima od početka XIX. stoljeća.²⁷

Regent Aleksandar Karađorđević je 1. decembra 1918. godine u Beogradu proglašio Kraljevinu SHS.²⁸ Prejudicirajući činom ujedinjenja brojna otvorena pitanja, nova država će na početku svog postojanja producirati zaoštravanje i nepovjerenje među različitim narodima.²⁹ Prvodecembarski akt bio je

²⁷ Radovan Pavić, „*Velika Srbija od 1804. do 1990/91. godine, Izvori velikosrpske agresije*“, Zagreb, 1991, 152-158.

²⁸ Prvodecembarske izjave kao „konstitucionalni akt“, bez obzira na njihove neprecizne formulacije o ulozi „Državnog veća“, predstavljale su osnovu državnopravnog provizorijuma u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca, čije je formiranje notificirano savezničkim i neutralnim državama. Sam čin proglašenja zajedničke države potvrdio je suštinske razlike. Nova država započela je svoj život u znaku produbljivanja sukoba između Beograda i Zagreba. U Kraljevini SHS, na površini od 248.666 km², živjelo je, prema popisu iz 1921. godine, 11.984.919 stanovnika, od kojih dva miliona nacionalnih manjina: Nijemaca, Mađara, Albanaca, Slovaka, Rumuna, Rusina, Poljaka i drugih. Stvaranje države tako složenog nacionalnog, vjerskog, kulturnog, socijalnog i ekonomskog sastava doživljeno je u evropskoj javnosti i kao sudar različitih civilizacija. Objavlјivanjem Prvodecembrskog akta formalno su ukinute funkcije Narodnog vijeća SHS kao najvišeg organa u Državi SHS, a također i Jugoslovenskog odbora. Zadržana je, međutim, stara upravna podjela na pokrajine. Pokrajinske vlade nastavile su rad, ali uz sve veća nastojanja za jačanje centralizacije, sužavanje zemaljskih autonomija, tj. smanjivanje njihovih nadležnosti. Pokrajinske vlade postavljane su regentovim ukazima i potvrđivane administrativnim odlukama centralne vlade. Branko Petranović, Momčilo Zečević, *Jugoslavija 1918 - 1945. Zbirka dokumenta*, Beograd, 1985, 124-125.

²⁹ Opšir. o stvaranju Kraljevine SHS i reakcijama građana nakon čina ujedinjenja 1. decembra 1918. godine pogledati u: T. Cipek, Kraljevina Srbia, Hrvata i Slovenaca – ancien régime, 291-304; Ferdo Čulinović, *Državnopravni razvitak Jugoslavije*, 143-146; B. Krizman, Bosna i Hercegovina i jugoslovensko pitanje u 1918. godini, 69; Ivo Banac,

jednostrani akt jer ga nisu potpisali predstavnici dviju ravnopravnih strana, već je njime regent objelodanio svoju odluku. U ime nepriznate Države Slovenaca, Hrvata i Srba svoj je potpis stavio Ante Trumbić. Nekoliko dana prije (25. novembra) Političko predstavništvo Vojvodine proglašilo je izjavu o priključenju Kraljevini Srbiji, a gotovo identičan akt donijela je i crnogorska Narodna skupština (26. novembra).³⁰

Krajem decembra 1918. godine formirana je prva vlada Kraljevine SHS, a Aleksandar Karađorđević (1888-1934) proglašen je za regenta. Uprkos ustavnopravnom provizoriјu, Aleksandar je odmah iskazao namjeru da se ponaša kao diktator, jer je mandat povjerio čelniku Narodne radikalne stranke Stojanu Protiću, a ne, kako je u prethodnim stranačkim dogovorima bilo usaglašeno, Nikoli Pašiću. Beogradski su vlastodršci odmah na početku stavili do znanja da će drugim narodima i regijama nametati velikosrpski koncept koji ogromna većina drugih naroda nije mogla prihvatići.³¹

Iako je aktom ujedinjenja Bosna i Hercegovina ušla u sastav jedinstvene jugoslovenske države, ona je još jedno vrijeme zadržala neke elemente i oblike svoje državnosti i autonomnosti. Glavni odbor Narodnog vijeća za Bosnu i Hercegovinu prestao je djelovati 31.12.1918. godine, ali je Narodna vlada za Bosnu i Hercegovinu nastavila i dalje obavljati svoje redovne poslove. Narodna vlada radila je pod tim imenom do 31.1.1919. godine, a nakon toga je preimenovana u Zemaljsku vladu Bosne i Hercegovine. Iz njenog djelokruga oduzeti su i preneseni vanjski i vojni poslovi, državne finansije, poslovi ishrane i obnove zemlje i trgovine, obrta i industrije. Tako je, kao rezultat centralističkih tendencija sa snažnim srbijanskim akcentom, Zemaljska vlada za Bosnu i Hercegovinu od 1.2.1919. godine ostala sa samo četiri povjereništva (unutrašnji poslovi, pravosuđe, poljoprivreda, te prosvjeta i vjerski poslovi). Ipak, zbog niza problema praktične prirode, predviđena transformacija Narodne u Zemaljsku vladu tekla je veoma sporo pa je u praksi Zemaljska vladu Bosne i Hercegovine i u narednih pet godina u osnovi zadržala istu organizaciju i strukturu vlasti kakvu je imala ranija Narodna vlada.³²

Nacionalno pitanje u Jugoslaviji: Porijeklo, povijest, politika, Zagreb, 1988, 313-318; S. Džaja, *Politička realnost jugoslovenstva*, 17-18; N. Malcolm, *Povijest Bosne*, 219.

³⁰ I. Goldstein, *Hrvatska 1918 - 2008*, 25-27.

³¹ Isto, 32-34.

³² Upor. Marko Attila Hoare, *The History of Bosnia. From the Middle Ages to the Present Day*, London, 2007, 101-103; Mustafa Imamović, *Historija Bošnjaka*, Sarajevo, 1998, 485.

Tokom prve dvije godine u jugoslovenskoj kraljevini Bosna i Hercegovina imala je dinamičan i pluralistički politički ambijent. Početkom 1919. godine došlo je do ubrzanog formiranja političkih stranaka, od kojih je većina predstavljala oživljavanje ili nastavak predratnih organizacija. Svetozar Pribičević, Srbin iz Hrvatske i vodeći političar u Jugoslovenskom odboru, 14. i 15. februara 1919. godine okupio je aktiviste slične orientacije u Sarajevu i osnovao Jugoslovensku demokratsku stranku, koja se skraćeno zvala Demokratska stranka. Članovi stranke bili su za centraliziranu južnoslovensku državu pod dinastijom Karađorđevića. Perspektiva centralizacije pod srpskom dinastijom bila je naročito zastrašujuća za Hrvate i Bošnjake. Velikosrpske parole korištene na skupovima u Sarajevu i Banjoj Luci tokom januara 1919. godine samo su podgrijale njihove strahove.³³

Radikalna stranka, koju je vodio bivši srpski premijer Nikola Pašić, ovlastila je Milana Srškića da oformi bosanski ogranački Radikalne stranke koji bi se direktno takmičio s Demokratskom strankom. Ubrzo poslije osnivanja Radikalna stranka postala je vodeći izbor srpskih glasača u Bosni i Hercegovini. Tokom proljeća i ljeta 1919. godine, Srškić se obraćao na brojnim skupovima ove stranke u Bosni i Hercegovini s nacionalističkom parolom „Srbi na okup!“ i porukom o potrebi hitnih i sveobuhvatnih agrarnih reformi. Rastuća snaga Radikalne stranke u Bosni i Hercegovini osigurala je da nacionalistička politika prevagne nad politikom koju su zagovarali predstavnici Demokratske stranke.³⁴

Ideja formiranja posebne bošnjačke političke organizacije proizlazila je iz teškog položaja, prije svega bošnjačkih zemljoposjednika, u prvim mjesecima funkcioniranja jugoslovenske države i potrebe da se Bošnjaci organiziraju kako bi se zaštitili od terora i nasilja. Nakon višemjesečnih priprema, u Sarajevu je 16. februara 1919. godine osnovana Jugoslovenska muslimanska organizacija.³⁵

³³ N. Šehić, *Bosna i Hercegovina 1918 – 1925*, 99-101.

³⁴ M. A. Hoare, *The History of Bosnia. From the Middle Ages to the Present Day*, 105-106.

³⁵ Na sastanku koji je imao karakter osnivačke skupštine odlučeno je da se ova politička stranka zove Jugoslovenska muslimanska organizacija (JMO). Na spomenutom skupu usvojen je i njen program i statut. U Centralni odbor JMO, najviši rukovodeći organ stranke, izabran je 31 član. Za predsjednika je jednoglasno izabran tuzlanski muftija H. H. Ibrahim Maglajlić, a za potpredsjednike: dr. Hamdija Karamehmedović i dr. Halidbeg Hrasnica. U Centralni odbor JMO, prema profesijama, izabrano je: 7 posjednika, gradonačelnika 5, profesora 3, činovnika 3, sudija, muftija i ljekara po 2, a po jedan advokat, novinar, preduzetnik, učitelj, kotarski predstojnik, književnik i

Tom prilikom usvojen je i program stranke, u kojem se kao prioritetna pitanja nameću: zaštita lične i imovinske sigurnosti, ekonomsko obeštećeđenje bošnjačkog stanovništva, očuvanje muslimanske vjerske i vakufsko-mearifske autonomije, organizaciono okupljanje Bošnjaka na cijeloj teritoriji Kraljevine SHS i zalaganje za očuvanje autonomije Bosne i Hercegovine.³⁶

Za razliku od Bošnjaka i bosanskih Srba, bosanski Hrvati su u prvim poslijeratnim godinama bili podijeljeni između klerikala koji su slijedili tradiciju nadbiskupa Stadlera (koji je umro 1918. godine) i sekularnih hrvatskih nacionalista. Pristalice klerikalizma su 2. maja 1919. godine u Sarajevu osnovali Hrvatsku pučku stranku, a sljedbenici sekularizma u augustu iste godine Hrvatsku težačku stranku. No, ove dvije hrvatske stranke preživjele su samo do 1923. godine, kada je Hrvatska republikanska stranka, pod vodstvom Stjepana Radića, preuzela vodeću ulogu među bosanskim Hrvatima.³⁷

trgovac. U temeljnim načelima programa JMO naglašen je princip „potpune ravnopravnosti triju plemenskih imena“ i činjenica da Bošnjaci nisu svjesni svog plemenskog imena. Razlog za ovakvu stilizaciju bila je istaknuta parola radikalnih političara o „Srbima triju vjera“, koja nije bila prihvaćena kod bošnjačkih masa, kod kojih se nije razvio osjećaj o pripadnosti srpskoj ili hrvatskoj naciji. Čelni ljudi JMO osjećajući raspoloženje bošnjačkih masa o njihovom „opredjeljivanju“, a s ciljem njihovog okupljanja u svoju stranku smatralo je potrebnim - o ovom pitanju - prezentirati svoj stav i program. Oni su definirali kompromisnu formulaciju u riječima da se Bošnjaci „nisu nikada otudili svojoj domovini, ni svom narodu, ni svom jeziku“ i ujedno ocijenili da pitanje nacionaliziranja Bošnjaka nije „stvar dnevne politike“. Rukovodstvo JMO nije isticalo jugoslovenstvo kao nacionalnu orientaciju, već kao neophodnu politiku, koja je u novonastalim uslovima najbolje odgovarala bošnjačkim masama. Orientacija rukovodstva JMO prema srpstvu ili hrvatstvu u nacionalnom smislu imala je, pored ostalog, za cilj da očuva političko jedinstvo Bošnjaka. JMO je na izborima 28. novembra 1920. godine postigla veliki uspjeh osvojivši 110.895 glasova i 24 mandata. To je činilo 38% svih mandata u Bosni i Hercegovini, što je bio veći procenat od onoga koji je pripadao Bošnjacima prema njihovoj proporcionalnoj snazi (31,07%). Uspjeh JMO bio je još značajniji kad se uzme u obzir činjenica da su ostale stranke u Bosni i Hercegovini doatile znatno manje mandata, i to: Savez težaka (12), Narodna radikalna (11), Hrvatska težačka (7), Hrvatska pučka (3) i Jugoslovenska demokratska (2). Izbori za Ustavotvornu skupštinu pokazali su nedvojbeno da JMO predstavlja veliku većinu Bošnjaka. U političkom organiziranju Bošnjaka JMO je za kratak period svog postojanja postigla neočekivano dobar izborni rezultat zahvaljujući u prvom redu haotičnim prilikama u kojima su se Bošnjaci našli nakon stvaranja Kraljevine SHS. Atif Purivatra, *Nacionalni i politički razvitak Muslimana*, Sarajevo, 1969, 162-167, 181-182.

³⁶ Atif Purivatra, *Jugoslovenska muslimanska organizacija u političkom životu Kraljevine Srbija, Hrvata i Slovenaca*, Sarajevo, 1974, 79-80.

³⁷ M. A. Hoare, *The History of Bosnia. From the Middle Ages to the Present Day*, 108-109.

Formiranje Kraljevine SHS i oživljavanje političkog života nije zaustavilo društvene nemire u Bosni i Hercegovini; ono ih je još više pojačalo. U uslovima oštре poslijeratne krize, društveno vrenje uzimalo je sve šire razmjere. Nadležni organi vlasti, posebno u Bosni i Hercegovini, nisu bili u stanju zaštiti ličnu i imovinsku sigurnost građana. O tome svjedoče i službeni izvještaji o političkoj situaciji na terenu koje su sačinjavali kotarski uredi. Brojne razbojničke bande ubijale su putnike, pljačkale kuće nezaštićenih građana i zastrašivale lokalno stanovništvo, a da pri tome nije bilo adekvatne reakcije nadležnih organa.³⁸

Socijaldemokratska stranka Bosne i Hercegovine je iz Prvog svjetskog rata izšla s članstvom koje je većinom bilo predano revolucionarnim idealima, a ne putu evolucije. Predanost stranke revolucionarnim promjenama uskoro je potvrđena na višem organizacionom nivou. Na Kongresu ujedinjenja u Beogradu, u aprilu 1919. godine, Socijaldemokratska stranka Bosne i Hercegovine udružila se sa strankama slične orijentacije iz drugih regija i oformila Socijalističku radničku partiju Jugoslavije (komunista). U junu 1920. godine, na drugom kongresu u Vukovaru, partija je još jednom promijenila naziv, ovaj put u Komunističku partiju Jugoslavije (KPJ). Tokom dvije godine svog legalnog postojanja, od kraja 1918. do decembra 1920. godine, partija je organizirala brojne štrajkove, demonstracije, predavanja i predizborne skupove³⁹.

Revolucionarno raspoloženi, povratnici iz Rusije doprinosili su da u zemlju prođu ideje Oktobarske revolucije i da se one prihvate u komunističkom pokretu. Program KPJ formuliran je pod uticajem događanja u Rusiji. Stoga nije slučajno da je u Vukovarskom programu KPJ istaknuto: „Iskustvo ruske

³⁸ Kao ilustraciju poslijeratnih prilika u Bosni i Hercegovini navodimo izvještaj sreskog načelnika iz Čajniča, u kojem stoji: „Lična i imovinska bezbednost su u području sreza (...) pojavom razbojničke družine čuvenog razbojnika Boškovića silno ugrožene. Spomenuta družina je haraćila sve do posljednjeg dana po srežu boljaničkom i pljevaljskom, pa je sigurno uslijed progona u dotičnim srezovima prešla u isti i počela harati uz veliku drzovitost. (...) Družina broji do osam dobro naoružanih razbojnika. Žandarmerija je neprestano u službi tragajući i progoneći, no držim da će se bez dobrog pojačanja slabo šta postići, jer se raspolaže sa svega dvadesetak žandara, a narod se u pomanjkanju oružja ne može upotrijebiti žandarmeriji u pomoć. Progon je otežan još time što se narod uplašio pa se boji da daje podatke o kretanju razbojnika“. Vidi: Arhiv Bosne i Hercegovine (ABH), fond: *Zemaljska vlada Bosne i Hercegovine* (ZVBiH), dok. 12931/20, Izvještaj o situaciji za mjesec juli 1920. godine.

³⁹ Ibrahim Karabegović, *Reformistički pravac u radničkom pokretu Bosne i Hercegovine 1919-1941. godine*, Sarajevo, 1979, 25-26.

revolucije uči nas da se prelaz od kapitalizma ka socijalizmu vrši pomoću diktature proletarijata u obliku sovjetske vlasti. Samo sovjetska vlast osigurava podizanje novog društvenog poretku. Sovjetska republika provodi vladavinu radnog naroda, ona daje svu vlast – zakonodavnu, izvršnu i sudsku – radnom narodu, koji je organizovan u radničkim, vojničkim i seljačkim većima.⁴⁰ Osnovni zahtjevi radništva Bosne i Hercegovine u prvim godinama postojanja Kraljevine SHS bili su: osmosatno radno vrijeme, priznavanje organizacije, povećanje plaća, sloboda štampe, zbora i dogovora, kao i politička prava. Opća situacija i revolucionarno raspoloženje u Evropi, pogodovali su navedenim radničkim zahtjevima i zbog toga su u početku završavali određenim uspjesima radnika. Tokom ovog razdoblja nastojanja radnika kroz štrajkačke akcije rezultirala su povećenjem nadnica, uvođenjem osmosatnog radnog vremena u najvećem broju preduzeća, ostvarivanjem prava na biranje radničkih povjerenika i na sindikalno organiziranje. Osim toga, radnici su uspjeli izboriti i druge povlastice u vezi sa svojim ekonomskim položajem, kao što su: konzumi, stanovi, pomoć u nabavci ogrjeva i radnog odijela.⁴¹

Radničku solidarnost s borbom ruskih i mađarskih radnika komunistički pokret jasno je izrazio na Kongresu ujedinjenja.⁴² Masovne protestne akcije

⁴⁰ Branko Petranović, Čedomir Štrbac, Stanislav Stojanović, *Jugoslavija u međunarodnom radničkom pokretu*, Beograd, 1973, 12-13.

⁴¹ Ahmed Hadžirović, *Sindikalni pokret u Bosni i Hercegovini 1918 – 1941*, Beograd, 1978, 172-173.

⁴² Kongres Socijalističke radničke partije (komunista), održan u Beogradu od 20. do 23. aprila 1919. godine, usvojio je posebnu rezoluciju kojom je vlast u Kraljevini SHS osuđena zbog svoje kontrarevolucionarne aktivnosti u Rusiji, Mađarskoj i susjednim zemljama. Kongres je izrazio solidarnost s ruskom i mađarskom radničkom klasom. Komunisti su pozvali vladu Kraljevine SHS da prizna i uspostavi odnose sa sovjetskim vladama u Rusiji, Mađarskoj i Bavarskoj. U rezoluciji protiv kontrarevolucije, Kongres SRPJ (k) ističe da treba ustati „svom snagom protiv kontrarevolucionarne uloge koju jugoslovenska buržoazija igra u Rusiji, Mađarskoj i susjednim zemljama, pozivajući vladu da odmah povuče sve trupe koje su za taj cilj namenjene.“ Na kraju rezolucije stoji: „Kongres posebice izjavljuje svoju solidarnost s delom ruske i mađarske radničke klase i apeluјe na jugoslovenske vojnike da shvate kao svoju svetu dužnost i kao najbolju odbranu interesa radničkih masa naše zemlje da osujete zločinački pokušaj ugušenja tekovina ove dve revolucije, koji naša reakcionarna buržoazija sprema (...) Smatrajući vlade sovjeta u Rusiji, Mađarskoj i Bavarskoj jedinim i stvarnim predstavnicima tih zemalja, Kongres poziva vladu da ove republike odmah i bezuslovno prizna i uspostavi normalne i prijateljske odnose s njima, kao i sa vladama svih novih država koje su narodi sami sebi izabrali“. Vidi: Grupa autora, *Istorija Saveza komunista Jugoslavije*, Beograd, 1985, 62-65.

radnika u Bosni i Hercegovini bile su povezane i sa zabranom proslave Prvog maja 1919. godine. Ministarski savjet Kraljevine SHS donio je odluku da se zabrani proslava Prvog maja u cijeloj državi zbog mogućnosti narušavanja javnog reda i mira. U obrazloženju ove zabrane, vlada je naglasila da se ona donosi „radi toga što se na vojnišnoj zoni ne mogu dozvoljavati takve manifestacije (...) Čim se svrši pitanje naših granica, onda će prestatи i sve ove preventivne mere, koje diktiraju ratne prilike i sadašnji položaj, i vlada tada neće činitи smetnje slobodnom manifestovanju uverenja.“⁴³ Na ovu mjeru vlade radnici širom Bosne i Hercegovine (Tuzla, Zenica, Kakanj, Sarajevo, itd.) pružili su pasivni otpor, protestirajući i na taj način protiv odluke o zabrani proslave Prvog maja. Kampanja podrške protiv oružane intervencije Antante u Rusiji i Mađarskoj doživjela je kulminaciju sredinom ljeta 1919. godine. Naime, 20. jula 1919. godine u Kraljevini SHS održan je generalni štrajk protiv intervencije u Rusiji i Mađarskoj. Odluka SRPJ (k) o generalnom štrajku protiv imperijalističke intervencije sila Antante u Rusiji i Mađarskoj usvojena je na poziv Sovjetskog narodnog komesarstva za inozemne poslove. U Sarajevu je na velikom protestnom skupu SRPJ (k) tog dana osuđena, kako je navedeno, reakcionarna, kontrarevolucionarna aktivnost organa vlasti Kraljevine SHS u pogledu priprema vojne intervencije ove zemlje za vojnu intervenciju protiv sovjetske Rusije i sovjetske Mađarske. Generalni štrajk radnika u Bosni i Hercegovini bio je neposredni izraz solidarnosti s mađarskom i ruskom revolucijom. Štrajk je protekao u znaku parole „Sebi ruke od ruske i mađarske revolucije“, što je bila upozoravajuća poruka i za vladajuće krugove u Kraljevini SHS.⁴⁴

Komunistička opasnost po državni i društveni poredak Kraljevine SHS još više je porasla u 1920. godini, a komunistički uticaj na radnike bio je u stalnom usponu. Da je to doista tako bilo, svjedoči između ostalog, i izvještaj iz okružne oblasti u Banjoj Luci u kome se navodi da radnici na ovom prostoru skoro u cijelosti podržavaju komunističku politiku. Uz to, u navedenom izvještaju upozorenje je: „Kad se jednom prelije čaša strpljivosti, a mase zalelujuju, niko ih neće biti kadar zaustaviti.“⁴⁵

⁴³ ABH, ZVBiH, dok. 3.371/1919, *Dopis Ministarstva unutrašnjih poslova Zemaljskoj vlasti u Sarajevu*.

⁴⁴ „Velika protestna akcija proletarijata“, *Glas slobode*, br. 121, Sarajevo, 21.7.1919.

⁴⁵ ABH, ZVBiH, dok. 404/1920, *Izvještaj Okružne oblasti u Banjoj Luci upućen Zemaljskoj vlasti u Sarajevu*.

Položaj Bošnjaka u Bosni i Hercegovini od 1918. do 1921. godine

U novom državno-pravnom okviru položaj Bošnjaka postao je izrazito nepovoljan i zabrinjavajući, dok su ubistva, pljačkanja i drugi oblici teškog kršenja ljudskih prava bili česta pojava. Samo na području istočne Hercegovine u prvim godinama nakon proglašenja Kraljevine SHS ubijeno je van suda i zakona više od tri hiljade Bošnjaka.⁴⁶ Istina, i prije stvaranja Kraljevine SHS bilo je indikatora da će doći do eskalacije nasilja prema Bošnjacima. Već po ulasku srpske vojske u Bosnu i Hercegovinu dogodio se veliki broj slučajeva u kojima su gardisti ili srpski vojnici upadali u bošnjačke kuće, pretresali ih, otimali novac ili pokretну imovinu, zlostavljeni ukućane, a u nekim slučajevima i ubijali građane. Policija i žandarmerija su inertno i neefikasno zaustavljali ove i slične napade. Ništa bolji odnos nije bio ni sudova i tužilaštva koji su kao dio državnog aparata bili zaduženi da privode i kažnjavaju prekršioce zakona. Jedna od karakteristika bošnjačkih stradanja i nevolja prvih godina zajedničke države bila je neosjetljivost lokalnih organa vlasti prema učestalim nasrtajima na imovinu, čast i živote Bošnjaka. Ta indolentnost negdje se graničila s otvorenim nasiljem, negdje s očiglednim saučesništvom u zataškavanju zločina koji su vršeni. Teror nad Bošnjacima u prvim mjesecima zajedničke države imao je brojne odlike šovinističke kampanje protiv naroda druge vjere, tradicije i kulture. Pri tome, od izgrednika nisu bili pošteđeni ni vjerski velikodostojnici ni islamski simboli.⁴⁷

Dotadašnji režimi u balkanskim i susjednim zemljama nisu poštovali prava nacionalnih manjina koja su, uglavnom, zavisila od stanja općih međudržavnih odnosa. Složene višenacionalne države su, u odsustvu građanskog i nacionalnog principa, sve manjinske narode stavljale pred izbor između dvije nepovoljne opcije: asimiliranje u većinsku naciju ili prihvatanje statusa građana drugog reda. Izuzetak u tom pogledu učinjen je jedino prema muslimanima kao jugoslovenskim državljanima. Ugovor s Kraljevinom SHS obavezivao je ovu državu da garantira elementarna ludska i nacionalna prava svim nacionalnim

⁴⁶ M. Imamović, *Historija Bošnjaka*, 489-490.

⁴⁷ Adnan Jahić, *Islamska zajednica u Bosni i Hercegovini za vrijeme monarhističke Jugoslavije*, Zagreb, 2010, 95.

manjinama.⁴⁸ Članovima od 2. do 8. Ugovora o miru s Austrijom, potpisanim u zapadnom predgrađu Pariza, Sen Žermenu en Le (Saint-Germain-en-Laxe), 10. septembra 1919. godine, Kraljevina SHS obavezala se da svim svojim državljanima, ali i strancima, osigura potpunu zaštitu života i slobode, bez obzira na religiju, narodnost i porijeklo, te jednakost pred zakonom za sve etničke, vjerske ili jezičke manjine.⁴⁹ Specijalne obaveze u pogledu zaštite muslimana regulirane su članom 10. Senžermenskog ugovora⁵⁰, u kojem se Kraljevini SHS nalaže da na svojoj teritoriji osigura „da za muslimane u pogledu njihovog porodičnog i ličnog statusa doneše odredbe koje dopuštaju da se ta pitanja reguliraju po muslimanskim običajima”.⁵¹

Međutim, vladajući režim u Beogradu nije se previše obazirao na odredbe Senžermenskog ugovora. Umjesto poštivanja ljudskih prava započelo je sistematsko negiranje i ugrožavanje elementarnih ljudskih prava Bošnjaka. Zato su, pored ostalog, posvetili naročitu pažnju kreiranju državnog aparata u kome

⁴⁸ Safet Bandžović, *Iseljavanje Bošnjaka u Tursku*, Sarajevo, 2006, 309-310.

⁴⁹ Muslimani u Jugoslaviji, kao vjerska zajednica, dobili su Ugovorom o zaštiti manjina s Kraljevinom SHS od 10. decembra 1919. godine posebni međunarodni status manjine. Navedeni ugovor bio je dio sistema zaštite manjina koji su nakon Prvog svjetskog rata glavne savezničke i udružene sile nametnule nekim vrstama država. Odredbe Ugovora morale su prihvatići pobijedene države, zatim neke male i srednje zemlje koje su ratovale na strani pobjednika, te kasnije i zemlje koje su željele pristupiti Ligi naroda. Suština navedenog ugovora je da osigura socijalnim grupama inkorporiranim u neku državu, čije je stanovništvo po rasi, jeziku ili religiji različito od njenog, priliku da razvija miroljubivu koegzistenciju i saradnju s njenim stanovništvom, ali zadržavajući pri tome obilježja po kojima se ono razlikuje od većine. Vidi: Vladimir Đuro Degan, Međunarodno-pravno uređenje položaja muslimana sa osvrtom na uređenje položaja drugih vjerskih i narodnosnih skupina na području Jugoslavije, *Prilozi*, Institut za istoriju, Sarajevo, 1972, 55-56.

⁵⁰ Senžermenski ugovor zaključen je između savezničkih i udruženih sila i Austrije 10. septembra 1919. godine. Zajedno s Versajskim, Nejskim, Trijanonskim i Sevrskim mirovnim ugovorima predstavlja sastavni dio tzv. "Versajskog sistema". Sadrži odredbe o razgraničenju, zaštiti manjina, razoružanju austrijske vojske i drugo. Opšir. Branko Krivokapić, *Leksikon međunarodnog prava*, Beograd, 1998, 441.

⁵¹ Nadalje, u članu 10. stoji: „Vlada Srba, Hrvata i Slovenaca poduzet će mjere da osigura imenovanje Reisul-uleme. Država Srba, Hrvata i Slovenaca obavezuje se da osigura zaštitu džamija, groblja i drugih muslimanskih vjerskih ustanova. Dat će se sve potrebne olakšice i dozvole postojecim muslimanskim zakladama (vakufima) i vjerskim dobrovornim ustanovama, a Vlada Srba, Hrvata i Slovenaca neće za ustanovljenje novih vjerskih i dobrovornih ustanova uskratiti ni jednu od potrebnih olakšica, koje su zagarantirane drugim privatnim ustanovama te vrste“. Vladimir Đuro Degan, Međunarodno-pravno uređenje položaja muslimana, 89-91.

će odlučujuću riječ imati režimu politički pouzdana lica. Zbog toga su već od 1919. godine počeli u Bosnu i Hercegovinu dolaziti činovnici iz Srbije i zauzimati važne funkcije u državnoj upravi. Dotadašnji bosanskohercegovački službenici (najviše Bošnjaci i Hrvati) bili su smjenjivani pod različitim izgovorima ili postavljeni na takve dužnosti odakle nisu mogli imati važniji uticaj na društvena zbivanja. Pozivajući se na opće nesređeno stanje u Sarajevskom i Tuzlanskom okrugu, najodgovornije ličnosti Zemaljske vlade za Bosnu i Hercegovinu, inače predstavnici srpskih političkih krugova, odlučno su tražili od Ministarstva unutrašnjih poslova u Beogradu da se umjesto dotadašnjih okružnih načelnika u Sarajevu, Tuzli i Travniku imenuju činovnici iz Srbije, što je u Beogradu naišlo na odobravanje. U vezi s tim, i zvanični organ Zemaljske vlade u Sarajevu Narodno jedinstvo isticao je da je za Bosnu i Hercegovinu najpodesniji upravni aparat iz Srbije.⁵²

U tom kontekstu posebno složena i teška situacija nastupit će za Bošnjake. Srpska hegemonijalna politika je na ovaj narod gledala kroz zacrtanu vizuru troplemenog i troimenog naroda (Srba, Hrvata i Slovenaca), u kojoj je Bošnjacima bilo namijenjeno nacionalno „osvješćivanje“ i „nacionaliziranje“ u srpskom smislu.⁵³

Zbog stalnog narušavanja reda i mira Narodna vlada u Sarajevu je u nekim dijelovima Bosne i Hercegovine tokom novembra 1918. godine uvela prijike sudove. Navedeni sudovi uvedeni su 6. novembra u Brčkom i 7. novembra u Derventi i Banjoj Luci. Iako je na sjednicama Glavnog odbora Narodnog vijeća SHS za Bosnu i Hercegovinu bilo prijedloga da se prijeki sud uvede na teritoriji cijele Bosne i Hercegovine, oni nisu prihvaćeni.⁵⁴ Međutim, Mehmed Spaho se nije priklonio onoj grupi koja je smatrala kako je najbolje uvesti prijike sudove u cijeloj Bosni i Hercegovini. Umjesto toga, on je predložio da se ovo pitanje prepusti povjereniku za pravosuđe koji je trebao imati ovlasti da proglaši prijeki sud u onim kotarima gdje to situacija zahtijeva.⁵⁵

⁵² A. Purivatra, *Nacionalni i politički razvitak Muslimana*, 151-152.

⁵³ Mustafa Imamović, *O historiji bošnjačkog pokušaja. Muslimani i Bošnjaštvo*, Sarajevo, 1991, 56.

⁵⁴ Enes Omerović, Elementi represije u radu Narodnog vijeća Slovenaca, Hrvata i Srba za Bosnu i Hercegovinu i Narodne vlade za Bosnu i Hercegovinu, *Historijska traganja*, Institut za istoriju, Sarajevo, 2009, 195-196.

⁵⁵ Husnija Kamberović, *Mehmed Spaho (1883-1939). Politička biografija*, Sarajevo, 2009, 101-102.

Stradanja Bošnjaka i nakon proglašenja Kraljevine SHS predstavljaju jednu od glavnih karakteristika sveukupnog života i stanja u Bosni i Hercegovini u prvim godinama nakon ujedinjenja. Među brojnim primjerima koji ukazuju na takvo stanje je i memorandum Bošnjaka kotara Bijeljine, upućen januara 1919. godine Narodnoj vladi u Sarajevu, kojim se traži zaustavljanje brojnih nedjela, zaštita lične slobode i imetka. Potpisnici memoranduma ukazuju na masovno otimanje imovine Bošnjaka od strane pravoslavnih stanovnika, koji svakodnevno nastavljaju otimati, razdjeljivati i obrađivati njihovu zemlju. U pokušaju da se zaštite od potpune anarhije oni u memorandumu navode: „Mi potpisani u svoje ime i u ime svih muslimana bez razlike staleža, kotara Bijeljina podnosimo ovaj memorandum da se shodni koraci preduzmu, da nam se pruži zadovoljština i ošteta za nedjela, što ih počiniše Narodno vijeće u Bijeljini i težaci ovog kotara od dana prevrata na našoj osobnoj slobodi i imetku, a da nam se zajamči zaštita i sigurnost za budućnost. (...) Dok kod naših sugrađana pravoslavnih još danas imade vojničkih pušaka na pretek, mi smo morali predati sve oružje, čak i lovačko, premda posjedujemo oružne listove. Pritužujemo se što nam je oduzeto lovačko oružje, koje mnogi od nas čuvamo kao amanet od naših djedova i pradjedova, to nam je oružje starina i svetinja. Čujemo da je taj naš amanet razdijeljen među pravoslavno stanovništvo. (...) Bijeljinsko Narodno vijeće rekviriralo je kola i sijeno jedino od Muslimana-građana, gonilo na rad samo Muslimane građane. Građani pravoslavni bili su pošteđeni. Stanovnici okolnih sela, u kojima mi bogatiji imademo naše slobodne posjede, u masama su navaljivali na ta naša slobodna dobra otimajući, oštećujući i paleći. Zulumi ove vrste ne prestaju još ni danas, jer se oni danomice nastavljaju; težaci brane mnogim vlasnicima pristup na vlastito dobro, oni taj slobodni posjed između sebe svojevoljno razdjeljuju i obrađuju. Više puta smo zamolili vojnog komandanta mjesta i kotarskog predstojnika, da nam pruže zaštitu. Zaštita nam je svaki put uskraćena (...) Mi smo gledali s velikim povjerenjem u Narodno vijeće, ali sva naša intervencija i nastojanje nije ništa pomoglo. Narodno vijeće ili nije htjelo pomoći ili nije moglo. (kurziv D.B) (...) Mi smo pripadnici ovih oslobođenih zemalja, hoćemo da živimo u slobodnoj zemlji kao potpuno slobodni građani vršeći zakon. Ovakvim nesređenim i nezdravim pojavama treba stati na put moćnim preventivnim sredstvima, a gdje je došlo do ekscesa morala bi se cjelokupna sela učiniti odgovornim za štetu nametnuvši

im kontribuciju, jer samo će na taj način izbiti pravi krivci i prestati ovakvi zulumi. Upravo zato stupamo pred Vas, da nam pomognete i da nas zaštitite".⁵⁶

O nespremnosti nadležnih organa vlasti da zaštite ličnu i imovinsku sigurnost svjedoče i brojni službeni izvještaji o političkoj situaciji na terenu koje su sačinjavali kotarski uredi. Brojne razbojničke bande ubijale su putnike, pljačkale kuće nezaštićenih građana i zastrašivale lokalno stanovništvo, a da pri tome nije bilo adekvatne reakcije nadležnih organa. Ilustracije radi, u jednom izvještaju sreskog načelnika iz Čajniča stoji sljedeće: „Lična i imovinska bezbednost su u području sreza (...) pojavom razbojničke družine čuvenog razbojnika Boškovića silno ugrožene. Spomenuta družina je haračila sve do posljednjeg dana po sredu boljaničkom i pljevaljskom, pa je sigurno uslijed progona u dotičnim srezovima prešla u isti i počela harati uz veliku drzovitost. (...) Družina broji do osam dobro naoružanih razbojnika. Žandarmerija je neprestano u službi tragajući i progoneći, no držim da će se bez dobrog pojačanja slabo šta postići, jer se raspolaže sa svega dvadesetak žandara, a narod se u pomanjkanju oružja ne može upotrijebiti žandarmeriji u pomoć. Progon je otežan još time, što se narod uplašio pa se boji da daje podatke o kretanju razbojnika”.⁵⁷ Politička klima nesigurnosti posebno je bila izražena u istočnim dijelovima Bosne i Hercegovine. O tome se, između ostalog, govori i u pismu sreskog načelnika iz Višegrada, u kojem se navodi: „U političkom pogledu većina naroda se pridružila srpskoj narodnoj organizaciji. U tu svrhu agitirali su sveštenici Milan Božić, Kosta Popović i Aleksandar Durović te je u svrhu konstituisanja te organizacije sazvana javna skupština za dan 18. juli, kojoj je prisustvovalo oko 2000 težaka. Do sada pošlo mi je za rukom da ugušim razmirice među pravoslavnim i muslimanima ali od sada stvar postaje teža, jer srpska narodna organizacija živo agitira protiv narodnog jedinstva te smatra muslimane za Srbe i protiv njihove volje. Vraćajući se iz narodne skupštine težaci Milan Adžić iz Bijelog Brda i Ivan Tuba iz Dobruna, napali su bez ikakvog razloga ovrhovoditelja kot. pripomočne zaklade muslimana Šeću Marića iz Višegrada te su ga pretukli, da je sav krvav i onesviješten na zemlju pao”.⁵⁸

⁵⁶ ABH. Fond: ZVBiH, dok. 3066/19, Memorandum Muslimana kotara Bijeljina bez razlike staleža kojim mole zaštitu i oštetu radi raznih nedjela, 18.1.1919.

⁵⁷ ABH. Fond: ZVBiH, dok. 12931/20, Izvještaj o situaciji za mjesec juli 1920. godine, 31.7.1920.

⁵⁸ ABH. Fond: ZVBiH, dok. 7968/20, Izvješće o situaciji za mjesec juli 1920. godine u sredu Višegrad.

Brojni napadi na živote i imovinu Bošnjaka i patološka šikaniranja stalnim povicima upućenim Bošnjacima: „Idite u Aziju“, „Selite u Aziju“ i slično bili su učestala pojava u prvim godinama nakon stvaranja Kraljevine SHS. Njih nije sprečavala ni Druga srpska armija Stepe Stepanovića, koja se nalazila u Bosni i Hercegovini od novembra 1918. godine s ciljem osiguranja mira i reda. Zbog toga nije slučajno da je reisul-ulema Džemaludin Čaušević rekao predsjedniku Zemaljske vlade Atanasiju Šoli da je Bosna zapala pod teror kakvog ne pamti. Na metu su posebno bili bošnjački zemljoposjednici, kojima su srpski seljaci širom Bosne i Hercegovine palili kuće i gospodarske zgrade. Otimanje bošnjačke zemlje poprimilo je takve razmjere da je i regent Aleksandar Karađorđević 24. decembra 1918. godine izjavio da želi „da se odmah pristupi pravednom rješavanju agrarnog pitanja i da se ukinu kmetstva i veliki zemljišni posjedi“.⁵⁹

Haotičnu situaciju u kojoj su se Bošnjaci našli poslije ujedinjenja neće popraviti ni upozorenja ministra unutrašnjih poslova Svetozara Pribičevića, koji je tokom 1918. i 1919. godine poslao više telegrama s informacijama o nezakonitim postupcima prema Bošnjacima. U njima on ukazuje na mogućnost negativnih posljedica na stanje u državi i položaj u inozemstvu ako se nastavi s progonima muslimana od strane pravoslavnih.⁶⁰ U dopisu ministra unutrašnjih poslova Kraljevine SHS upućenom predsjedniku Zemaljske vlade u Sarajevu 1. februara 1919. godine se, pored ostalog, navodi: „Saznao sam iz jednog izvještaja za razna nasilja koja su pričinjena muslimanskom stanovništvu u Bosni, za vreme kako su iz Bosne izašle austro-ugarske vlasti, i da su izvršioci ovih nasilja pravoslavni. Tako, pored paljenja čitavih sela, zapaljeno je i opljačkano imanje Smail-age Smailagića u Gredi u vrednosti 400.000 kruna. Zapaljeno je i orobljeno imanje Mehmed-bega Ibrahimbegovića u Roguljima u vrednosti 400.000 kruna. Zapaljen je i orobljen čardak (...) hanume Ibrahimagića u Lanicima u vrednosti 120.000 kruna. (...) Zapaljeno je i opljačkano imanje i sve zgrade dr. Alim-bega u Turjaku i šteta se ceni na preko jedan milion kruna. (...) 11. novembra 1918. jedanaestorica komita došli su u selo Glavinića i oterali od Hamida Glavinića 17 brava; od Salke Ćerimagića 21 brava; od Murata Glavinića 35 brava; od Šaćira Glavinića 200 brava i 100 kruna. 5 novembra 1918. trinaest komita došli su u

⁵⁹ M. Imamović, *Historija Bošnjaka*, 490.

⁶⁰ A. Purivatra, *Nacionalni i politički razvitak Muslimana*, 147.

selo Grbaši među njima Kosta Tasovac, Spasoje i Pero Tasovac iz Tarojske njive i oterali od Husa Nikontovića: 94 brava, 1 konja i razno pokućstvo. Ubili su Hamzu Nikontovića (...) 30. novembra 1918. četrdeset komita došlo u selo i to: Petar Ljubenko, Novica Vukotić, Kosta Tasovac i Pero Tasovac i oterali od Huse Nikontovića: 5 brava, tri krave i jednu jalovicu; od Halila Nikontovića: 8 brava, 2 vola i jednu kravu. (...) U okolini Prače vlada najveća nesigurnost za muslimane od strane pravoslavnih. Ucjenjuju se ljudi i pljačkaju. (...) Ako bi se produžilo, ovakav razvoj događaja i ako bi se produžilo gonjenje muslimana od strane pravoslavnih, to može vrlo rđavo i kobno dejstvovati na unutarnje odnose u zemlji i položaj u inostranstvu. Stoga Vam preporučujem da odmah preuzmete najstrožije mere da se ovakvi slučajevi više ne ponove i da se muslimansko stanovništvo što više zaštiti od nasilja i pljačke i da se svaki onaj ko bi slično preuzeo prema muslimanima najstrožije kazni".⁶¹

S obzirom da navedeni dopis iz februara 1919. godine nije rezultirao zaustavljanjem nasilja nad bošnjačkim stanovništvom, ministar unutrašnjih poslova Svetozar Pribičević upućuje novi dopis predsjedniku Zemaljske vlade u Sarajevu Atanasiju Šoli, 17. aprila 1919. godine. U njemu je pisalo: „Dobio sam izvještaje od pojedinih građana iz Bosne (...) iz kojih se utvrđuje da hrišćanski elemenat nekažnjeno vrijeđa prava naših građana muslimana. Tako se iz Bosanske Krupe javlja da su u Potkalinju navalili na džamiju, porazbijali sve i psovali hodžu. (...) Ovo je prijavljeno vlasti, ali ona nije ništa učinila. Smatram za potrebno naglasiti da se ovo ne smije trpiti, jer u našoj državi građani su dužni pokoravati se zakonima i naređenjima vlasti, a ko protivno radi, trpiće zakonske posljedice. Kad se na ovoj osnovi razvija država, onda je bitna u zemlji javna sigurnost građana na velikoj visini, i građani će se tada slobodno razvijati u svakom pogledu (...) Protivno postupanje donosi druge rezultate. S toga preporučujem da izdate naređenje državnim organima, da prema svima podjednako postupaju po zakonu, a iznete slučajeve izvideti i o rezultatu izvestiti”.⁶²

Ipak, ni spomenuta upozorenja najodgovornijih lica zaduženih za sigurnost građana u Kraljevini SHS neće zaustaviti teror i nasilje nad bošnjačkim

⁶¹ ABH. Fond: ZVBiH, dok. 1645/19, Dopis ministra unutrašnjih dela Kraljevstva Srba, Hrvata i Slovenaca, 1.2.1919.

⁶² ABH. Fond: ZVBiH, dok. 3066/19, Prepis brzogava ministra unutrašnjih dela Svetozara Pribičevića upućen predsjedniku Zemaljske vlade u Sarajevu Atanasiju Šoli, 17.4.1919.

stanovništvom. Atmosfera sveopće nesigurnosti i straha kreirana je i u narednim godinama. O tome, između ostalog, svjedoči i izveštaj sreskog načelnika iz Foče, sačinjen u septembru 1920. godine, a u kojem stoji: „Položaj u ovom srežu je postao opasan (...) jer se u posljednje vrijeme ispadи češće javljaju i jer je pučanstvo u ovim krajevima utjerano u grdan strah, naročito je panika zavladala među muslimanskim svijetom, koji je do sad isključivo bio izložen razbojničkim ispadima. Nije ni čudo, da se sve to izrabljuje u političke svrhe i u raspirivanje vjerske mržnje“.⁶³

O maltretiranju, pljačkama i zločinama nad Bošnjacima otvoreno je govorio i reisul-ulema Džemaludin Čaušević. On je upozorio nadležne organe u Kraljevini SHS da Bošnjaci ne mogu sjediti skrštenih ruku i očekivati nove talase nasilja. Prema njegovim riječima, u slučaju da se nasilje nad Bošnjacima nastavi, oni „će biti primorani da se sami brane i da od drugoga koga zatraže pomoć i obezbeđenje svoga života i imetka“.⁶⁴

Kada je istina o stradanjima Bošnjaka počela prodirati u evropsku javnost, ministar Svetozar Pribičević i beogradска vlada naredili su predsjedniku Zemaljske vlade u Sarajevu Atanasiju Šoli da od reisul-uleme Džemaludina Čauševića traži negiranje izjava koje je dao francuskom novinaru Šarlju Riveu (Charles Rivet). Riječ je o izjavama koje je Čaušević dao prilikom boravka jedne francuske delegacije u Sarajevu, februara 1919. godine, u kojima je govorio o nepovoljnem statusu i stradanjima Bošnjaka u novoj državi, a što je Rive i objavio u listu *L' Temps* 1. aprila 1919. godine.

Međutim, Šola ni poslije niza razgovora nije uspio ubijediti Čauševića da demantira izjave date ovom francuskom listu. Umjesto toga, on je izvijestio Pribičevića da su Čauševićevi navodi, uglavnom, tačni, te da je riječ o čovjeku koji se patriotski držao tokom rata, pa bi stoga bilo štetno preuzimati bilo kakve radikalnije mjere protiv njega.⁶⁵ Osim reisul-uleme Čauševića, reagirali su i drugi bošnjački, u prvom redu vjerski predstavnici. Oni su, također, tražili da

⁶³ ABH. Fond: ZVBiH, dok. 10131/20, Izveštaj sreskog načelnika iz Foče za septembar 1920. godine, 29.9.1920.

⁶⁴ Adnan Jahić, *Islamska zajednica u Bosni i Hercegovini za vrijeme monarhističke Jugoslavije*, 96.

⁶⁵ Enes Karić, Mujo Demirović, *Reis Džemaludin Čaušević prosjetitelj i reformator*, I, Sarajevo, 2002, 130-132.

se Bošnjaci zaštite od poslijeratnog nasilja, te da se tretiraju kao ravnopravni građani.⁶⁶

Ipak, ni brojne žalbe predstavnika bošnjačkog naroda upućene mjerodavnim faktorima u Kraljevini SHS, kao i prema inozemstvu, neće zaustaviti teror i ubistva nad njima. Naročito žestokom progonu i maltretiranju bili su izloženi Bošnjaci u Sandžaku, gdje je u mjestima Šahovići i Pavino polje izvršen genocid u novembru 1924. godine. Nakon nezapamćenog pokolja tamošnjeg stanovništva, u kojem je pobijeno više od 500 Bošnjaka, većina preživjelih stanovnika nikada se više nije vratila nazad. Usljed posljedica strahovitog pokolja, ali i straha od ponovnog napada Crnogoraca, mnoge šahovićevske i pavinopoljske porodice prodale su svoja imanja u bescijenje ili čak bez ikakve naknade, što je bio češći slučaj. Na opustošena bošnjačka ognjišta u Šahovićima, Pavinom polju, a dijelom i u bjelopoljskom kraju naselit će se crnogorske porodice.⁶⁷

Osim brojnih pokolja, pljačkanja, deportacija i osvetničkih kampanja Bošnjaci su bili izloženi i organiziranom ekonomskom udaru koji se realizirao pod obandom agrarne reforme. Zemljovlasnicima islamske vjeroispovijesti (Bošnjaci, Albanci i Turci) oduzeto je ukupno 1.406.404. ha zemljišta ili 73,1% ukupno oduzete zemlje tokom provođenja agrarne reforme, što samo po sebi dovoljno pokazuje ko su bile mete i žrtve spomenute reforme u Kraljevini SHS/Jugoslaviji. Ipak, glavno težište reforme bilo je u Bosni i Hercegovini, gdje je do 1918. godine 62% privatne imovine bilo u bošnjačkom vlasništvu. Da je to zaista tako bilo, svjedoče i činjenice da je bošnjačkim zemljovlasnicima oduzeto 52,8% ukupne obradive površine u Bosni i Hercegovini i 110.000 ha zemljišta koje je pripadalo akcionarskim društvima, bankama, fabrikama, itd. Od zemljovlasnika u Bosni i Hercegovini je ukupno oduzeto 1.268.277 ha poljoprivrednog i šumskog zemljišta, te predato u vlasništvo 249.580 zemljoradničkih porodica, uglavnom srpske nacionalnosti. Očigledno je da glavni ciljevi agrarne reforme nisu bili socijalno-ekonomske prirode, kako je to beogradski režim želio predstaviti. Naprotiv, ekonomskim uništavanjem i „perfidnim kupoprodajnim transakcijama s misernim agrarnim obligacijama i njihovim neisplaćivanjem“ trebalo je realizirati nacionalno-političke ciljeve finansijskog razvlašćivanja Bošnjaka. Kao rezultat

⁶⁶ A. Purivatra, *Nacionalni i politički razvitak Muslimana*, 148.

⁶⁷ Hakija Avdić, *Položaj Muslimana u Sandžaku 1912-1941*, Sarajevo, 1991, 139.

takvih nastojanja doći će i do radikalne izmjene u vlasničkoj strukturi zemljišta u korist Srba, a na štetu Bošnjaka kod kojih dolazi do naglog siromašenja.⁶⁸

Na teške posljedice ekonomskog uništavanja bošnjačkog stanovništva ukazivali su i politički predstavnici ovog naroda. O tome je, pored ostalih, govorio i poslanik Mustajbeg Kapetanović prilikom proračunske rasprave. On je u svom govoru, između ostalog, istakao sljedeće: „Molim vas gospodo, ja ču ovdje da vam kažem prilike u Bosni i Hercegovini, bijedno stanje zemljoposjednika, koji su živili od prihoda sa svog vlastitog imetka, koje nijesu nikome oteli, nego naslijedili od svojih predaka, ili za svoj vlastiti novac kupili. Danas vam ti ljudi očajavaju, nemaju šta da jedu. Od 1919. godine prodali su muslimanski zemljoposjednici sve što su imali. (...) Gospodo, ne mogu da zamislim, kakvo srce mora biti u onih, koji danas odlučuju o tome i koji neće, da isplate onu malu mizernu sumu, da se bar pomogne onim najsriomašnijim. Da se uzmognu prehraniti barem nekoliko mjeseci. Gospodo, današnja vlada zavlaci Muslimane Bosne i Hercegovine već godinu i po dana i neće, da isplati ugovorenou odštetu. (...) Gospodo, ja ne mogu vjerovati, da vlada nema novaca, da to isplati, jer baca novac na različite strane i ondje gdje treba i gdje ne treba. (...) Od 50.000 tako zvanih aga i begova, kažem tako zvanih, jer svakog Muslimana, koji je imao jedno kmetovsko selište ili jednu njivu zemlje prozvali su agom ili begom. Od 50 hiljada posjednika ima danas jedva njih 4.000-5.000 koji mogu živiti, ili bolje reći životariti, a njih 40-45 hiljada nemaju u kući ni kruha. I trpi ova Narodna Skupština, da ovako nasilje provodi vlada g. Pašića. Ja mislim, gospodo, da je ovo ne samo grehota, nego, da je i sramota”.⁶⁹

Teorijsku podlogu organiziranim i sistematski provođenim antibošnjačkim aktivnostima pružali su predstavnici velikosrpske ideologije, koji su otvoreno opravdavali takvu politiku u režimskim dnevnim listovima, časopisima i naručenim studijama. Dvadesetih godina velikosrpski režim intenzivirao je

⁶⁸ Atif Purivatra, *Ekonomski genocid nad Muslimanima pod vidom agrarne reforme u Jugoslaviji (1918-1941)*, u: *Ekonomski genocid nad Bosanskim Muslimanima*, Sarajevo, 1992, 99-100. Opšir. o posljedicama agrarne reforme vidi još: Milivoje Erić, *Agrarna reforma u Jugoslaviji 1918-1941*, Sarajevo, 1958, 492-536; Edin Mutapčić, *Agrarna reforma u Jugoslaviji i njeno zakonodavstvo (1918-1941)*, Gradačac, 2007, 174-197; Jusuf Mulić, *Velika Srbija. Muslimani i Bosna*, Sarajevo, 2006, 457-476.

⁶⁹ "Govor poslanika Mustajbega Kapetanovića prilikom proračunske rasprave Ministarstva za Agrarnu reformu", *Pravda*, IV, br. 180, Sarajevo, 12. avgust 1922, 1.

aktivnosti s ciljem nacionaliziranja Bošnjaka. Kao eksponent takve politike na prostoru Bosne i Hercegovine prednjačio je radikalni list „Srpska riječ“. Poručujući kako i pod kojim uslovima vide život sa Bošnjacima u budućnosti, ovaj list je pisao da Srbi „hoće i žele da u miru i bratskom skladu žive s našim muslimanima, jer su i oni Srbi kao i mi, iako to na sva usta i ne ispovijedaju“.⁷⁰ Negiranje bošnjačke posebnosti i dokazivanje njihovog srpskog porijekla postaje jedna od najvažnijih preokupacija za arhitekte i teoretičare velikosrpske politike. Na fonu takve orijentacije, Krsta Marić 1924. godine piše: „Muslimana ima u našoj državi više od miliona. Nadpolovična većina tih Muslimana su Srbi po poreklu, ali za sada nemaju nikakva nacionalna osjećaja (...) Dakle, nacionalizovanje sedam do osam stotina hiljada muslimana nije baš tako neblagodaran i neznatan posao“⁷¹. Paralelno s tom propagandom nisu izbjegavane ni primitivne ocjene i uvrede vjerskih osjećanja i karakternih osobina Bošnjaka. Slikovit primjer takvog odnosa je i tekst objavljen u „Novoj Evropi“, gdje piše: „Prorokov zeleni barjak na suncu poratnog i bezbožnog doba počeo je da bledi i da gubi svoju draž i privlačnost. Ipak, Islam za svoje verne ima nešto privlačno (...) on daje potčinjenu ženu, brak, porodicu i domaćinstvo, tako tipično i take vrste kakvi se izvan njega ne mogu dobiti (...) jer je slatko orijentalcu gospodariti nad drugima“.⁷²

U sklopu tako kreiranog ambijenta, česta kršenja ljudskih prava Bošnjaka i njihovo generalno zapostavljanje u odnosu na druge narode postaju svakodnevna pojava. Putem nacionalističke propagande Bošnjaci se izjednačavaju sa omraženim turskim okupatorom i predstavljaju kao antidržavni element, čime je u široj javnosti kreirana atmosfera za nekažnjeno nacionalističko i šovinističko djelovanje protiv njih. Iako treći narod po brojnosti u Kraljevini SHS, Bošnjaci se potpuno marginaliziraju, a njihovo participiranje u najvišim državnim organima postaje simbolično.

⁷⁰ "Politička orijentacija muslimana", Srpska riječ, XVIII, br. 82, Sarajevo, 22. april 1922, 1.

⁷¹ Krsta Marić, *Nacionalizujmo Muslimane*, u: O „nacionaliziranju“ Muslimana. 101. godina afimacije i negiranja identiteta Muslimana, Zagreb, 1990, 62.

⁷² "Poratna Bosna i Hercegovina", Nova Evropa, XXIV, br. 2, Zagreb, 26. avgust 1931, 56.

Zaključne napomene

Ratna stradanja u Prvom svjetskom ratu prouzrokovala su ogromnu količinu nezadovoljstva, tako da je u mnogim evropskim zemljama bilo pitanje izbora najpovoljnijeg trenutka kada će naјsiromašniji slojevi društva ustati protiv besmislenih patnji svjetskog rata. Uticaj Oktobarske revolucije u Rusiji na druge evropske države od 1918. do 1921. godine bio je tako očigledan da je u Moskvi bilo malo onih koji su sumnjali u širenje svjetske revolucije. Revolucije u istočnoj i srednjoj Evropi nisu bile bez rezultata. Godine prevrata ostavile su ogromnu i ekonomski zaostalu Rusiju, kojom su vladali komunisti i koja je bila posvećena izgradnji društvene alternative kapitalizmu. Suprotno očekivanjima, boljševička Rusija preživjela je haotični i brutalni građanski rat. Boljševički režim izdržao je godine katastrofe i krize, njemačkog osvajanja i kaznenog mira, građanskog rata, strane oružane intervencije, gladi i ekonomskog kolapsa. Poput ranih kršćana, boljševici su vjerovali u veliku apokaliptičku promjenu koja će dovesti do društva bez ugnjetavanja, nejednakosti i nepravde. Međutim, već u prvim godinama boljševičke vlasti postao je vidljiv absolutistički karakter njihove vladavine. Državni teror imao je posebnu ulogu kao instrument klasne borbe. Uspostavljena je diktatura koja se nije ograničavala nikakvim pravilima i koja je bila utemeljena na sili.

Završetak Prvog svjetskog rata prouzrokovat će velike promjene i na balkanskom prostoru. Na političkoj pozornici Starog kontinenta nastat će nove države, među kojima i Kraljevina SHS. Novostvorena država, nastala ujedinjenjem Kraljevine Srbije i zemalja koje su do jeseni 1918. godine pripadale Habsburškoj monarhiji (Slovenija, Hrvatska, Bosna i Hercegovina i Vojvodina) naslijedit će socijalne i nacionalne probleme od kojih je patila i spomenuta monarhija. Formiranje zajedničke države 1918. godine neće razriješiti navedene proturječnosti. Štaviše, način na koji je provedeno ujedinjenje Kraljevine SHS od samog početka neće kreirati pogodan okvir za slobodan razvoj svih građana i naroda.

Dostupni izvori i literatura nedvojbeno svjedoče da je u Srbiji i prije samog čina stvaranja Kraljevine SHS osmišljavana aktivnost s ciljem prisajedinjenja Bosne i Hercegovine Srbiji. Glavni zagovornik takve ideje bila je srpska vlada, preciznije istaknuti srpski političari i oficiri, koji su procjenjivali da će priključenje

Bosne i Hercegovine Srbiji osnažiti pozicije srpske vlade tokom pregovora s Narodnim vijećem SHS u Zagrebu o konstrukciji zajedničke države. Nastojanja srpske vlade da se Bosna i Hercegovina priključi Srbiji naišla su na pozitivne reakcije značajnog dijela srpskog stanovništva u Bosni i Hercegovini.

Prvi svjetski rat i formiranje Kraljevine SHS velikosrpski krugovi doživljavali su kao novu etapu u rješavanju srpskog nacionalnog pitanja. Beogradski su vlastodršci odmah na početku stavili do znanja da će drugim narodima i regijama nametati velikosrpski koncept koji ogromna većina drugih naroda nije mogla prihvatići.

Iako je aktom ujedinjenja Bosna i Hercegovina ušla u sastav jedinstvene jugoslovenske države, ona je još jedno vrijeme zadržala neke elemente i oblike svoje državnosti i autonomnosti. Glavni odbor Narodnog vijeća za Bosnu i Hercegovinu prestao je djelovati 31.12.1918. godine, ali je Narodna vlada za Bosnu i Hercegovinu nastavila i dalje obavljati svoje redovne poslove. Narodna vlada radila je pod tim imenom do 31.1.1919. godine, a nakon toga je preimenovana u Zemaljsku vladu Bosne i Hercegovine. Iz njenog djelokruga oduzeti su i preneseni vanjski i vojni poslovi, državne finansije, poslovi ishrane i obnove zemlje i trgovine, obrta i industrije. Tako je, kao rezultat centralističkih tendencija sa snažnim srbijanskim akcentom, Zemaljska vlada za Bosnu i Hercegovinu od 1.2.1919. godine ostala sa samo četiri povjereništva (unutrašnji poslovi, pravosuđe, poljoprivreda, te prosvjeta i vjerski poslovi). Ipak, zbog niza problema praktične prirode, predviđena transformacija Narodne u Zemaljsku vladu tekla je veoma sporo pa je u praksi Zemaljska vlada Bosne i Hercegovine i u narednih pet godina u osnovi zadržala istu organizaciju i strukturu vlasti kakvu je imala ranija Narodna vlada.

Formiranje Kraljevine SHS i oživljavanje političkog života nije zaustavilo društvene nemire u Bosni i Hercegovini; ono ih je još više pojačalo. U uslovima oštре poslijeratne krize društveno vrenje uzimalo je sve šire razmjere. Nadležni organi vlasti, posebno u Bosni i Hercegovini, nisu bili u stanju da zaštite ličnu i imovinsku sigurnost građana. O tome svjedoče i službeni izvještaji o političkoj situaciji na terenu koje su sačinjavali kotarski uredi. Brojne razbojničke bande ubijale su putnike, pljačkale kuće nezaštićenih građana i zastrašivale lokalno stanovništvo, a da pri tome nije bilo adekvatne reakcije nadležnih organa.

U novom državno-pravnom okviru položaj Bošnjaka postao je izrazito nepovoljan i zabrinjavajući, dok su ubistva, pljačkanja i drugi oblici teškog kršenja ljudskih prava bili česta pojava. Samo na području istočne Hercegovine u prvim godinama nakon proglašenja Kraljevine SHS ubijeno je van suda i zakona više od tri hiljade Bošnjaka. Istina, i prije stvaranja Kraljevine SHS bilo je indikatora da će doći do eskalacije nasilja prema Bošnjacima. Već po ulasku srpske vojske u Bosnu i Hercegovinu dogodio se veliki broj slučajeva u kojima su gardisti ili srpski vojnici upadali u bošnjačke kuće, pretresali ih, otimali novac ili pokretnu imovinu, zlostavljeni ukućane, a u nekim slučajevima i ubijali građane. Policija i žandarmerija su inertno i neefikasno zaustavljali ove i slične napade. Ništa bolji odnos nije bio nisudova i tužilaštava koji su kao dio državnog aparata bili zaduženi da privode i kažnjavaju prekršioce zakona. Jedna od karakteristika bošnjačkih stradanja i nevolja prvih godina zajedničke države bila je neosjetljivost lokalnih organa vlasti prema učestalim nasrtajima na imovinu, čast i živote Bošnjaka. Ta indolentnost negdje se graničila s otvorenim nasiljem, negdje s očiglednim saučesništvom u zataškavanju zločina koji su vršeni. Teror nad Bošnjacima u prvim godinama zajedničke države imao je brojne odlike šovinističke kampanje protiv naroda druge vjere, tradicije i kulture.

U prvim godinama egzistiranja Kraljevine SHS režim u Beogradu nije se previše obazirao na odredbe Senžermenskog ugovora. Umjesto poštivanja ljudskih prava, započelo je sistematsko negiranje i ugrožavanje elementarnih ljudskih prava Bošnjaka. Zato su, pored ostalog, posvetili naročitu pažnju kreiranju državnog aparata u kome će odlučujući riječ imati režimu politički pouzdana lica. Zbog toga su već od 1919. godine počeli u Bosnu i Hercegovinu dolaziti činovnici iz Srbije i zauzimati odgovorne funkcije u državnoj upravi. Dotadašnji bosanskohercegovački službenici (najviše Bošnjaci i Hrvati) bili su smjenjivani pod različitim izgovorima ili postavljeni na takve dužnosti odakle nisu mogli imati važniji uticaj na društvena zbivanja. Pozivajući se na opće nesređeno stanje u Sarajevskom i Tuzlanskom okrugu, najodgovornije ličnosti Zemaljske vlade za Bosnu i Hercegovinu, inače predstavnici srpskih političkih krugova, odlučno su tražili od Ministarstva unutrašnjih poslova u Beogradu da se umjesto dotadašnjih okružnih načelnika u Sarajevu, Tuzli i Travniku imenuju činovnici iz Srbije, što je u Beogradu naišlo na odobravanje. U vezi s tim, i zvanični

organ Zemaljske vlade u Sarajevu Narodno jedinstvo isticao je da je za Bosnu i Hercegovinu najpodesniji upravni aparat iz Srbije. U tom kontekstu posebno složena i teška situacija nastupit će za Bošnjake.

Srpska hegemonijalna politika je na ovaj narod gledala kroz zacrtanu vizuru troplemenog i troimenog naroda (Srba, Hrvata i Slovenaca), u kojoj je Bošnjacima bilo namijenjeno nacionalno „osvjećivanje“ i „nacionaliziranje“ u srpskom smislu.

BOSNIA AND HERZEGOVINA, AND BOSNIANS (1918-1921) – IN BETWEEN OF MAKING PEACE AND VIOLENCE

Summary

The suffering during the First World War caused an enormous amount of dissatisfaction. Therefore, in many European Countries it was only a matter of finding the best moment when the poorest classes in society would rise against the extreme suffering in the world war. The influence of the Russian October Revolution on other European countries, from 1918 to 1921 was so clear, that there were few people in Moscow who doubted the spread of a global revolution. Revolutions in eastern and central Europe were not without success. Years of revolution had left a vast and economically underdeveloped Russia, which was governed by communists dedicated to developing a social alternative to capitalism. Contrary to expectations, Bolshevik Russia had survived the chaotic and brutal civil war waged from 1918 to 1921. The Bolshevik regime had endured years of catastrophe and crisis, German conquest and the punitive peace, civil war, foreign armed intervention, hunger and economic collapse. Like early Christians, Bolsheviks believed in great apocalyptic change that would lead to a society without oppression, inequality and injustice. However, the autocratic character of the rule of the Bolshevik government had already become obvious in the first years of its rule. State terror played a significant role as a means of class struggle. A dictatorship was established that was not limited by any rules and which was based on force.

The end of the First World War caused big changes in the Balkans as well. New states had emerged on the political stage of the Old Continent, and the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes was one of them. The newly created country, established after unification of the Kingdom of Serbia and the countries that had belonged to the Hapsburg monarchy up to the autumn of 1918 (Slovenia, Croatia, Bosnia and Herzegovina, and Vojvodina), inherited the social and national problems which had also affected the said monarchy. The establishment of a joint state in 1918 would not solve those contradictions. Moreover, the manner in which the unification of the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes was completed did not create a suitable framework for the free development of all citizens and inhabitants.

The available literature and other sources undoubtedly witness that plans were being prepared in Serbia, even before the creation of the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes, with the aim of annexing Bosnia and Herzegovina to Serbia. The main advocate of such an idea was the Serbian Government; more specifically, prominent Serbian politicians and army officers who thought that the annexation of Bosnia and Herzegovina would strengthen the position of the Serbian Government during negotiations with the People's Council of Serbs, Croats and Slovenes in Zagreb regarding the construction of a joint state. The attempts of the Serbian Government to annex Bosnia and Herzegovina to Serbia were met by the positive reactions of considerable Serbian population in Bosnia and Herzegovina.

Followers of the Greater Serbian ideology saw the First World War and establishment of the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes as a new phase in the settlement of the Serbian national issue. The Belgrade authorities made it known immediately that they would impose the Greater Serbian doctrine on other nations and regions, which was not acceptable to a great number of those nations.

Even though the Unification Act made Bosnia and Herzegovina a part of the united Yugoslavian state, she retained for a while some elements and forms of sovereignty and autonomy. The Main Board of the People's Council for Bosnia and Herzegovina stopped working on 31 December 1918, but the People's Government for Bosnia and Herzegovina continued to perform its everyday

business. The People's Government operated under that name until 31 January 1919; after that it was renamed the National Government of Bosnia and Herzegovina. Foreign and military affairs, state finances, and affairs of nutrition, reconstruction of the country, trade, craft, and industry, were all taken away from its competence and transferred. That is how, as a result of centralisation tendencies with a strong Serbian accent, the National Government for Bosnia and Herzegovina was left, as of 1 February 1919, with only four committees (internal affairs, justice, agriculture, and education and religious affairs). However, owing to a number of problems of a practical nature, the anticipated transformation of the People's Government into the National Government had run quite slowly. So, in practice, for the next 5 years the National Government had kept the same basic organisation and structure of government as had the People's Government.

Establishment of the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes, and revival of political life, did not stop social disturbances in Bosnia and Herzegovina; on the contrary, it had strengthened them. In the circumstances of the acute post war crisis, social agitation escalated. The competent authorities, particularly in Bosnia and Herzegovina, failed to protect the individual security and the property of their citizens. Numerous official reports, made by cantonal offices, on the political situation testify to that. Many robber gangs killed passengers, robbed the houses of defenceless citizens, and intimidated local inhabitants without any adequate reaction from the competent authorities.

Under the new national legal framework, the position of Bosniacs had become particularly unfavourable and worrying, whilst murders, robberies and other types of serious violation of human rights were frequent occurrences. Just in the area of eastern Herzegovina during the first years after the proclamation of the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes, more than three thousand Bosniacs were killed without trial and outside the law. True, there were some indications, even before the establishment of the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes, that there would be an escalation of violence towards Bosniacs. Immediately after the Serbian army entered Bosnia and Herzegovina, there were numerous cases in which members of the guard or Serbian soldiers invaded Bosniacs' houses, searched them, stole money or movable property,

violated household members and, in some cases, even killed the citizens. The police and the gendarmerie were unresponsive and inefficient in stopping these and similar attacks. The behaviour of the courts and prosecutors' officers was not much better; as part of the state apparatus, they were in charge of arresting and penalising offenders against the law. One of the characteristics of the Bosniacs' suffering and troubles, in the first year of the joint state, was the insensitivity of local authorities towards the frequent attacks on the property, honour and lives of Bosniacs. That apathy in places bordered with the open violence and in places with clear complicity in covering up the crimes that were committed. Terror over Bosniacs in the first years of the joint state had numerous features of a chauvinistic campaign against people of a different religion, tradition and culture.

In the first years of existence of the Kingdom of SCS, the regime in Belgrade had neglected the provisions of the Sengerma Treaty. Instead of promoting a respect for human rights, it had begun systematically to deny and reduce the human rights of Bosniacs. Accordingly, the regime paid special attention to the establishment of state apparatus by which the crucial role would be granted to the regime's most loyal and politically reliable members. That was the reason why, since 1919, officials from Serbia had begun to settle in Bosnia and Herzegovina, and to take over responsible posts in the government administration. Former BiH officials, mostly Bosniacs and Croats, were superseded under various excuses or were granted positions with limited influence on social trends. The most influential representatives of the BiH National Government, referring to the general chaotic situation in both Sarajevo and Tuzla Cantons, emphatically requested the Ministry of the Interior in Belgrade to replace the former mayors in Tuzla, Sarajevo and Travnik with new appointees from Serbia, which found approval in Belgrade. In this respect, the official body of the BiH National Government in Sarajevo, the National Unity, emphasised that the state apparatus from Serbia was the most appropriate for Bosnia and Herzegovina. In that context, Bosniacs were to face a significantly complex and difficult situation. The Serbian hegemonic politics observed this nation through a fixed view of a population consisting of three tribes and three names (Serbs, Croats and Slovenians), whereby Bosniacs were consigned to observing a national consciousness and nationalisation in a Serbian context.

BIBLIOGRAFIJA

Izvori

1. Arhiv Bosne i Hercegovine (ABH), fond: *Zemaljska vlada Bosne i Hercegovine (ZVBiH)*, dok. 12931/20, Izvještaj o situaciji za mjesec juli 1920. godine.
2. ABH, ZVBiH, dok. 3.371/1919, *Dopis Ministarstva unutrašnjih poslova Zemaljskoj vladu u Sarajevu*.
3. "Velika protestna akcija proleterijata", *Glas slobode*, br. 121, Sarajevo, 21.7.1919.
4. ABH, ZVBiH, dok. 404/1920, *Izvještaj Okružne oblasti u Banjoj Luci upućen Zemaljskoj vladu u Sarajevu*.
5. ABH. Fond: ZVBiH, dok. 3066/19, Memorandum Muslimana kotara Bijeljina bez razlike staleža kojim mole zaštitu i oštetu radi raznih nedjela, 18.1.1919.
6. ABH. Fond: ZVBiH, dok. 12931/20, Izvještaj o situaciji za mjesec juli 1920. godine, 31.7.1920.
7. ABH. Fond: ZVBiH, dok. 7968/20, Izvješće o situaciji za mjesec juli 1920. godine u srežu Višegrad.
8. ABH. Fond: ZVBiH, dok. 1645/19, Dopis ministra unutrašnjih dela Kraljevstva Srba, Hrvata i Slovenaca, 1.2.1919.
9. ABH. Fond: ZVBiH, dok. 3066/19, Prepis brzogava ministra unutrašnjih dela Svetozara Pribičevića upućen predsjedniku Zemaljske vlade u Sarajevu Atanasiju Šoli, 17.4.1919.
10. ABH. Fond: ZVBiH, dok. 10131/20, Izvještaj sreskog načelnika iz Foče za septembar 1920. godine, 29.9.1920.
11. "Govor poslanika Mustajbega Kapetanovića prilikom proračunske rasprave Ministarstva za Agrarnu reformu", *Pravda*, IV, br. 180, Sarajevo, 12. avgust 1922, 1.
12. "Politička orijentacija muslimana". *Srpska riječ*, XVIII, br. 82, Sarajevo, 22. april 1922, 1.
13. "Poratna Bosna i Hercegovina", *Nova Evropa*, XXIV, br. 2, Zagreb, 26. avgust 1931.

Literatura

1. Antić, Ljubomir, *Velikosrpski nacionalni programi. Ishodišta i posljedice*, Zagreb, 2007.
2. Avdić, Hakija, *Položaj Muslimana u Sandžaku 1912-1941*, Sarajevo, 1991.
3. Banac, Ivo, *Nacionalno pitanje u Jugoslaviji: Porijeklo, povijest, politika*, Zagreb, 1988.
4. Bandžović, Safet, *Iseljavanje Bošnjaka u Tursku*, Sarajevo, 2006.
5. Bećirović, Denis, *Informbiro i sjeveroistočna Bosna. Odjaci i posljedice sukoba KPJ - Informbiro (1948 -1953)*, Tuzla, 2005.
6. Boffa, Giuseppe, *Povijest Sovjetskog saveza*, I, Rijeka, 1976.
7. Brzezinski, Zbigniew, *The Grand Failure: The Birth and Death of Communism in the 20th Century*, New York, 1990.
8. Carlsson, Ingvar, Lindgren, Anne-Marie, *What is Social Democracy? A book about ideas and challenges*, Stockholm, 2008.
9. Cipek, Tihomir, Kraljevina Srba, Hrvata i Slovenaca-ancien régime, u: *Dijalog povjesničara-istoričara, Zbornik radova*, Zagreb, 2000.
10. Craford, James „Right of Self - Determination in International Law“ in *Peoples' Rights*, (ed. Alston Philip), Oxford University Press, 2001.
11. Coper, Rudolf, *Failure of a Revolution Germany in 1918-1919*, Cambridge, 1955.
12. Čulinović, Ferdo, *Državnopravni razvitak Jugoslavije*, Zagreb 1963
13. Džaja, Srećko, *Politička realnost jugoslovenstva*, Sarajevo-Zagreb, 2004.
14. Đilas, Milovan, *Nova klasa. Kritika savremenog komunizma*, Zagreb, 2010.
15. Đurišić, Mitar, Ratković, Borislav, Skoko, Savo, Živojinović, Dragoljub, Vojvodić, Mihailo, *Prvi svjetski rat - Opšta istorija*, II, Beograd, 1976.
16. Degan, Vladimir Đ., Međunarodno-pravno uređenje položaja muslimana sa osvrtom na uređenje položaja drugih vjerskih i narodnosnih skupina na području Jugoslavije, *Prilozi*, Institut za istoriju, Sarajevo, 1972.
17. Erić, Milivoje, *Agrarna reforma u Jugoslaviji 1918-1941*, Sarajevo, 1958.
18. Fila, Aleksandar, *Ustavno pravo*, Beograd, 1976.
19. Fitzpatrick, Sheila, *The Russian Revolution 1917-1932*, Oxford, 1982.

20. Goldstein, Ivo, *Hrvatska 1918-2008*, Zagreb, 2008.
21. Grupa autora, *Povijest svijeta*, Zagreb, 1977.
22. Grupa autora, *Istorijski Saveza komunista Jugoslavije*, Beograd, 1985.
23. Hadžirović, Ahmed, *Sindikalni pokret u Bosni i Hercegovini 1918 – 1941*, Beograd, 1978.
24. Harman, Chris *The lost Revolution Germany 1918-1923*, London, 1982.
25. Hoare, Marko A., *The History of Bosnia. From the Middle Ages to the Present Day*, London, 2007.
26. Hobsbaum, Erik, *Doba ekstrema. Istorijski Kratkog dvadesetog Veka 1914-1991*, Beograd, 2002, 47-61.
27. Imamović, Mustafa, *O historiji bošnjačkog pokušaja. Muslimani i Bošnjaštvo*, Sarajevo, 1991.
28. Imamović, Mustafa, *Historija Bošnjaka*, Sarajevo, 1998.
29. Jahić, Adnan, *Islamska zajednica u Bosni i Hercegovini za vrijeme monarhističke Jugoslavije*, Zagreb, 2010.
30. Kamberović, Husnija, *Mehmed Spaho (1883-1939). Politička biografija*, Sarajevo, 2009.
31. Karabegović, Ibrahim, *Reformistički pravac u radničkom pokretu Bosne i Hercegovine 1919-1941. godine*, Sarajevo, 1979
32. Karić, Enes, Demirović, Mujo, *Reis Džemaludin Čaušević prosvjetitelj i reformator*, I, Sarajevo, 2002
33. Krivokapić, Branko, *Leksikon međunarodnog prava*, Beograd, 1998.
34. Krizman, Bogdan, *Bosna i Hercegovina i jugoslovensko pitanje u 1918. godini. Prilozi. Istorische pretpostavke Republike Bosne i Hercegovine*. Zbornik radova, Sarajevo, 1968.
35. Kapidžić, Hamdija, Pokušaj ujedinjenja Bosne i Hercegovine sa Srbijom u novembru 1918. godine, u: *Hamdija Kapidžić, Bosna i Hercegovina pod austrougarskom upravom (članci i rasprave)*, Sarajevo, 1968.
36. Kolati, Enco, Nemačka revolucija, u: *Istorijska revolucija XX veka*, Beograd, 1970.
37. Bogdan Krizman, Bosna i Hercegovina i jugoslovensko pitanje u 1918. godini, u: *Istorijske pretpostavke Republike Bosne i Hercegovine, Prilozi*, Institut za istoriju, Sarajevo, 1968, br. 4.

38. Kržavac, Savo, Dragan Marković, *Informbiro*, Beograd, 1976.
39. Malcolm, Noel, *Povijest Bosne*, Zagreb-Sarajevo, 1995.
40. Marić, Krsta, *Nacionalizujmo Muslimane*, u: O „nacionaliziranju“ Muslimana. 101. godina afimacije i negiranja identiteta Muslimana, Zagreb, 1990.
41. Mazower, Mark, *Mračni kontinent. Evropsko dvadeseto stoljeće*, Zagreb, 2004.
42. Mócsy, István, *The effects of World War the uporoted: Hungarian refugees and their impact on Hungary's domestic politics 1918-1921*, New York, 1983.
43. Mulić, Jusuf, *Velika Srbija. Muslimani i Bosna*. Sarajevo, 2006.
44. Mutapčić, Edin, *Agrarna reforma u Jugoslaviji i njeno zakonodavstvo (1918-1941)*, Gradačac, 2007.
45. Müller, Richard, *The man behind the German Revolution 1918*, Berlin, 2008.
46. Omerović, Enes, Elementi represije u radu Narodnog vijeća Slovenaca, Hrvata i Srba za Bosnu i Hercegovinu i Narodne vlade za Bosnu i Hercegovinu, *Historijska traganja*, Institut za istoriju, Sarajevo, 2009.
47. Pavić, Radovan, „*Velika Srbija od 1804. do 1990/91. godine*“, *Izvori velikosrpske agresije*, Zagreb, 1991.
48. Pastor, Peter, *Hungary between Wilson and Lenin: the Hungarian revolution of 1919-1919 and the Big Three*, New York, 1976.
49. Petranović, Branko, Štrbac, Čedomir, Stojanović, Stanislav, *Jugoslavija u međunarodnom radničkom pokretu*, Beograd, 1973.
50. Petranović, Branko - Zečević, Momčilo, *Jugoslavija 1918 - 1945. Zbirka dokumenta*, Beograd, 1985.
51. Atif Purivatra, *Nacionalni i politički razvitak Muslimana*, Sarajevo, 1969.
52. Atif Purivatra, *Jugoslovenska muslimanska organizacija u političkom životu Kraljevine Srbija, Hrvata i Slovenaca*, Sarajevo, 1974.
53. Purivatra, Atif, Ekonomski genocid nad Muslimanima pod vidom agrarne reforme u Jugoslaviji (1918-1941), u: *Ekonomski genocid nad Bosanskim Muslimanima*, Sarajevo, 1992.
54. Rokai, Petar - Đere, Zoltan - Pal, Tibor - Kasaš, Aleksandar, *Istorija Mađara*, Beograd, 2002.

55. Santareli, Enco, Mađarska revolucija, u: *Istorija revolucija XX veka*, Beograd, 1970, 49-67. Shukman, Harold, *The Blackwell Encyclopaedia of the Russian Revolution*, Oxford, 1988.
56. Šehić, Nusret, *Bosna i Hercegovina 1918 – 1925*, Sarajevo, 1991.
57. Tejlor, Alen Džon Persival, *Habsburška monarhija 1809-1918*, Beograd, 2001.
58. Vranicki, Predrag, *Historija marksizma*, II, Zagreb, 1971.
59. Wachtel, B. Andrew, *Stvaranje nacije, razaranje nacije*, Sarajevo, 2010.

UDK: 82-95(497.6).09 Ustamujić E.
Pregledni rad / Review article

Vedad Spahić

Filozofski fakultet Univerziteta u Tuzli
vedad.spahic@bih.net.ba

U POHODE PISCU S DRUGE OBALE: KNJIŽEVNI OPUS HUSEINA BAŠIĆA KAO UPOTPUNJENJE POVIJESNO-IDENTITETSKE TEKTONIKE CRNOGORSKO-SANDŽAČKIH BOŠNJAVA U KRITIČKOJ VIZURI ELBISE USTAMUJIĆ

Apstrakt: Napuštajući bašlarovsko-begićevsku paradigmu interpretacije književnog teksta koja kritičkoj-prosudbenoj distanci prepostavlja empatiju i saobraženje kritičke svijesti sa svijetom umjetničkog djela Elbisa Ustamujić u monografiji o Huseinu Bašiću uspostavlja analitički odmak od teksta koristeći terminološki registar u kome sada dominiraju pojmovi kao što su diskurs, razlika, kulturno pamćenje, identitet, intertekst(ualnost), intermedijalnost... Naša je analiza potvrdila interdiskurzivnu i metodološku prilagodljivost ove kritičarke konfiguracijama teksta. Bašićevi romani u Ustamujićkoj interpretaciji ukazali su se kao svojevrsni postkolonijalni kontranarativ, "pogled sa druge obale" iz pozicije sandžačko-crnogorskih Bošnjaka kao politički marginaliziranog naroda.

Ključne riječi: Husein Bašić, književnohistorijska monografija, metodološka prilagodljivost, identitet, kontranarativ

Abstract: Leaving the Bašlar-Begić paradigm of the interpretation of the literary text, which assumes empathy and the conformation of critical consciousness with the world of artwork to the critical and judgmental distance, Elbisa Ustamujić in the monograph on Husein Bašić, establishes an analytical departure from the text using a terminology register in which nowadays it is dominated by the terms such as discourse, difference, cultural memory, identity, intertext (uality), intermediality... Our analysis confirmed the interdisciplinary and methodological adaptability of this critic to the text configurations. Bašić's novels in Ustamujić's interpretation

appeared as a kind of postcolonial counter-course, "a view from the other side", from the position of Sandžak-Montenegrin Bosniaks as a politically marginalized nation.

Keywords: Husein Bašić, literary-historical monograph, methodological adaptability, identity, counternarrative

U bogatom književnokritičkom i znanstvenom opusu Elbise Ustamuić knjiga *Svjetovi u kovitlacu: o poetici Huseina Bašića* (u pripremi; izdavač Almanah, Podgorica) druga je monografska studija posvećena jednome piscu. Dok je ona prva¹, problemski fokusirana na pripovjedne modele Selimovićevih romana, u vrijeme kada je pisana (80-te godine prošloga stoljeća) predstavljala unutar bosanskohercegovačke interpretativne zajednice posve inovativni odjek američke strukturalne naratologije (Wayne Booth, Gerald Prince), monografija o Bašiću opet, na svoj način, svjedoči o autoričinoj hermeneutičkoj vitalnosti, ovaj put kroz intermetodološku sinergiju tumačenja te prikladnost izbora i umijeće prilagodbe teorijsko-kritičke aparature estetskim konfiguracijama (genotipskim odlikama) književnih tekstova.

Monografiju o Huseinu Bašiću, istaknutnom bošnjačko-crnogorskom autoru, čiji se opus sastoji od 11 pjesničkih zbirk, 10 romana, 3 zbirke pripovjedaka, nekoliko antologija usmenog narodnog stvaralaštva sandžačkih Bošnjaka te brojnih eseja i kritičkih tekstova, bavi se poezijom i romanima ovoga pisca. Autoričino poliperspektivno čitanje karakterizira spoj genetičkog, stilističkog i konetkstualnog pristupa koji u velikoj mjeri ovapločuje onu teorijski živu misao Svetozara Petrovića o beznačajnosti razlikovanja među vrstama znanja koje unosimo u tumačenje i, *vice versa*, bitnosti pitanja o funkciji koju ta znanja dobijaju u postupku interpretacije: "Pitanje nije hoćemo li tumačeći gledati lijevo ili desno od teksta, pitanje je hoćemo li gledajući i lijevo i desno od teksta, gledajući na sve strane ne koje poželjno može biti da se gleda, tumačiti tekst kao književno umjetničko djelo"².

Ustamuićeva prati književni razvoj Huseina Bašića od prve stihobirke *Od sunca ogrlica* (1970.) do posljednje knjige - dopunjenoj izdanju zbirke ratom

¹ Elbisa Ustamuić, *Oblici pripovijedanja u romanu Meše Selimovića*, Udruženje književnika Bosne i Hercegovine, Podružnica za Hercegovinu, 1990.

² Svetozar Petrović, *Priroda kritike*, Liber – Institut za znanost o književosti, Zagreb, 1972, 63.

inspirisanih pjesama *Kad su gorjele Božije kuće* (2002.), prepoznajući u njegovu stvaralaštvu transformacije paradigmatične za južnoslavenske književnosti visoke moderne na prelazu ka postmoderni, koje je obilježila promjena fokusa od pitanja *gdje sam?* u savremenom svijetu i njegovim konjunkturama (od egzistencijalizma do estetizma) do pitanja *ko sam i ko želim biti?* na koja je odgovor uglavnom već sadržan u odgovoru na pitanje *kome pripadam? (turn to the identity)*. Autorica je bliska mišljenju da se, imajući u vidu i širi komparativni obzor, upravo Bašićeve djelo najpotpunije samorealizira u tako ocrtanom svjetonazorsko-poetičkom prostoru, od poezije zaokupljene prvim do proze koja traga za odgovorima na druga pitanja.

Poezija je matični žanr moderne književnosti, a Husein Bašić je autor u čijem se pjesništvu događa objedinjenje avangardnih, etno-folklornih i egzistencijalističkih poetskih iskustava a mainstream poetike modernizma ovaploćuje kroz posvećenost jeziku kao magiji začaravanja svijeta uz koju, u pravilu, ide i depersonalizacija lirskog subjekta na način opisan u Friedrichovoj *Strukturi moderne lirike*: "Suvremena pjesma izbjegava komunikativnu lagodnost. Ona odvraća od humanosti u naslijedenom smislu, od "doživljaja", od sentimenta, odvraća čak i od pjesnikova osobnog ja. On ne sudjeluje u svojoj tvorevini kao privatna osoba već kao pjesnička inteligencija, kao operator jezika, kao umjetnik koji iskušava čin preobrazbe što ga nalaže vladalačka mašta ili pak iskušava svoj irelani način gledanja na nekoj proizvoljnoj građi, koja je sama po sebi siromašna značenjem"³.

Pri svemu tome moderni pjesnik esencijalizira, želi doprijeti do biti stvari, prozrijeti u tajno i nesaznato, vazda uz napor odolijevanja izazovu viška slobode koja je vodila heremetizmu. I u Bašićevu slučaju modernističko prosijavanje arhetipske semantičke ravni prati rizik potonuća u obskur "gorgijski zatamnjenoj metaforičkog recikliranja mitske građe i zavičajnih predanja mahom apokaliptične vizionarnosti"⁴. Ali, zavičajno-identitetski unos ima i onu ulogu o kojoj je svojedobno Georg Simmel pisao kao o susprezanju proizvoljnosti simboličkih formi koja vodi u prekomjerni subjektivizam. Subjektivizam i

³ Hugo Friedrich, *Struktura moderne lirike*, Stvarnost, Zagreb, 1961, 7.

⁴ Enes Duraković, "Predgovor", u: Husein Bašić, *Kad su gorjele Božije kuće*, drugo dopunjeno izdanje, Almanah, Podgorica, 2002, 7.

identitet su se zaoštrili do prelamanja, i u stilizovanim formama kakva je, među ostalim, poezija događa se ublažavanje i uklapanje ove akutne osobnosti u zajedničkom i općem. S tim u vezi Ustamujićeva vrlo precizno osvješćuje ono što je i zalog i usud bašićevskog fenotipa modernog pjesništva, onaj paradoks egzistencijalističkog opoziva transcendencije, s jedne, i napast traganja za metafizičkim suštinama, s druge strane. "Uzaludan je svaki napor", zaključuje autorica, "da se prodre iza granice uma, i vidi iza vida, da se razgrne mrak i osvijetli nesaznano, jer se sve pred zidom nevidjela obrušava u beskraj praznila transcendencije". Zapravo, Ustamujićeva govori o zidu pred kojim se, *en general*, moderna poezija legitimira kao diskurs koji najvjerojatnije najavljuje kraj velikih pripovijesti (metanaracijā). Iskazno-retorički simptom karakterističan za tulinimalnu poziciju su tzv. pitanja bez odgovora, što će se i u Bašićevoj poeziji manifestovati kroz naglašeno prisustvo interrogativnog poetskog govora, koji autorica prepoznaje kao "unutrašnju upitnu riječ, izgovorenu sebi i upućenu čitaocu, što vraća se u sebe i u sebi potire obično dilemom i paradoksom", ili, dizdarevski kazano, nepregorivu *okrutnost kruga*, koja kao "provodna nit meditativnih vizija, kao mit o kružnom kretanju, povratku i ponavljanju prožima sve slojeve Bašićeve *ars poeticae*".

U svojim ranijim radovima profesorica Ustamujić bila je sljedbenik bašlarovsko-begićevske škole čitanja koja kritičko-prosudbenoj distanci prepostavlja empatiju i saobraženje kritičke svijesti sa svjetom književnog teksta, a što je podrazumijevalo i jednu vrstu retoričke asimilacije odnosno napuštanja znanstveno-deskriptivne terminologije u korist metaforičkog govora kao simptoma poistovjećenja tj. prevođenja alteriteta u identitet. Ni unutar nove paradigmе, koja drži veći analitički odmak od teksta, a u čijem terminološkom registru sada dominiraju pojmovi kao što su diskurs, razlika, kulturno pamćenje, identitet, intertekstualnost, intermedijalnost... autorica ne odbacuje sasvim instrumente kritike svijesti nego ih funkcionalno preregistrira naročito u kontekstu minucioznih stilističkih interpretacija Bašićeve poezije, što upravo ističemo kao primjer spomenute interdiskurzivne i metodološke prilagodljivosti konfiguracijama analiziranog teksta. U tom je pogledu i ovaj put potvrđena djelotvornost stare škole stilističke interpretacije⁵ kao metoda

⁵ Svodi se, *in ultima linea*, na detektovanje funkcionalnosti određenih načina upotrebe jezika koji istupaju iz hipotetički neutralnijeg saopćavanja.

koji je neprikošnoven kada su u pitanju otkrića kauzalnih jedinstava ne samo na razini mikro i makrostruktura teksta nego i njihova homologacija sa nekim globalnim emocionalno-misaonim konjunkturama. Sjajni primjeri za to su kada se autorica analitički fokusira na stilogenost kod Bašića frekventnog prefiksa *raz*, koji "u spoju sa imenicom u novom značenju sugerira neko dešavanje (raskršće, razlaz, rascjep i sl.), destrukciju i smisaoni rasap čovjeka razapetog između *erosa* i *thanatosa*, nastanka i nestanka, rađanja i umiranja", ili kada uoči i interpretira autorovu navadu da u traganju za suštinama bića/bitka kao leksičke korelate koristi arhaički konotirane, reducirane i korijenske oblike riječi (izgub, iskop, privid, pričuj)⁶. Scijentnost stilističke interpretacije koja za estetski učinak traži pokriće u jeziku očito je spasonosni pojas od nerijetko isprazne retoričke apartnosti slobodnog esejiziranja od kog, i dan-danas, uveliko pati bosanskohercegovački književnokritički diskurs. S druge strane, Ustamujićeva uspijeva izmaći i onoj praksi koja stilističku interpretaciju književnosti izuzima iz konteksta drugih diskursa i komunikacija jer je, tobože, u njoj bitna isključivo estetska funkcija tj. čisto duhovno uživanje uz jezičke postupke, oslobođene bilo kakvog praktičnog efekta.⁷

⁶ Ovim se Bašić zapravo prikљučuje onom raskošnom odvojku mundijalne tradicije modernog pjevanja na čijem početku stoji Thomas Sterns Eliot sa svojom "Pustom zemljom" kao "djelom elitne kulture koje se oslanja na motive preuzete iz takozvanoga kolektivnog nesvjesnog" (Terry Eagleton: *Kultura*, Naklada Ljevak, Zagreb, 2017, 89.). Ali, kako isti autor ističe, Eliotova recepcijiski visokozahitljevna poezija osim svojom slojevitom aluzivnom semantikom "neprimjetno djeluje na neuporedivo manje konceptualnoj razini" (ibidem) – onoj koja ima veze sa akustičko-prozodijskom magijom poetske riječi. "Eliot sam tvrdi da je uživao čitajući Dantea prije nego što je naučio i osnove talijanskoga. Čovjek mora čitati instinktom i živčanim završecima, a ne umom" (ibidem). Mjesto na kome se Bašić, jednako kao i gro pisaca posljednjih decenija 20. i prvih 21. stoljeća, razilazi sa Eliotovom aristokracijom duha jeste (odbačeni!) strah od njena razrjeđivanja čija je posljedica nekada bilo strogo praktično odvajanje elitne i masovne kulture. I dok bi se u tom kontekstu Bašićeva poezija mogla očitati kao svojevrsno krvzmanje, proza našega pisca snažno se otiskuje u polje kulturno-identitetskog pragmatizma kao kompenzatori diskurs sa širokim i dubinskim, riječu, *masovnim* implikacijama.

⁷ U tom pogledu autorica je na tragu novijih poststrukturalnih koncepata prema kojima stilski utisak ne obuhvata samo estetske konotacije u užem smislu, odnos zvuka i značenja ili otkon kao pretpostavku literarnosti, već i socijalne, kulturno-historijske i ideološke prizvuke, dakle, i ono što spada u "društvenu semiotiku", u procese proizvodnje, opticaja, razlikovanja i preoblikovanja kulturnih značenja. (Pogledati: Marko Juvan, *Nauka o književnosti u rekonstrukciji*, Službeni glasnik, Beograd, 2011, 196)

U interpretaciji posljednje pjesničke zbirke Huseina Bašića *Kad su gorjele Božje kuće*, koja tematizira zločin genocida i kulturocida u zadnjem ratu natkriljujući ga adornovskim pitanjem smisla pjevanja nakon svega što se dogodilo, autorica pomjera svoje metodološko-analitičko težište u polje intertekstualne, kulturne i postkolonijalne kritike. Označavajući knjigu kao zbirku-album u kome se "listaju slike-pjesme Aladža-džamije, Ferhadije, Starog mosta, Mostara, Sarajeva i drugih uništenih materijalnih i duhovnih simbola historijske opstojnosti Bošnjaka" ona uočava bitnu promjenu Bašićeva poetičkog mainstreama u smjeru postmodernih taktika intertekstualnosti, citatnosti i dijalogiziranja s artefaktima književne i kulturne prošlosti. Ova poetika, već plodonosno oživotvorena u pjesništvu Abdulaha Sidrana, ovdje je na izvjestan način i u funkciji "hlađenja usijanog materijala", odnosno pravljenja distance neophodne za estetsku transpoziciju pjesničkog zahvatanja u tematiku genocida i kulturocida. Riječju, "da ne bi zapao u pretjeranu subjektivnost i patetiku boli, Bašić se priklonio postmodernoj strategiji višeestranih i polidimenzionalnih dijaloških umrežavanja i razmjenjivanja u koje uključuje kanonske vrijednosti bošnjačke kulture - od kaligrafskih zapisa, starih tekstova, usmene tradicije, porušenih arhitektonskih i drugih spomenika, do obraćanja savremenicima i njihovim djelima. Uzimajući citat (najčešće u poziciji mota) kao strukturalni princip izgradnje zbirke, poveo je kulturnopovijesni dijalog s poetičkim i misaono-etičkim premissama svekolike nacionalne književne i kulturne baštine". Bašićevu ratnu liriku Ustamujićeva zapravo doživjava kao rekompensacijski trijumf palimpsestne kulture pamćenja nad dijaboličnim rekurencijama koje su obilježile bošnjačku i bosansku povijest.

Ali, istovremeno, autorica će, ostajući u horizontu kulturnomemorijskog čitanja Bašićevih stihova, naglasiti da se ovo pjesništvo javlja i kao posve samosvojan i vjerodostojan glas uniženih i poraženih: pjesnikov odgovor na adornovsko pitanje jedna je sasvim nova inačica estetskog utopizma, zapravo svojevrsna antiutopija i priznanje poraza umjetnosti pred ljudskim bezumljem. U pjesmi "Još jedan tarih za Stari most u Mostaru", koja predstavlja repliku na čuveni Kulenovićev sonet, Bašić ne potencira, makar i palimpsestno, kontinuitet već suprotno - slika rijeke bez mosta metafora je hijatusa u našem kulturnom pamćenju: *Nije više miran i savit preko mrakobijesa (...), / sad rijeka teče nijemo,*

bez ušća i nade. Negativnim odgovorom na adornovsku dilemu Bašićevi stihovi odstupaju od mainstreama našeg *bellum poeticuma*, ali daleko od toga da zastupaju neku defetističku deprivaciju životne vizije, dapače žele ukazati da ništa (uključujući i umjetnost) nije pošteđeno zla kao što ni u suprotstavljanju zlu niku (pa ni pjesnik) ne smije ostati po strani. Utoliko stihove *poslje Srebrenice/ neko će ipak htjeti sročiti pjesmu/ no izdat će ga riječi ili Lirike više nema/ zbogom naivne metafore* treba čitati ne samo kao izraz rezignacije i nemoći pjesničke riječi nego i u ključu etičko-kritičkog antiutopijskog čina kojim se muzi Erato oduzima lira iz ruku, s glave skida vijenac od ruža, rasplinjuje njena nebeska aura i svodi ju se na ljudski rezonantnu pojavu, svjedokinju i sudionicu nepošteđenu ni vremena ni prostora, ni dobra ni zla.

Sav u životnom svijetu je i Bašićev romansijerski opus. Za razliku od savremenika, kojima historizacija uglavnom služi za razastiranje alegorijskih kulisa scene na kojoj se odvijaju događaji nedvosmislene kontemporarne referentnosti, on se drži tradicionalne konvencije žanra pričajući male ljudske priče o velikim temama i uporedo s tim vrlo umješno stvara panoramske temporalne presjeke kojima kompenzira tabuizirani historiografski diskurs o povijesnom usudu crnogorsko-sandžačkih Bošnjaka. "Moje proze su bile uglavnom pogled s druge obale, odakle se obično nije gledalo", reći će pisac u intervjuu koji je sastavni dio ove knjige. Ali, ma koliko bio u napasti da književnim tekstrom popunjava vakuum historijskog sjećanja, Bašić nijedan svoj roman ne lišava kredibiliteta literarnosti, štaviše, kako uočava Ustamujićeva, pribjegavajući lirici, fantastici i sofisticiranim modelima naracije on "estetizira zlo balkanskog/bošnjačkog usuda".

Ova ocjena u punoj mjeri vrijedi za roman *Crnoturci*, po autorovim riječima prvi koji je napisao, još 1979., a objavljen je 1996. godine⁸. Radnja romana vezana je za povlačenje turske vojske sa sjevera današnje Crne Gore i potresne događaje koji će uslijediti. Autor se fokusira na identitetski lom Bošnjaka prinuđenih da se iseljavaju iz zavičaja, a težište Ustamujićkine interpretacije je na fenomenu transgresije identitetske drame i 'događajne' dinamike iz zbilje u snove. Njena kontekstualna

⁸ U intervjuu koji je autorici ove knjige dao u povodu 60 godina života, a koji je djelimično objavljen u mostarskom časopisu "Most" 1998. godine, Husein Bašić u vezi sa ovim romanom kaže: "Da sam roman objavio prije posljednjeg rata (...) tada sam mogao biti žestoki svjedok zločina, sada, bojim se, samo fantazmagorični narator, tumač zaumnih snova i pokazivač mohadžirske grobova do tame, tamo".

tumačenja svoju relevantost duguju ponajviše razmijevanju socio-historijskog horizonta unutar kojeg Bašić naturalizira motivaciju postupaka u zbilji i mentalnih procesa u svijesti romanesknih junaka. Po srijedi je, dakle, takav povijesni kontekst, dakle, u kojem je refleksivna samosvijest još uvijek daleka nepoznanica. Imamo pri tome u vidu Baumanova zapažanja o tribalnim i predmodernim društвima u kojima su mjesto i uloga svake osobe odviše očigledni da bi se o njima razmišljalo, a još manje o njima pregovaralo. "Pitanje 'ko sam' postaje smisleno", piše Bauman, "jedino ako imaš izbor, te jedino ako od tebe zavisi ono što odabireš"⁹.

San se, međutim, ne može uobličiti kao prostor relaksacije i rekompenzacije traumatične zbilje već samo kao njena fantazmagorična horibilna korelacija – pa će autorica, u skladu s tim, prilagođavati svoju epistemu uvođеći u interpretaciju elemente psihoanalitičke kritike, i njih, kombinujući sa prikladnom aparaturom iz stilističkog repozitorija. Korelacije zbilje i sna odvijaju se, uočit će, na dvije ravnî - metaforičkoj i metonimijskoj. U prvom slučaju imamo npr. snovite vizije dezintegracije i kafkijanske metamorfoze ljudskoga tijela kao metaforički korelat identitetskog rasapa zajednice sandžačko-crnogorskih Bošnjaka: ocu ispadne jedno oko, djedu od smijeha ispadaju zubi, a pradjedu izađe zmija na lijevo uho. Centralne Bašićeve metonimije identiteta su jezik i kuća. Date su u brojgelovskoj hiperekspresivnoj inscenaciji: izgubljeni jezik kao hajdegerovska 'kuća bitka' u snu se javlja u riječima neke pjesme koju ne pjeva ljudski glas, a žene "zapaljene kose i haljina na sebi pjevaju nešto što je otprije čuo, ali ne sluhom, već nekim naslijedeđenim čulom, koje mu je donijelo taj glas i sliku, zaključavši ih zauhlom bravom neiskaza, da ih ne može zapamtiti, ni zaboraviti"¹⁰. Obojica glavnih junaka sanjaju kuću, jedan sa zazidanim prozorima i vratima i crne ljude, žene i djecu u njoj i oko nje, a drugi sanja istu kuću bez prozora i vrata ... Jašara u snu muče more, dozivaju ga Jakubovim imenom, ali "više to niješu glasovi, već zvijeri, čekaju ga otvorenih čeljusti, pruženih jezika koji ga obližuju kao plamen koji se razgorijeva. Potom iz onih kuća izlaze samo plamteće glave na crnim vratovima što se izvijaju kao zmije, i glas se njihov veže oko njegovog vrata, kao usijani konopci kojim se pute najluči dušmani u tvrđavi"¹¹.

⁹ Zygmunt Bauman: *Fluidni život*, Mediterran Publishing, Novi Sad, 2009, 22.

¹⁰ Husein Bašić, *Crnoturci – San i jazija*, Udruženje pisaca Sandžaka / Slog, Novi Pazar – Podgorica, 1996, 18.

¹¹ Ibidem, 32.

U zbilji pak lišeni uloge djelatnog subjekta povijesti koji kroz određene individualne ili kolektivne definicije situacije organizuje svoje iskustvo, daje mu smisao i traži izlaz iz suprimiranog položaja, Bašićevi junaci zapadaju u dementnu agoniju socijalnog i individualnog identiteta. Jedan od likova "u stanju potpunog rastrojstva gubi vezu sa stvarnošću, djeci mijenja imena, miješa riječi u molitvi, ne zna složiti turban i ostaje gologlav bez tog posljednjeg znaka dostojanstva, 'go čovjek' u praznom prostoru egzistencije s kojeg je spalo sve što je određivalo njegov društveni identitet". Ustamujićkina identitološka analiza ovjerava se na taj način u procesualno-konstrukcionističkom shvatanju koje sveobuhvatnu problematiku identiteta poima kao proces smješten u srži individue, ali i u srži njegove društvene pozicije, proces koji ustvari određuje 'identitet' ova dva identiteta. Memorijalna linija interpretacije odvija se na liniji Ricoerove fenomenologije za koju je pamćenje *hardware* i *software* identiteta, odnosno medij za dvije vrste znanja: habitualno (znati *kako*) i propozicijsko (znati *nešto, nekoga*). Prvi modus traumatiziran je kod Bašićevih junaka činjenicom da u svome iskustvenom repozitoriju ne posjeduju umijeća (okvire, sheme, scenarije) kojima bi kreirali rješenja za izlaz iz situacije u kojoj su se našli. Ono što zanima pisca koji pripovijeda male priče o velikim temama jeste u kojoj je mjeri i na koji način drugi propozicijski modus aficiran prvim – zapravo cijeli roman *Cnoturci* i treba shvatiti kao umjetnički odgovor na to pitanje.

Romaneskna trilogija *Krivice* (Krivice 1-2, 1986. i *Pusta vrata*, 1998.) i pentalogija *Zamjene* (*Tuđe gnijezdo*, *Kapija bez ključa*, *Kosti i vrane*, *Pusto tursko*, *Bijeli Azijati*, 2000.) predstavljaju minuciozniji i dokumentarno potkrepljeniji prinos osvjetljavanju historiografski zanemarene povijesne drame crnogorsko-sandžačkih Bošnjaka. Pisane su na fonu aktualnih kulturno-političkih konjunktura i oživljenog interesa za nacionalnu prošlost, otvarajući po prvi put u južnoslavenskim književnostima temu zločinā nad Bošnjacima koji se ciklički ponavljaju. Ovi romani u tom smislu ukazuju se kao svojevrsni postkolonijalni kontranarativ, "pogled sa druge obale" iz pozicije politički marginaliziranog naroda. Poetološki gledano, romani jesu, kako autorica primjećuje, zahvaljujući uvođenju postupka citatnosti, dokumentiranju arhivskom građom, fabuliranju stvarnih događaja u kojima protagonisti historijske ličnosti, na tragу postmodernističkog manirizma, ali, treba dodati, da se na taj način komponiran

narativ istodobno markira i kao kulturološki čin usmjeren ka postizanju vjerodostojnosti diskursa koji, kako smo istakli, u formi romansirane povijesti nadomješta jednu nenapisanu povijest.

Naglašenijim elementima mimeze ovi se romani u većoj mjeri društveno-historijski kontekstualiziraju pri čemu u prvi plan izbjiju esencijalizirane konfiguracije predmodernih tribalnih identiteta čiji *longue durée* kompromituje proces kulturnog razvitka shvaćenog kao uvećanje sposobnosti povezivanja razlika i složene raznovrsnosti ljudskoga života, a što je kao problem uvijek dodatno dramatizovano unutar multietničkih društava. Dekonstruišući mit o čojstvu i junaštvu, Bašić, kao prvi bošnjački pisac koji dubinski sondira ovu problematiku, pokazuje u kojim je razmjerima pogubna konstrukcija razlike koja, poslužićemo se Goffmanovim terminima, imputirani pretvara u društveni identitet i kakve su posljedice toga ne samo na interakciju među etničkim grupama nego i na identitetsku introspekciju članova kolektiva koji trpi posljedice zbrkano povučenih linija razlike po rasjedu vjerske konverzije na kome izrasta stigma "turske krivice": „ - Ko smo mi sada kad bi mi znao neko reći pa da umrem ovog časa ne bih žalio? ... Jesmo li Bosanci? - pitao je i sam odgovarao. - Nijesmo. - Jesmo li Turci? - Nijesmo ni Turci. Gradimo džamije a do juče su naši preci klesali stećke i urezivali krstove na njima. ... ali kaži ti meni jesam li ja Bosanac ili Turčin? - Ili nijesam više ni Bosanac ni Turčin?“ (...) - Ne znam dina mi, jesmo li mi ovdje Fočaci, Goraždani, Višegrađani ili Zvorničani? Ili smo Turci ili nijesmo turci? Kad bi mi ko umio reći, čutao bih čitav vijek. (...) - Ja ču ti reći, ahmače (...) Kad vas Vlasi skole, posijeku i bace u Drinu, onda nijeste ni Fočaci ni Goraždani ni Višegrađani ni Zvorničani, već ste has Turci, da boljih i čistijih Turaka od vas nejma!“¹².

Najprikladnijim za analizu trilogije *Krivice* za autoricu se pokazao identitološki pristup na fonu sociologije simboličkog interakcionizma i Castellsovih teorija o kulturnom determinizmu povijesti, deprivaciji identiteta, identitetu otpora i projektnom identitetu, zahvaljujući kojima je upereno sasvim novo svjetlo i na fenomen dublje esencijalističke utemeljenosti bošnjačkih pisaca sa prostora Crne Gore i Sandžaka u jezgrima zavičajnog identiteta. U tom smislu i Bašićev "pogled sa druge obale" samo je drugo otkriveno lice iste identitetske fizionomije koja je, prije

¹² Husein Bašić, *Bijeli Azijati*, Almanah, Podgorica, 2000, 197.

njegovih romana, svoj otpor udarima zlehude sudbine ketmanski objelodanjivala u "mitološkim apoteozama ljudskog života i mističnim ditiramskim vezama sa zavičajnim iskonom koje u životnim kovitlacima imaju vrijednost konstante"¹³. Stranice monografije profesorice Ustamujić o djelu Huseina Bašića tu su da i kritički ovjerodostojte književnu artikulaciju vizure koja upotpunjuje sliku povjesno-identitetske tektonike crnogorsko-sandžačkih Bošnjaka.

Zaključak

U književnohistorijskoj monografiji *Svjetovi u kovitlacu: o poetici Huseina Bašića* Ustamujićeva prati književni razvoj ovoga pisca od prve stihozbirke *Od sunca ogrlica* (1970.) do posljednje knjige - dopunjeno g izdanja zbirke ratom inspirisanih pjesama *Kad su gorjele Božje kuće* (2002.), prepoznajući u njegovu stvaralaštву transformacije paradigmatične za južnoslavenske književnosti visoke moderne na prelazu ka postmoderni. U svojim ranijim radovima profesorica Ustamujić bila je sljedbenik bašlarovsko-begićevske škole čitanja koja kritičko-prosudbenoj distanci prepostavlja empatiju i saobraženje kritičke svijesti sa svijetom književnog teksta. Ni unutar nove paradigmе, koja drži veći analitički odmak od teksta, a u čijem terminološkom registru sada dominiraju pojmovi kao što su diskurs, razlika, kulturno pamćenje, identitet, intertekstualnost, intermedijalnost... autorica ne odbacuje sasvim instrumente kritike svijesti nego ih funkcionalno preregistrira naročito u kontekstu minucioznih stilističkih interpretacija Bašićeve poezije, što ukazuje na interdiskurzivnu i metodološku prilagodljivost ove kritičarke konfiguracijama analiziranog teksta. Bašićevi romani osvjetljavaju historiografski zanemarene povjesne drame crnogorsko-sandžačkih Bošnjaka. Pisani su na fonu aktuelnih kulturno-političkih konjunktura i oživljenog interesa za nacionalnu prošlost, otvarajući po prvi put u južnoslavenskim književnostima temu zločinā nad Bošnjacima koji se ciklički ponavljaju. Ovi romani u tom smislu ukazuju se kao svojevrsni postkolonijalni kontranarativ, "pogled sa druge obale" iz pozicije politički marginaliziranog

¹³ Vedad Spahić, *Književnost i identitet – Književnost kao prostor izazova u reprezentaciji / konstrukciji bošnjačkog kulturnog identiteta*, Lijepa riječ – BZK "Preporod", Tuzla, 2016, 63.

naroda. Najprikladnijim za analizu Bašićevog romansijerskog opusa za autoricu se pokazao identitološki pristup na fonu sociologije simboličkog interakcionizma i Castellsovih teorija o kulturnom determinizmu povijesti, deprivaciji identiteta, identitetu otpora i projektnom identitetu, zahvaljujući kojima je upereno sasvim novo svjetlo i na fenomen dublje esencijalističke utemeljenosti bošnjačkih pisaca sa prostora Crne Gore i Sandžaka u jezgrima zavičajnog identiteta.

**IN PURSUIT OF A WRITER FROM ANOTHER COAST:
THE LITERARY WORK OF HUSEIN BAŠIĆ AS A
COMPLEMENT TO THE HISTORICAL-IDENTITY
TECTONICS OF MONTENEGRIAN-SANDŽAK
BOŠNJAKS IN THE CRITICAL VISION OF ELBISA
USTAMUJIĆ**

Summary

In her literary -historical monograph "Worlds in a whirlpool: discussing Husein Bašić's poetics" Ustamujić follows this author's literary development, starting with his first collection of verses "A necklace made of Sun" (1970), up until his last book- the supplemented edition of war-inspired collection of poems "When the houses of God were burning" (2002), recognizing the transformations in his work, paradigmatic for South-Slavic literature of high modernism, at the transition to postmodernism. In her earlier work, professor Ustamujić was a follower of Bachelard-Begić's school of reading which gives advantage to empathy and the conformation of critical awareness with the world of literary texts, over the critically-judgmental point of view. Not even within the new paradigm, which is more analytically distant from the text whose terminological register is now being dominated by the terms such as discourse, difference, cultural memory, identity, intertext(uality), intermediality, does the author completely reject the instruments of critical awareness. Instead, they are being functionally preregistered, particularly in the context of minutious stylistic interpretations of Bašić's poetry, which indicates the interdiscursive and the

methodological adaptability of the critic to the configurations of the analyzed text. Bašić's novels illuminate the historiographically neglected historical dramas of Montegrin-Sanjak Bosniaks. They are written in the background of the current cultural-political conjunctures and the revived interest for the national history, discussing, for the first time in South-Slavic literature, the theme of crimes against Bosniaks, which are repeated cyclically. These novels denote a post-colonial counternarrative, "the view from the other side of the coast", as seen by the politically marginalized people. For the author, the identity approach in the background of the symbolic interactionist perspective of sociology and Castless's theories of history's cultural determinism, identity deprivations, identity resistance and project identity, proved to be the most appropriate for the analysis of Bašić's novelistic opus. These approaches were the ones to thank for shedding completely new light upon the phenomenon of deeper essentialist well-foundedness of Bosniak authors from Montenegro and Sanjak, in the cores of the native identity.

BIBLIOGRAFIJA

Literatura

1. Bašić, Husein, *Bijeli Azijati*, Almanah, Podgorica, 2000.
2. Bašić, Husein, *Crnoturci – San i jazija*, Udruženje pisaca Sandžaka / Slog, Novi Pazar – Podgorica, 1996.
3. Bauman, Zygmunt, *Fluidni život*, Mediterran Publishing, Novi Sad, 2009.
4. Duraković, Enes, "Predgovor", u: Husein Bašić, *Kad su gorjele Božije kuće*, drugo dopunjeno izdanje, Almanah, Podgorica, 2002, 5-13
5. Eagleton, Terry, *Kultura*, Naklada Ljevak, Zagreb, 2017.
6. Friedrich, Hugo, *Struktura moderne lirike*, Stvarnost, Zagreb, 1961.
7. Juvan, Marko, *Nauka o književnosti u rekonstrukciji*, Službeni glasnik, Beograd, 2011.
8. Petrović, Svetozar, *Priroda kritike*, Liber – Institut za znanost o književosti, Zagreb, 1972.
9. Spahić, Vedad, *Književnost i identitet – Književnost kao prostor izazova u reprezentaciji / konstrukciji bošnjačkog kulturnog identiteta*, Lijepa riječ – BZK "Preporod", Tuzla, 2016.
10. Ustamujić, Elbisa, *Oblici pripovijedanja u romanu Meše Selimovića*, Udruženje književnika Bosne i Hercegovine, Podružnica za Hercegovinu, 1990.

UDK: 316.77:341.322.5]

659.3:341.49]

Izvorni naučni rad / Original scientific paper

Vedada Baraković

Ajša Mevkic

Filozofski fakultet Univerziteta u Tuzli

vedada.barakovic@untz.ba

mevkicajsa@yahoo.com

PRVE SKICE HISTORIJE: (MEDIJSKI) FRAGMENTI KOJI NEDOSTAJU

Apstrakt: U radu se propituje uloga masovnih medija u posredovanju tretmana svjedoka/žrtava nasilja u procesima suđenja za ratne zločine. Prepostavka istraživanja u radu jest da masovni mediji ne posvećuju dovoljno pažnje svjedocima/žrtvama nasilja i da senzacionalističkim izvještavanjem i (ne)hotimičnim odavanjem identiteta svjedoka, s jedne strane, utječu na reviktimizaciju i retraumatizaciju žrtava dok, s druge strane, obeshrabruju anonimne žrtve nasilja da svjedoče. Tako brojni zločini ostaju nerasvijetljeni a počinitelji ostaju nekažnjeni, što ne doprinosi procesu suočavanja s prošlosti i pomirenju. Pored toga, ni historijske rekonstrukcije događaja iz ratnih perioda često ne mogu biti kompletirane bez iskaza svjedoka, pošto se materijalni dokazi zločina, po pravilu, nastoje prikriti i uništiti. Tako iskazi svjedoka koji su medijski posredovani(p)ostaju važan dokaz, a posebno zbog činjenice da, pored faktografske strane, svjedočenja posjeduju i afektivnu stranu, što može biti od posebne važnosti u holističkom sagledavanju konteksta historijskih zbivanja.

Ključne riječi: ratni zločini, svjedok/žrtva nasilja, masovni mediji, historija

Abstract: The aim of this paper is to research the role of mass media in mediating the treatment of witnesses / victims of violence in war crimes trials. The hypothesis of research in the paper is that mass media do not pay enough attention to the victims of violence. Furthermore, mass media trivial reporting and an (un)intentional victim identity revealing affect secondary victimization and re-traumatization of witnesses while, on the other hand, discourages anonymous victims of violence to testify. So numerous crimes remain unresolved, perpetrators remain unpunished,

which all do not contribute to the process of dealing with past and reconciliation. In addition, even historical reconstruction of war period events can sometimes not be completed without the testimony of witnesses because material evidence of crime perpetrators are attempting to hide and to destroy so witnesses testimonies mediated by mass media remain the key proof of the crime, particularly considering the fact that testimonies besides a factual side often have an affective side which can be of particular importance in holistic observation of the context of historical events.

Keywords: war crimes, witness/victim of violence, mass media, history

Uvod

Premda historičari medijske izvještaje o događajima ne smatraju dovoljno kredibilnim izvorima, ova se vrsta dokumenata koristi u pojedinim situacijama kao dodatni a ponekad i kao važan historijski izvor. Za novinarstvo se, uostalom, kaže da je prva, grupa skica historije a brojni izvori potvrđuju da su medijski izvještaji imali (i još uvijek imaju) nesumnjiv značaj u rekonstrukciji događaja kao i u ukupnom kreiranju historijskog fundusa. Izdavač Robert Laffont još 1958. počeo je publicirati popularnu seriju pod nazivom „Na današnji dan“, konceptualiziranu kao dnevno oživljavanje najznačajnijih historijskih događaja što je iniciralo izdavanje sličnih publikacija ipokretanje rubrika u medijima u kojima su bilježeni najznačajniji historijski događaji. Historičari ovakvu vrstu produkcije nazivaju „novinarsko-historijska“, kao mješavinu faktografskog i literarno deskriptivnog¹ koja je, bez obzira na kritike, značajna u historijskim istraživanjima. Posebno se ovo odnosi na prijelomne društvene događaje; poput onih ratnih, za čiju se rekonstrukciju koristi dostupna arhivska građa koja često biva, svjesno ili slučajno, uništena, pa novinarski izvještaji i iskazi svjedoka nerijetko bivaju jedini mogući dokaz u rekonstrukciji historijskih događaja. Takav je slučaj s iskazima svjedoka/žrtava u procesima suđenja za ratne zločine. Ratni

¹ Lavoinne Yves, Motlow David. *Journalists, history and historians. The ups and downs of a professional identity*. In: Réseaux. The French journal of communication, volume 2, n°2, 1994. pp. 205-221; https://www.persee.fr/doc/reso_0969-9864_1994_num_2_2_3278

zločini spadaju u kaznena djela kojima se krše norme međunarodnog prava (smrt ljudi, mučenja razaranja, genocid...) o načinu vođenja rata i koja imaju teške posljedice. Praćenja suđenja za ratne zločine i cijelovito informisanje javnosti o ovim temama doprinose većem stepenu vidljivosti suđenja kao i poboljšanju pravosudnih sistema. Pored toga, javna rasprava nastala temeljem medijskog izvještavanja može doprinijeti razbijanju stereotipa i predrasuda koji se često, pojavljuju kao otežavajuća okolnost u procesuiranju ratnih zločina. Značaj adekvatnog medijskog izvještavanja o ovim temama može doprinijeti i boljem razumijevanju historijskog konteksta određenih događaja.²

(Ne)vidljivi svjedoci

Suđenja za ratne zločine specifična su suđenja prožeta posebnim tenzijama. Te se tenzije očituju na najmanje pet nivoa: (1) nužnost fokusiranja procesa na optuženog a ne na žrtve; (2) uključivanja šireg historijskog konteksta pri procesu dokazivanja krivice; (3) ograničenja koja nameće pravna procedura; (4) uvažavanje emocije svjedoka/žrtve zločina uz istovremenu objektivnost; (5) potreba da se uz nemirujuća prošlost učini fokusom suđenja uz istovremeno nastojanje kreiranja pravednije budućnosti³. Zadaća sudova za ratne zločine, pored ustanovljavanja krivice optuženog, jest i svojevrsna rekonstrukcija konteksta i konkretnih okolnosti koji su doveli do činjenja zločina. Pri tome su važni svi izvori do kojih se može doći, a u značajnom broju slučajeva presudna je uloga svjedoka. To je i razumljivo, budući da počiniovi zločina i njihovi nalogodavci nastoje prikriti zločine uništavanjem materijalnih dokaza a bez materijalnih dokaza zločin i krivicu je teško dokazati. Stoga su u procesima suđenja za ratne zločine žrtve nasilja koje se pojavljuju kao svjedoci iznimno važni. Položaj žrtve/svjedoka tokom krivičnog postupka i odnos učesnika u procesu (uključujući i medije) dokazivanja kaznenog djela po mnogo čemu

² Vidjeti više u Ivo Josipović *RATNI ZLOČINI: Priručnik za praćenje suđenja*. Centar za mir, nenasilje i ljudska prava, Osijek, 2007.

³ Marie-Bénédicte Dembour Emily Haslam. *Silencing Hearings? Victim-Witnesses at War Crimes Trials*, European Journal of International Law, Volume 15, Issue 1, 1 February 2004, Pages 151-177.

je specifičan. Prema Deklaraciji o osnovnim principima pravičnosti za žrtve zločina i zloupotrebe moći Ujedinjenih nacija, žrtve su „lica koja su pojedinačno ili kolektivno pretrpjela nepravdu, fizičke ili mentalne povrede, emocionalnu patnju, ekonomski gubitak ili značajno kršenje osnovnih prava i to djelima ili nedjelima koja predstavljaju kršenje krivičnog zakona država članica, uključujući tu i one zakone kojima se zabranjuje krivična zloupotreba moći“⁴. Temeljem ove Deklaracije, ali i drugih međunarodnih akata, zakonodavstva zemalja u kojima su se vodili, ili se još uvijek vode pravne procedure i suđenja za ratne zločine, decidno je definisan status žrtve kao svjedoka uz odgovarajuću pravnu i humanitarnu zaštitu. Međutim, brojne studije pokazale da se svjedoci/žrtve tokom pravnih procesa osjećaju isključeno, pa čak i zlostavljanje od strane sistema. U prilog tome ide i činjenica da u brojnim zakonodavstvima termin žrtve ne postoji, već se koristi termin oštećeni (oštećena, oštećenik, oštećena strana). I kazneni proces vodi se na relaciji pravosudna institucija-počinitelj a žrtve se tretiraju kao svjedoci u dokazivanju krivice države protiv počinitelja. Pri tome se zanemaruje sam odnos počinitelja i žrtve, što za žrtve predstavlja posebno traumatično iskustvo. Ponovno prezivljavanje događaja iz prošlosti (sekundarna viktimizacija ili reviktimizacija) samo po sebi predstavlja traumu (sekundarna trauma ili retraumatizacija), a posebno uzimajući u obzir činjenicu da brojni počinitelji u vrijeme suđenja često zauzimaju važna mjesta u državnim vlastima relevantnih država. Tako svjedočenje u brojnim slučajevima postaje zastrašujuće a žrtve često odustaju od daljnog učešća u procesu, posebno u slučajevima kada pravosudne institucije ne obezbjeđuju zaštitu i anonimnost svjedoka/žrtve. Sudovi svjedoke/žrtve mogu zaštiti na dva načina: (1) potpunom zaštitom identitet žrtve svjedoka, i za javnost i za odbranu; i (2) djelimičnom zaštitom identiteta žrtve/svjedoka samo u odnosu na javnost. Odlučivanje o anonimnosti žrtve specifično je i razlikuje se od slučaja do slučaja. Sudac (ili sudsko vijeće) pri svom odlučivanju o načinu zaštite svjedoka najčešće se vode sljedećim kriterijima: (1) da postoji realan strah za sigurnost svjedoka ili za sigurnost članova porodice svjedoka; (2) da svjedočenje mora biti dostatno

⁴ Azra Adžajilić-Dedović, Željko Topić, Žrtva-svjedok: pomoć, podrška i zaštita, Bezbodnost, 2/2016, (151-138) <https://scindeks-clanci.ceon.rs/data/pdf/0409-2953/2016/0409-29531602151A.pdf>. Datum pristupa: 20.9.2018.

relevantno i važno za slučaj tužitelja da bi bilo nepravedno prisiliti svjedoka da se suđenje nastavi bez njega; (3) da ne smije postojati prima facie dokaz da je svjedok nepouzdan; (4) da ne postoji djelotvoran program zaštite svjedoka ili članova porodice svjedoka; i (5) da poduzete mjere moraju biti neophodne.⁵ Ukoliko sud doneše odluku o anonimnosti svjedoka/žrtve, svi sudionici u procesu suđenja obavezni su poštovati ovu odluku. Pored anonimnosti sud može obezbijediti i uslove za uzimanje prethodne izjave od svjedoka kako se svjedok ne bi morao pojavljivati na zakazanim ročištima. Sud ili sudsko vijeće ovakve odluke donosi u situacijama kada je nasilje nad svjedocima/žrtvama bilo iznimno surovo ili kada su osumnjičeni za zločine realno u situaciji da, neposredno ili posredno, naude svjedoku/žrtvi ili članovima porodice svjedoka/žrtve. Psihološko stanje svjedoka/žrtve pri suočenju sa počiniteljem zločina najčešće dovodi do reaktiviranja sjećanja i do stanja sekundarne traume što, u konačnici, može rezultirati nemogućnošću žrtve da se sjeti detalja zločina.⁶ No, retraumatizacija ne počinje i ne završava se suočavanjem s počiniocem zločina. Već u od početka suđenja na žrtvi je težak teret dokazivanja zločina što ponekad izgleda kao da se sudi žrtvi a ne počinitelju. U proces suđenja uključeno je sudsko vijeće, tužilaštvo, odbrana, eksperti iz različitih oblasti te mediji masovnog komuniciranja.

Izvještavanje o suđenjima za ratne zločine veoma je važno za medije i za javnost općenito, a posebno u državama u kojima su ratni zločini bili posebno izraženi i surovi kako je to bilo u državama nastalim raspadom bivše Jugoslavije.

„Za medije, kao i za političke institucije, izvještavanje o suđenjima za zločine koji su počinjeni za vrijeme jugoslovenskih ratova predstavlja važan način iskazivanja, barem simbolično, prekida s bivšim režimima. Svrha tih suđenja nije samo sučenje sa počiniocima zločina, već transformacija ukupne političke paradigme. Zbog toga je od ključne važnosti da se istraži kako su suđenja za ratne zločine prikazana u medijima i kako je trauma koju oni predstavljaju ugrađena u javno pamćenje.“⁷

⁵ Vidjeti više u: Jonathan Doak, *The victim and the criminal process: an analysis of recent trends in regional and international tribunals*, Legal Studies, Vol. 23, No 1, March 2003.

⁶ Bessel Van der Kolk. *The Body Keeps the Score: Brain, Mind, and Body in the Treatment of Trauma*, New York, Penguin Books, 1996.

⁷ Volčić Zala, Džihana Amer, *Mediji i nacionalne ideologije: Analiza izvještavanja o suđenjima za ratne zločine u bivšoj Jugoslaviji*, Mediacentar, Sarajevo, 2011, 10.

Neadekvatno medijsko izvještavanje (pri čemu se često odaje i identitet svjedoka/žrtve) također je oblik dodatne viktimizacije (medijske viktimizacija) i traumatizacije žrtve. Medijska (re)viktimizacija se odnosi na korištenje specifičnih narativa i okvira izvještavanja s ciljem kreiranja određenih predstava o žrtvi. Na medijsku reprezentaciju i konstrukciju žrtve utječu brojni faktori među kojima su posebno važni demografski faktori i to: (1) klasna pripadnost; (2) etnička pripadnost; (3) spol; (4) starost ...itd., što se ponekad jasno raspoznaće u medijskim izvještajima i što doprinosi konstituiranju stereotipnih, pa čak i stigmatizirajućih predstava o svjedocima/žrtvama. Dosadašnja istraživanja pokazala su da se i u pravosudnoj i u medijskoj praksi pretežno koriste narativi koji konstruiraju diskurs nepovjerenja prema svjedocima/ žrtvama suđenja što direktno utječe na njihovu nesigurnost i obeshrablenost⁸. Istraživanja su, također, pokazala da pojedini slučajevi medijski bivaju potuno ignorisani dok drugi slučajevi privlače značajnu medijsku pažnju. Tako je bilo i slučajevima suđenja za ratne zločine počinjene na području Bosne i Hercegovine.⁹

Slučaj Bosne i Hercegovine

Zločini počinjeni tokom rata u Bosni i Hercegovini još uvijek se istražuju, procesuiraju i presuđuju se odgovorne osobe koje su ih počinile. Privođenje svih osumnjičenih osoba i primjerena kazna za njih u slučaju dokazivanja krivice, minimum je koji se očekuje kao preduvjet pomirenja i gradnje funkcionalne demokratske zajednice. Na području Bosne i Hercegovine ovaj proces ide sporo i teško.

„Do kraja 2017. godine procesuirana su 473 predmeta ratnih zločina, uključujući tu većinu slučajeva označenih kategorijom „A“, što znači da je riječ o najkomplikiranijim predmetima koji se odnose na najteže ratne zločine poput genocida i zločina protiv čovječnosti. Ranije je procijenjeno kako ima oko 800 osoba koje su počinile ovakva

⁸ Greer, C. *News Media, Victims and Crime*. In: P. Davies, C. Francis & C. Greer (Eds.), *Victims, Crime and Society*. London, SAGE, 2017.

⁹ Barbara Harff, Ted Robert Gurr. *Preventing Mass Atrocities, Policies and Practices*. London, Rotledge, 2018.

kaznena djela, a zaključno s polovicom 2018. godine pokrenuti su postupci protiv 560 takvih osumnjičenika.¹⁰

Kako je već navedeno, izjave svjedoka jedan su od najznačajnijih, ponekad i presudno važnih dokaznih sredstava u procesima dokazivanja krivice za ratne zločine. Konsekventno značaju svjedoka (koji su, kao je također prethodno navedeno, u većini slučajeva i žrtve nasilja), nametnula se i potreba za njihovom zaštitom, ne samo fizičke naravi, već i potreba njihove zaštite od revictimizacije i retrumatizacije. Bosanskohercegovačko pravosuđe, u ovom smislu, zaštitu svjedoku pruža temeljem seta zakona kojim je ragulisana ova oblast: Kazneni zakon Bosne i Hercegovine, Zakon o kaznenom postupku Bosne i Hercegovine, Zakon o zaštiti svjedoka pod prijetnjom i ugroženih svjedoka, te Zakon o programu zaštite svjedoka u Bosni i Hercegovini. Međutim, to ne znači automatski da su svjedoci stvarno zaštićeni. Učesnici u procesu suđenja (tužitelji, advokati, osumnjičeni, mediji itd) često, neposredno ili posredno, identificiraju svjedočke/žrtve u procesu. Tako je, naprimjer, Vojislav Šešelj osuđen zbog odavanja povjerljivih informacija o svjedocima sa posebnom zaštitom. Dalje, zbog nepoštivanja povjerljivosti svjedočenja osuđena su i dva kosovska novinara kao i četvoro hrvatskih novinara¹¹. Pored odavanja identiteta žrtva (što može biti ključni razlog za njihovo odustajanje od svjedočenja), masovni mediji mogu neprofesionalnim izvještavanjem utjecati na javnu percepciju svjedoka/žrtava i uz nemirujuće prošlosti u društvu.

Javni diskurs u Bosni i Hercegovini još uvijek je obremenjen etnonacionalnim identitetima učvršćenim krajem prošlog stoljeća uspostavljanjem višepartijskog sistema u kojem su dominirale političke partije i stranke s etnonacionalnim programima. Proces raslojavanja političke zajednice intenziviran je i determiniran tokom dissolucije jugoslovenske federacije¹² što se reflektiralo na kompletну društvenu sferu, uključujući medije i ukupno polje novinarstva u Bosni i

¹⁰ <https://www.jutarnji.hr/vijesti/svijet/sokantna-brojka-objavljeno-koliko-imao-sumnjicenika-za-ratne-zlocine-u-bih/7878969/>, Datum pristupa: 28.9.2018.

¹¹ <https://www.vecernji.hr/svijet/seselj-dobio-18-mjeseci-zatvora-zbog-nepostovanja-haaskog-suda-341823/komentari?page=2>. Datum prisupa, 28.9.2018.

¹² Volčić Zala, Džihana Amer. *Mediji i nacionalne ideologije: Analiza izvještavanja o suđenjima za ratne zločine u bivšoj Jugoslaviji*, Mediacentar, Sarajevo, 2011.

Hercegovini. Danas gotovo da nema oblasti izvještavanja u bh medijima koje nije, po potrebi, etnonacionalno prožeto, pa ni kada su u pitanju ratni zločini i žrtve tih zločina. Premda smjernice o profesionalnom izvještavanju nalažu posebno obazriv odnos prema žrtvama, praksa pokazuje da ne postoji konsenzus o dosljednoj primjeni takvih smjernica u bosanskohercegovačkim medijima.

Mediji

Istraživanja o tretmanu žrtava/svjedoka u procesu suđenja, kao i o njihovoj medijskoj reprezentaciji su malobrojna i uglavnom su dio studija koje se odnose na suđenja za ratne zločine ili se obrađuju u kontekstu studija o sjećanju i pamćenju. Osjetljivost teme i već navedene specifičnosti polja novinarstva u Bosni i Hercegovini determiniraju i limitiraju objektivan pristup u izvještavanju o ovoj temi. Dragocjen doprinos u ovom polju dala je Balkanska istraživačka mreža u Bosni i Hercegovini (BIRN BiH)¹³, medijska nevladina organizacija sa sjedištem u Sarajevu, specijalizirana za praćenje i izvještavanje o suđenjima za ratne zločine. Istraživanja ove organizacije o medijskom praćenju suđenja za rate zločine¹⁴ pokazala su da su mediji o ovoj temi izvještavali sporadično, te da je fokus izvještaja ovisio i od aktera suđenja (optuženika) ali je ovisio i o etnopolitičkoj i etnogeografskoj orientaciji medija. U BIRN-ovom izvještaju o medijskom praćenju suđenja Radovanu Karadžiću navodi se da je interes medija varirao (pretpostavlja se da je to ovisilo o uredničkoj odluci), te da je većina sadržaja u medijima posvećenih ovoj temi preuzimana od agencija i od BIRN-a. Medijski izvještaji bili su dominantno fokusirani na počinitelje zločina, a značajno manje na žrtve/svjedočke. Izvještavanje je, kako se navodi, bilo neobjektivno, pristrano

¹³ <http://detektor.ba/>

¹⁴ Gordana Igrić i Marcus Tanner (ur). *Mladić pod lupom, Zločinac ili lice sa estrade? Mediji na Balkanu o hapšenju i početku suđenja Ratku Mladiću*, FES. Sarajevo, 2012. Dostupno na: <http://detektor.ba/publikacije/Mladic-BOS.pdf>

Erna Mačkić i Shiv Kumar Sharm (ur). *Historija u sjeni senzacije II, Regionalni i međunarodni mediji o prvoj godini suđenja Radovanu Karadžiću*, FES, Sarajevo, 2011, Dostupno na: http://detektor.ba/publikacije/History_Over_Trigia_II_BOS.pdf

Nidžara Ahmetašević i Marcus Tanner (ur) *Historija u sjeni senzacije, Regionalni mediji o hapšenju Radovana Karadžića*, FES, Sarajevo, 2009., Dostupno na: http://detektor.ba/publikacije/History_Over_Trigia_I_BOS.pdf

te je bilo snažno etno-politički obojeno s uočljivim nedostatkom činjeničnog uz dominaciju banalnog i spekulativnog, pa i senzacionalističkog. Žrtve/svjedoci jedva da su se spominjali u analiziranim sadržajima.

„Mnogi svjedoci su predstavljeni u tek nekoliko rečenica, zbog čega javnost nije mogla steći objektivnu sliku o samom suđenju i onome što se svakodnevno dešavalо u sudnici.....Nedostajala je „živa riječ“ svjedoka iz sudnice, kao i opisi velikog broja događaja o kojima su oni govorili. Tekstovi su bili fokusirani na samo jedan od aspekata priče, iako su svjedoci vrlo često govorili o više različitih događaja.....(Tako) naprimjer, izvještaj napisan nakon saslušanja prvog svjedoka počinje prenošenjem Karadžićevih negiranja masovnih ubistava o kojima je svjedok govorio. Također, iz svjedočenja Herberta Okuna izdvojeni su samo oni dijelovi u kojima optuženi objašnjava svjedoku ko je, po njemu, kriv za rat u Bosni i Hercegovini“¹⁵

I druga istraživanja u Bosni i Hercegovini i u regionu pokazala su sličan princip i matrice izvještavanja kao što je to pokazalo i istraživanje u ovom radu. Istraživanje u ovom radu obuhvatilo je analizu medijskog izvještavanja u periodu od januara do aprila 2018. godine, te analizu intervjuja sa svjedocima/žrtvama u suđenjima za ratne zločine. Odabrani tip medija bili su internetski portali selektirani temeljem etnogeografskog kriterija te kriterija posjećenosti. U drugom dijelu istraživanja intervjuisano je osam svjedoka/žrtava o njihovoj percepciji medijske reprezentacije žrtava/svjedoka u procesima suđenja za ratne zločine.¹⁶

U periodu istraživanja u selektiranim medijima objavljeno je ukupno 85 tekstova vezanih za suđenja za ratne zločine. Žrtve/svjedoci zločina spomenuti su u manje od polovine tekstova, što je relativno mali procent s obzirom na značaj procesa koji su se odvijali u tom periodu.¹⁷

¹⁵ Erna Mačkić i Shiv Kumar Sharm (ur). *Historija u sjeni senzacije II, Regionalni i međunarodni mediji o prvoj godini suđenja Radovanu Karadžiću*. FES, Sarajevo, 2011, Dostupno na: http://detektor.ba/publikacije/History_Over_Trigia_II_BOS.pdf

¹⁶ Podaci su korišteni iz istraživanja u okviru master teze Ajše Mevkić pod nazivom *Primjena profesionalnih standarda i etičkih načela u izvještavanju o suđenjima za ratne zločine: (Ne)zaštićeni svjedoci/žrtve* (mentor Vedada Baraković).

¹⁷ Suđenje Stanišiću i Simatoviću, suđenje Vikiću, slučaj Vranica, slučaj Srećka Pavića, suđenja za zločine u Srebrenici, Mostaru, Prnjavoru, Prijedoru, suđenje Džananoviću, Gadži i Eroviću, Kajtaziju , zločini u Silosu itd.

Tabela 1. Broj objavljenih tekstova o žrtvama/svjedocima na suđenjima za ratne zločine

Medij	Broj tekstova o suđenjima (N)	Broj tekstova u kojima se spominju žrtve/svjedoci (N1)	Postotak (N1/N) %
Avaz.ba	19	11	58%
Klix.ba	21	6	28%
Glassrpske.ba	7	4	57%
Faktor.ba	29	13	45%
Dnevni list	8	1	12%
Ukupno	84	35	41%

Većina tekstova u analiziranim medijima poticala je iz novinskih agencija i, već spomenute, nevladine organizacije BIRN, dok je potpisanih autorskih tekstova bilo svega sedam.

Tabela 2. Izvori tekstova

Izvor	Broj tekstova (N)	Postotak (%)
BIRN	12	33
FENA	10	28
SRNA	2	5
TANJUG	1	3
Anadolija	1	3
Autorski tekst	10	28
Ukupno	35	100

Većina tekstova, bez obzira da li su preuzeti od novinskih agencija ili su bili autorski prilozi, imali su senzacionalističke naslove koji su, pored toga, bili i etnonacionalno obojeni. U naslovima su često spominjana imena svjedoka/žrtava (pa čak i zaštićenih svjedoka) kojima su nakon suđenja upućivane prijetnje¹⁸ što je obeshrabrilno potencijalne svjedočke za daljnje učešće u

¹⁸ Naprimjer, svjedok zločina u slučaju "Vranica": Mehiću su lomili noge, a on je vrštao. Nezaštićeni svjedok Emir Ćatić je rekao da je ovo njegovo četvrto svjedočenje u ovom slučaju, a nakon prvog suđenja već su mu bile upućivane prijetnje smrću. Zvali su me

suđenjima i svjedočenjima (kako je u intervjuima naznačeno). Ono što je bilo posebno uočljivo jest da je fokus izvještavanja dominantno bio na počiniocima kaznenih djela, dok su se žrtve samo usputno spominjale. U takvim slučajevima, u autorskim tekstovima, korišteni su posebni narativi temeljeni na emotivnom pristupu, ponekad i na patetici.¹⁹ Etnonacionalni diskurs u analiziranim tekstovima mogao se iščitati i u odabiru slučaja o kome se izvještavalo. Tako su mediji s područja Federacije Bosne i Hercegovine mahom bili fokusirani na slučajeve u kojima su žrtve bile bošnjačke i hrvatske nacionalnosti, dok su mediji iz RS-a bili fokusirani na slučajeve u kojima su žrtve bile srpske nacionalnosti. Pored toga, spominjanje nacionalne pripadnosti žrtve zabilježeno je u gotovo jednoj petini analiziranih naslova. Obojene riječi korištene su u skoro 35% naslova dok su žanrovski svi tekstovi bili ili vijest ili izvještaj.

Ono što je nedostajalo u medijskom izvještavanju sa suđenja za ratne zločine bilo je sažeto objektivno, kontekstualno i činjenično reprezentiranje iskaza svjedoka/žrtava nasilja što bi predstavljalo dragocjen izvor u istraživanjima (uključujući i historijska istraživanja) s jedne strane, a s druge strane bi moglo predstavljati poticaj i ohrabrenje svjedocima/žrtvama za svjedočenje. Tome u prilog govore i rezultati istraživanja stavova svjedoka/žrtava nasilja.

Svjedoci/žrtve

U dosadašnjim suđenjima za ratne zločine u Bosni i Hercegovini saslušano je gotovo 11.000 svjedoka koji su svjedočili u brojnim predmetima. Više od 1.500 svjedoka u sudskim procesima svjedočilo je uz posebne mjere zaštite.²⁰ Većina saslušanih svjedoka ujedno su bile i žrtve različitih oblika nasilja a tačni

kući, govorili da pazim šta pričam, kuda se krećem, da mi se svašta može desiti - naglasio je u sudnici Ćatić. (<https://vijesti.ba/clanak/393835/svjedok-na-sudenju-za-vranicu-lomili-su-mu-noge-on-je-vristao>). Datum pristupa 20.9.2018.

¹⁹ „U sudnici je tokom pretresa vladala teška tišina, a kiša napolju, koja nije prestajala je najbolje opisivala osjećanja s kojima su se borili najbliži stradalih.“ <https://faktor.ba/vijest/svjedok-zloina-u-sluaju-vranica-mehiu-su-lomili-noge-a-on-je-vritao-283886>. Datum pristupa 29.9.2018.

²⁰ <https://www.oslobodjenje.ba/dosjei/teme/zasticeni-svjedoci-se-nekad-i-sami-otkriju-383553>. Datum pristupa 20.9.2018.

podaci o svim preživjelim svjedocima/žrtvama nasilja do sada nisu prikupljeni.²¹ Preživjele žrtve nasilja i torture nerado daju izjave mimo procesa suđenja, te je istraživanje stavova svjedoka/žrtava obavljeno na uzorku od osam ispitanika. Premda je bio uspostavljen kontakt s većim brojem svjedoka oni/one su nerado pristajali na intervju. Tokom istraživanja događalo se da svjedok oboli ili umre tako da je uzorak ispitanika od osam ispitanika nominalno i statistički, ali u kontekstu osjetljivosti teme i ograničenosti pristupa podacima, i ovaj broj ispitanika ima značaj i relevantnost. Suština intervjuja sa ispitanicima odnosila se na pitanja o medijskom izvještavanju sa suđenja za ratne zločine. Većina svjedoka/žrtava nasilja smatrala je da je važno da mediji prate suđenja, ali da novinari nisu objektivni u izvještavanju. Ukažali su na činjenicu da njihove izjave mediji nisu prenijeli na adekvatan način (kratili su ih, interpretirali ili izvlačili iz konteksta), te da su bili pristrani, ovisno o etnonacionalnim i političkim orientacijama i utjecajima. Intervjuisani svjedoci izjavili su da su svjedočenja na sudu za njih bila izrazito traumatična, da su izazivala neugodu, povrijeđenost, strah pa čak i osjećaj krvica i nemoći. Posebno su bili osjetljivi na mogućnost otkrivanja identiteta u medijima što su okarakterizirali kao još jedan mogući oblik sekundarne viktimizacije i retruma. Posebno mučan dojam na njih su imali medijski izvještaji koji su obilovali detaljnim opisima nasilja i razaranja koje su svjedoci/žrtve davali u svojim iskazima, za šta su naveli da smatraju da je isključivo u funkciji privlačenja publike. Ovakav način izvještavanja, ocijenili su intervjuisani, utjecala je na odustajanje brojnih žrtava od svjedočenja u procesima suđenja za ratne zločine.

Zaključak

Medijsko izvještavanje o žrtvama zločina može se pojaviti kao važan historijski izvor, posebno ako je riječ o ratnim zločinima. Materijalni dokazi često su nedostupni i tokom procesa suđenja i tokom historijske obrade, te su iskazi

²¹ Procjene UN-a govore da je oko 50.000 žena i djevojaka, kao i nepoznati broj muškaraca, preživjelo ratno silovanje i seksualno nasilje u Bosni i Hercegovini, <https://www.radiosarajevo.ba/vijesti/bosna-i-hercegovina/spora-pravda-za-zrtve-silovanja-tokom-rata-u-bih/38375.>. Datum pristupa: 28.9.2018.

svjedoka zločina (koji su obično i žrtve nasilja) ponekad dragocjeni (u oba slučaja). Brojni faktori utječu na odluku preživjelih žrtava nasilja da svjedoče u procesima suđenja a među njima je svakako i način medijskog izvještavanja o ovim temama. Dosadašnje prakse pokazale su da mediji ne vode dovoljno računa o svjedocima/žrtvama nasilja i svojim izvještavanjem pridonose njihovoj revictimizaciji i retraumatizaciji. Čak šta više, ovakvo izvještavanje pridonosi i čestom odustajanju od svjedočenja te obeshrabrvanju velikog broja svjedoka da svjedoče tako da, mahom, ostaju anonimni. Bez svjedočenja preživjelih / svjedoka žrtava ratnih zločina značajan broj počinitelja ostaje nekažnjen, dok događaji ne bivaju (istorijski) precizno rekonstruisani. Od okončanja rata u Bosni i Hercegovini proteklo je 23 godine. Brojni svjedoci više nisu među živima, brojni svjedoci su raseljeni diljem svijeta i njihova svjedočenja nikada nisu zapisana. A ono što nije zapisano, kao da se nije ni dogodilo.

THE FIRST DRAFT OF HISTORY: MISSING (MEDIA) FRAGMENTS

Summary

Media reporting victims of crime may appear as an important historical source, especially when it comes from war crimes trials. Material evidence is often unavailable during the trials and during the historical process, so the testimony of the witnesses of the crime (who are often also the victims of violence) is sometimes precious in both cases. Numerous factors influence the decision of survivors of violence to testify in trials, and among them are the media coverage of these issues. Previous practices have shown that the media did not pay sufficient attention to witnesses /victims of violence thus such reporting contribute to their re-victimization and re-traumatization. Furthermore, such reporting contributes to frequent abandonment of testimony and the discouragement of numerous anonymous witnesses. Without witnessing the witnesses/victims of the war crime a numerous perpetrators remain unpunished and the events also remain (historically) inadequately reconstructed. Since the

end of the war in Bosnia and Herzegovina, 23 years have passed. Numerous witnesses are no longer among the living, numerous witnesses are displaced throughout the world and their testimonies have never been written down. And what has not been written has not even happened.

BIBLIOGRAFIJA

Literatura

1. Adžajlić Dedović, Azra, Topić, Željko, Žrtva-svjedok: pomoć, podrška i zaštita, *Bezbednost*, 2/2016, 151-138.
2. Ahmetašević, Nidžara – Tanner, Marcus (ur.), *Historija u sjeni senzacije, Regionalni mediji o hapšenju Radovana Karadžića*, FES, Sarajevo, 2009., Dostupno na: http://detektor.ba/publikacije/History_Over_Trivia_I_BOS.pdf
3. Bessel Van der Kolk, *The Body Keeps the Score: Brain, Mind, and Body in the Treatment of Trauma*, New York, Penguin Books, 1996.
4. Dembour, Marie-Bénédicte – Haslam, Emily, Silencing Hearings? Victim-Witnesses at War Crimes Trials, *European Journal of International Law*, Volume 15, Issue 1, 1 February 2004, 151-177.
5. Doak, Jonathan, The victim and the criminal process: an analysis of recent trends in regional and international tribunals, *Legal Studies*, Vol 23 No 1, March 2003.
6. Greer, C. News Media, Victims and Crime, In: P. Davies, C. Francis & C.Greer (Eds.), *Victims, Crime and Society*, London, SAGE, 2017.
7. Harff, Barbara, Gurr, Ted Robert. *Preventing Mass Atrocities, Policies and Practices*, London, Rotledge, 2018.
8. Igrić, Gordana, Tanner, Marcus (ur), *Mladić pod lupom, Zločinac ili lice sa estrade? Mediji na Balkanu o hapšenju i početku suđenja Ratku Mladiću*, FES, Sarajevo, 2012. Dostupno na: <http://detektor.ba/publikacije/Mladic-BOS.pdf>
9. Josipović, Ivo, *RATNI ZLOČINI: Priručnik za praćenje suđenja*. Centar za mir, nenasilje i ljudska prava, Osijek, 2007.
10. Mačkić, Erna, Kumar Sharma, Shiv (ur), *Historija u sjeni senzacije II, Regionalni i međunarodni mediji o prvoj godini suđenja Radovanu Karadžiću*, FES, Sarajevo, 2011, Dostupno na: http://detektor.ba/publikacije/History_Over_Trivia_II_BOS.pdf

11. Mevkić, Ajša, *Primjena profesionalnih standarda i etičkih načela u izvještavanju o suđenjima za ratne zločine: (Ne)zaštićeni svjedoci/žrtve* (master teza; mentor Vedada Baraković).
12. Volčić, Zala, Džihana, Amer, *Mediji i nacionalne ideologije: Analiza izvještavanja o suđenjima za ratne zločine u bivšoj Jugoslaviji*, Mediacentar, Sarajevo, 2011.
13. Yves, Lavoinne, David, Motlow, Journalists, history and historians. The ups and downs of a professional identity. In: *Réseaux. The French journal of communication*, volume 2, n°2, 1994, 205-221.

Web izvori

1. https://www.persee.fr/doc/reso_0969-9864_1994_num_2_2_3278
2. <https://scindeks-clanci.ceon.rs/data/pdf/0409-2953/2016/0409-29531602151A.pdf>. Datum pristupa: 20.9.2018.
3. <https://www.jutarnji.hr/vijesti/svijet/sokantna-brojka-objavljeno-koliko-imam-osumnjicenika-za-ratne-zlocine-u-bih/7878969/>, Datum pristupa: 28.9.2018.
5. <https://www.vecernji.hr/svijet/seselj-dobio-18-mjeseci-zatvora-zbog-nepostovanja-haaskog-suda-341823/komentari?page=2>. Datum prisupa, 28.9.2018.
6. <http://detektor.ba/>
7. (<https://vijesti.ba/clanak/393835/svjedok-na-sudenju-za-vranicu-lomili-su-mu-noge-on-je-vristao>). Datum pristupa 20.9.2018.
8. <https://faktor.ba/vijest/svjedok-zloina-u-sluaju-vranica-mehiu-su-lomili-noge-a-on-je-vritao-283886>. Datum pristupa 29.9.2018.
9. <https://www.oslobodjenje.ba/dosjei/teme/zasticeni-svjedoci-se-nekad-i-sami-otkriju-383553>,. Datum pristupa 20.9.2018.
10. <https://www.radiosarajevo.ba/vijesti/bosna-i-hercegovina/spora-pravda-za-zrtve-silovanja-tokom-rata-u-bih/38375>,. Datum pristupa: 28.9.2018.

PRIKAZI

**Adnan Jahić, Muslimansko žensko pitanje u
Bosni i Hercegovini (1908 - 1950), Bošnjačka nacionalna
zajednica za Grad Zagreb i Zagrebačku županiju,
Naučnoistraživački institut „Ibn Sina“, Sarajevo,
Gradski ured za obrazovanje, kulturu i sport
Grada Zagreba, Zagreb, 2017, 552.**

Odgovor na žensko pitanje tražio se kroz razne epohe ljudske historije i civilizacije. Tražili su ga kako obični ljudi u svakodnevnom životu, tako i mnogi veliki svjetski umovi – filozofi, pjesnici, slikari, jednom riječju intelektualci raznih profila i raznih usmjerenja. Tražili i nikad ga nisu našli. Pjesničkim rječnikom kazano: žena je vječita zagonetka. Dakle, žensko pitanje je trajno otvorena tema koja zaokuplja i koja će zaokupljati pažnju ne samo naučnika i umjetnika, već i sasvim običnih ljudi – dok je svijeta i vijeka. Uostalom, radi se o polovini čovječanstva... Citirat ćemo s razlogom, na početku ovog prikaza, samo jednu rečenicu poznate spisateljice Nadie Hijab, koju je izgovorila u jednoj debati o arapskoj ženi na poslu, održanoj 1982. godine. Rečenica u prevodu glasi: „Mjera napretka i modernosti jedne zemlje postaje upravo status dodijeljen ženi“ (Nadia Hijab, *Žena - arapska debata o ženama na poslu*, Cambridge, University Press, 1982, 2)

Muslimansko žensko pitanje u Bosni i Hercegovini, kao vrlo značajno za razumijevanje mnogih drugih procesa u historiji Bošnjaka prve polovine 20. stoljeća, Adnan Jahić je uočio još u svojoj magistarskoj radnji pod naslovom „Hikmet – riječ tradicionalne uleme u Bosni i Hercegovini“, koju je odbranio 2003., a potom naredne godine objavio pod istim naslovom kao posebnu knjigu. Izazvavši zapažen interes u stručnoj i široj javnosti knjiga je ocijenjena kao značajan prilog proučavanju do tada relativno malo poznate konzervativne linije ili linije tradicionalista u okviru Islamske vjerske zajednice Bosne i Hercegovine

u periodu između dva svjetska rata. U programskom smislu list „Hikjmet“ se ispoljavao kao odlučan protivnik reformaštva i reformskih tendencija u redovima svjetovne inteligencije i moderne uleme, posebno u pogledu vjerske pouke, muslimanske nošnje, a naročito pokrivanja žena, zatim pitanje vakufa, mezaristana itd. Jednom riječju, bio je „neosjetljiv prema činjenicama postojeće historijske situacije.“ (A. Jahić, *Muslimansko žensko pitanje...*, 188, u daljem takstu: A. Jahić)

Iako se „ženskim pitanjem“ u spomenutoj knjizi bavio tek onoliko koliko mu je bilo potrebno da objasni programsku koncepciju lista „Hikjmet“, prof. Jahić je još tada, kao mlad istraživač, došao do zaključka da je muslimansko žensko pitanje u domaćoj historiografiji (pri čemu se misli na historiografiju u Bosni i Hercegovini) dosta zanemareno, da je tretirano kao marginalno u odnosu na takozvane velike nacionalne teme, koje obično svrstavamo u političku ili vojnu historiografiju. To mu i jeste bio dodatni motiv da se desetak godina kasnije poduhvati dosta složenog istraživanja, čije rezultate objavljuje u knjizi pod naslovom „Muslimansko žensko pitanje u Bosni i Hercegovini (1908 – 1950)“.

Riječ je, dakle, o jednoj dosta obimnoj i sadržajnoj historijskoj studiji (550 stranica), zasnovanoj na pravoj raskoši prvorazrednih arhivskih izvora i relevantne literature, ispisanoj prepoznatljivim Jahićevim stilom, koji nije teško uočiti ni u samom konceptu knjige. Ne slučajno, ovu svoju studiju on otvara takozvanim pitanjem „otkrivanja Muslimanke“, koje se u domaćoj javnosti posebno zaoštvara u toku i odmah po završetku Prvog svjetskog rata, 1918. godine, a zatvara je, opet istim pitanjem, konkretnije Zakonom o skidanju zara i feredže, koji je stupio na snagu 1950. godine. Isto pitanje, postavljeno na dva različita načina, na početku i na kraju knjige, (naravno u različitim historijskim kontekstima) više je od simbolike i dobrog stilsko-metodološkog manira autora. Jer, pitanje odijevanja muslimanke na javnom mjestu, duboko je zasijecalo u probleme njene duhovne, vjerske, obrazovne, socijalne i općedruštvene emancipacije. Zato je i bilo predmet najoštrijih sporova unutar muslimanske inteligencije i uleme, a počesto i mjera „količine“ tradicionalizma i modernizma unutar bošnjačkog nacionalnog korpusa.

Prvo poglavlje, pažnju čitaoca zaokuplja naslovom „Dosta neozbiljna brošura“. Tako je, zapravo, u javnosti ocijenjena i gotovo „na nož dočekana“

kraća studija, Dževada Sulejmanpašića, objavljena 1918. godine u Sarajevu pod naslovom „Muslimansko žensko pitanje – jedan prilog njegovom rešavanju“. Autor brošure bio je intelektualac svjetovnog profila i evropskih nazora, koji je žensko pitanje shvatao kao nacionalno pitanje par excellence, nešto manje kao socijalno, a najmanje kao vjersko. Izlaz iz teškog socijalnog položaja i bijede koja je bila posljedica rata (prosjaćenje, prostitucija, kafana i sl.) vidio je u napuštanju izolacije, školovanju i punoj društvenoj emancipaciji bošnjačke žene. Prvi uslov za to, po Sulejmanpašiću, bio je otkrivanje njenog lica kao zahtjev novog i nadolazećeg vremena. Njegovo mišljenje da je pokrivanje lica „stvar pogubne tradicije, pomiješane s religioznošću“ (dakle, običaj, a ne vjerski propis) izazvalo je oštре reakcije tradicionalista, koji su spomenutu knjižicu javno spalili u haremu Begove džamije u Sarajevu, „te unaprijed prokleli svakog Bošnjaka koji bi je čitao“.

U posljednjem, 12. poglavlju knjige, pod naslovom „Revolucija i emancipacija“, autor „zatvara“ temu otkrivanja žene muslimanke u Bosni i Hercegovini. Revolucionarna komunistička vlast, 1950. godine, iako nametnutim, Zakonom o skidanju zara i feredže otklanja glavnu prepreku za njenu dalju društvenu emancipaciju, koju je kao takvu, tridesetak godina ranije, zagovarao i spomenuti Sulejmanpašić.

Kompleks pitanja koja je i sam autor kratko-jasno definisao sintagmom „pokrivanje-otkrivanje“ bosanske muslimanke provlači se negdje u pozadini kroz ostala poglavlja ove knjige iako se u njima autor primarno bavi i ostalim aspektima muslimanskog ženskog pitanja u Bosni i Hercegovini (brak, porodica, zapošljavanje, školovanje itd.). Tako, naprimjer, u drugom poglavlju, pod naslovom „Koja škola treba muslimanski“, skreće pažnju na karakteristične vidove otpora školovanju ženske djece uopće. U trećem poglavlju pod naslovom „(Ne)moral na margini velikog rata“ otkriva dubinu socijalne bijede i moralnog posrnuća mnogih muslimanki, naročito u gradovima u vrijeme Velikog rata, a u četvrtom, pod naslovom „Ujedinjenje: surova stvarnost i nove inicijative“, govori se o nešto izmijenjenoj poziciji žene u novoj državi, pojavi prvih ženskih organizacija i uopće, masovnijim izlaskom žene muslimanke na javnu scenu, što je izazivalo oštре polemike između istaknutijih intelektualaca i uleme – tradicionalista i modernista itd.

U znaku tih kontrasta nastavljaju se i naredna tri poglavlja ove knjige: u petom pod naslovom „Emancipovanje”, u šestom pod naslovom „Đulistana” i sedmom pod neobičnim naslovom „Baška Turci, baška Ljubušaci”. Upravo u tom sedmom poglavlju autor razotkriva suštinu reformatorskih inicijativa poznatog bošnjačkog alima reis-ul-uleme Džemaludina Čauševića i žestinu otpora s kojim su dočekane u krugovima konzervativog dijela bošnjačke uleme, čija je moć i uticaj u čaršiji, pa i na vođstvo JMO kao tadašnje najmoćnije političke stranke u Bosni i Hercegovini, iznenadila i samog reisa Čauševića. Na posebno žestok otpor naišli su njegovi stavovi u vezi sa otkrivanjem muslimanki. Sukob iz kojeg je „jedva izvukao živu glavu” završio se nekom vrstom kompromisa, ali suštinski, kako vidimo u ovom poglavlju, porazom reformističkih nastojanja reisa Čauševića.

U osmom poglavlju pod naslovom „Tradicija, savremeni život. Moda, korzo, prostitucija”, autor na punih 40 stranica, kroz niz dokumenata i napisa u tadašnjoj štampi svjedoči o vidljivim promjenama društveno-ekonomskih prilika i modernizaciji kulturnog života, „sa svojim svijetlim i mračnim stranama”, posmatrajući ih kao nezaustavljive procese koje su jedni odobravali kao takve, a drugi im se uporno odupirali i odbijali. Rečenica kojom autor završava ovo poglavlje, mogla bi biti i jedan od ključnih zaključaka ove knjige: „Bošnjačka žena je, bez obzira na mnogobrojna ograničenja, bila pouzdan indikator opsega i karaktera promjena u razdoblju koje je prethodilo ratu i revoluciji tokom četrdesetih godina” (Jahić, 342).

U devetom poglavlju pod naslovom „Od bule do doktora”, autor donosi neka nova saznanja o prvim intelektualkama, školovanim muslimankama u građanskim školama, svijetle primjere uspješnih žena koje su pokazale i dokazale da kao dobre i afirmisane doktorice, nastavnice, općenito intelektualke i školovane osobe, nisu bile ili nisu mogle biti loše muslimanke, uprkos još uvijek jakim tradicionalistima, koji su žene muslimanke vidjeli isključivo u kući – da rađaju i budu oko djece i porodice i u ustanovama Islamske zajednice. Takva gledišta autor razotkriva i na svoj način prezentira i u narednom, desetom poglavlju znakovitog naslova „Između četiri zida: udaja i brak”, kontrastirajući ih sa gledištim koja su iznesena na Kongresu muslimana intelektualaca, održanom u Sarajevu 6. i 7. septembra 1928. godine. Primjeri koje navodi potvrđuju

„karakterističan izraz muškog diskursa o muslimanki i njenoj ulozi u savremenom društvu”, koji je imao „naglašeno funkcionalistički smisao i ishodište, ostavljajući u drugom planu područja individualne sreće, emotivnosti i zadovoljstva životom” (Jahić, 361). Vidljivo je da su gotovo sve tadašnje javne rasprave o ženskom pitanju mahom zaobilazile i prečutkivale, kako način sklapanja braka tako još i više „kvalitet bračnih odnosa”. Važeći šerijatski propisi u toj oblasti, običajno pravo i patrijarhalni odnosi općenito, bili su, kako zaključuje autor, podloga za očuvanje tradicije, ali i „očuvanja postojećeg poretku muške dominacije”

Jedanaesto poglavje pod naslovom „U vremenu nasilja, nereda i isključivosti (1941. – 1945.)” uvodi čitaoca u vijeme Drugog svjetskog rata, vrijeme općeg haosa i stradanja Bošnjaka muslimana kao „hrvatskog cvijeća” u NDH. Fokus je na stradanju i sudbini muslimanske žene u haosu rata ili bolje rečeno pozadini rata.... Muslimanka je bila žrtva najtežih četničkih zločina, posebno u istočnoj Bosni. Posmatrani izdvojeno, samo kroz prizmu stradanja Muslimanke, kako čini autor u ovom poglavlju, ti zločini dobijaju posebnu (još tragičniju) dimenziju u okviru teške ratne tragedije bošnjačkog naroda u Drugom svjetskom ratu.

Dvanaesto i završno poglavje, pod naslovom „Revolucija i emancipacija”, kao jedno od najobimnijih u knjizi, koje zauzima 70 stranica teksta, moglo bi, samo za sebe, biti posebna knjiga. U njemu se obrađuje razdoblje revolucionarnih promjena, u vremenskom periodu od 1945. do 1950. godine, koje autor definiše kao razdoblje emancipacije muslimanke u socijalističkom smislu te riječi. Kao što je već rečeno, epilog priče je označen stupanjem na snagu *Zakona o skidanju zara i feredže*, 4. novembra 1945. godine, koji je, kako piše autor, „i prije i nakon njegovog donošenja, stavljaо ljudе na teška iskušenja i uvlačio ih u drame sukoba sa svojim uvjerenjima i članovima svojih porodica...“ (Jahić, 490) Nizom primjera, autor ilustruje sam tok te akcije, prije i poslije donošenja spomenutog zakona, te ulogu najistaknutijih režimskih poluga i ostalih društveno-političkih faktora u njenoj realizaciji, uključujući i aktivnu ulogu i podršku Islamske zajednice Bosne i Hercegovine. Kao što je poznato, nakon donošenja Zakona, brzo je nestalo zara i feredže u javnom prostoru bosanskohercegovačkog društva. Tako se ostvarila inicijativa koju je 33 godine ranije u spomenutoj brošurici javno iznio Dževad-beg Sulejmanpašić „kao prijedlog rješavanja muslimanskog ženskog pitanja u Bosni i Hercegovini“ (Jahić, 494)

Kao što je već rečeno u pregledu sadržaja ove knjige, svoj odgovor na žensko pitanje u Bosni i Hercegovini, autor je tražio kontrastirajući tradicionalističke i reformističke poglede i njihove protagoniste, koji su se sukobljavali na mnogim suprotstavljenim aspektima istog pitanja, kao što su: „otkriti - pokriti”, školovati ili ne školovati žensku čeljad, pustiti ih ili ne pustiti na društvene zabave i aktivnosti kulturno-prosvjetnih društava, makar bila i muslimanska, zapošljavati ili ne zapošljavati žensku čeljad, gdje će se „miješati sa muškinjem” itd. Istražujući nepomirljiva stajališta tradicionalista i reformaša, autor je otkrio i treću, malo manje glasnu struju, čiji su se pripadnici zalagali za neki srednji put, koji je podrazumijevao postepeno uvođenje svih tih „novotarija” u životu muslimanke (ako se već moralo). Prihvatajući, naprimjer, reformističke ideje u pogledu svjetovnog školovanja muslimanski, oni su i dalje čvrsto insistirali na ulozi žene kao majke, domaćice, vjernice, strogo okrenute življenju prema islamskim principima. Istaknutiji pripadnici ovog pravca, sami sebe nazivajući evolucionistima, često su se javljali kao most ili faktor približavanja stavova i pomirenja dva spomenuta suprotstavljenia bloka.

Smirivanje uzburkanih tenzija i iznalaženje kompromisnih rješenja između reformističkih inicijativa reis-ul-uleme Džemaludina Čauševića i takozvanih natražnjaka iz Hodžinske kurije, rezultirat će poznatim dokumentom kompromisa pod naslovom *Takrir*, što je jedan od rezultata djelovanja ili uticaja tih „evolucionista”.

Opisujući ove sukobe i skrećući pažnju na njihove protagoniste, autor je uspio „posložiti” jednu malu galeriju istaknutih likova muslimanskih intelektualaca iz sve tri ove skupine: od Sulejmanpašića do reisa Čauševića, od Huseina Brkića iz „Gajreta” do književnika Ahmeda Muradbegovića itd. To samo po sebi predstavlja posebnu vrijednost ove knjige.

Fokusirajući se samo na pitanje jedne društvene grupe, inače marginalizovane ženske populacije, svoje istraživačke reflektore autor je usmjerio na svakodnevni život žene, njenu poziciju u kući, u porodici, u mektebu, na ulici u javnosti, neko bi rekao „sitne teme”, i tako ispisao čitavu jednu historiju svakodnevice. Velike historijske događaje, pa i „velike teme”, postavio je samo kao kulise iza kojih se odvijala opora svakodnevica žene muslimanke u Bosni i Hercegovini, tiha patnja odbačene supruge, trpljenje samohrane majke, socijalna bijeda, najčešće

neprimjetna, duboko skrivana iza avlijskih vrata i zidova porodičnih kuća ili ispod spuštenog zara i feredže...

Tražeći odgovor na svoje ključno istraživačko pitanje, autor je nastojao pokazati ili prikazati muslimansku ženu kao glavnu junakinju ove knjige, uistinu heroinu jedne drame koja se odigravala iza spuštenih kulisa „velike“ historije. Pokazao je da je ta glavna junakinja bila (izuzev rijetkih izuzetaka) ličnost sa društvene margine, prinuđena na trpljenje, rezistenciju i pasivnost, o čijoj su sudbini uglavnom brinuli ili bolje rečeno čijom su sudbinom upravljali muškarci: očevi, muževi, hodže... One žene koje su iskakale iz te ustaljene tradicionalističke šeme, makar i u najboljim namjerama i sa plemenitim nijetom, provirivši malo slobodnije iza kućne kapije ili ispod zara i feredže, bile su prokazane, ismijavane, izvrgavane malograđanskom traču i poruzi. Za primjer, autor s pravom uzima kontroverznu poziciju i teške uslove rada prvih učiteljica muslimanske vjere, kao prvih vjesnika modernih vremena, te prosvijećenosti i pismenosti u muslimanskom narodu. Desilo se tako da su, umjesto izraza poštovanja i zahvalnosti, nažalost, bile izložene okrutnom nerazumijevanju sunarodnika po našim zapuštenim kasabama i mahalama. Za ilustraciju, autor opisuje sudbinu ili spominjuje u knjizi više imena. Ali, o koliko sličnih slučajeva i imena mi danas ništa ne znamo?

Što se tiče vremenskog okvira, ovu svoju knjigu autor je, naravno, iz istraživačko-metodoloških razloga, završio sa 1950. godinom i donošenjem Zakona o skidanju zara i feredže. Te se godine bosanska muslimanka, silom zakona „otkrila“- odbacujući u fizičkom smislu zar i feredžu. Time, naravno, nisu mogle biti odbačene duboko ukorijenjene navike i predrasude „po tom pitanju“, koje će se još dugo javno ili prikriveno ispoljavati u bošnjačkoj porodici, u glavama i u svijesti ne samo običnih ljudi, već i jednog dijela muslimanske inteligencije – sve do današnjeg dana, uprkos ogromnom tehnološkom i svakom drugom napretku, razvoju obrazovnog sistema, promjenama u kulturi, shvaćanjima itd.

Procesi modernizacije u svim segmentima života, koja je kao neminovnost historijskih promjena nezaustavljivo nastupala i na ovim našim prostorima, uprkos otporima tradicionalista, odvijali su se mnogo brže i na ovim prostorima, više po gradovima nego na seoskim područjima. To se odnosi i na položaj žene i žensko pitanje uopće. Tradicionalni otpori u slučaju muslimanske

žene, u vrijeme Socijalističke Jugoslavije, na primjer, najviše su se ispoljavali u oblasti prosvjećivanja, kroz opstruiranje i izbjegavanje upisa ženske djece u novootvorene četvororazredne, a kasnije i osmorazredne svjetovne škole, sve do novijeg vremena. Nije bilo tako davno kada su se roditelji morali administrativnim i sudskim mjerama natjerivati da šalju djecu u školu, posebno žensku. Otpori su se ispoljavali i kroz izbjegavanje zdravstvenog prosvjećivanja žena i djevojaka, kasnije i kroz zabranu djevojkama da posjećuju prve moderne igranke na selu, koje su se počele organizovati negdje sedamdesetih godina itd. Mnogo toga o sudbini seoske žene muslimanke ostalo je zamagljeno u vremenu i naplavinama ideoloških magli i svakavih predrasuda. Žensko pitanje muslimanke na selu, u vremenskom periodu, od pedesetak godina, nakon skidanja zara i feredže, čeka svoje odgovore.

Zašto je važna ova knjiga?

Prije svega ovo je jako slojevito historiografsko štivo, koje pokazuje da se kroz model ili metodom istraživanja svakodnevice ili društvene margine mogu kvalitetno opservirati i ozbiljna društvena i historiografska pitanja. Kad govorimo o toj slojevitosti, ne mislimo samo na slojevito postavljanje problema, koje je autor uspio zahvatiti, kombinujući hronološki i tematski princip, već i na širinu obuhvata obrađenih, počesto i intrigantnih tema, koje mogu biti osnova ili poticaj za neka nova istraživanja, ne samo s područja historije, već i drugih disciplina - kao što je sociologija, antropologija, etnologija, islamska teologija, kulturna historija, psihologija, pa čak i književnost i beletristika.

Uprkos svim historijskim promjenama, činjenica je da je muslimansko žensko pitanje, na ovaj ili onaj način kao pitanje preživjelo i ostalo aktuelno do današnjih dana. U postdejtonskoj Bosni i Hercegovini, u sasvim novim uslovima, ispoljava se na sličan način kao i u periodu kojim se bavi ova knjiga. I u ovom vremenu, kao i nekad, izaziva podjele i konfrontacije između nekih novih tradicionalista i modernista. Vidimo ih u sve oštrijim polemikama i sukobima između takozvanih islamista i evropejaca, pripadnika džemata i paradžemata, sekularista i vjernika, zagovornika i protivnika „repokrivanja“ muslimanke itd.. Sve to izaziva nepotrebne društvene konflikte u zemlji, koji se još više komplikuju uplitanjem stranog faktora. Zato nam se čini da bi ova knjiga, sa tako dobrom historijskom argumentacijom mogla poslužiti kao historijska osnova u traženju

rješenja sadašnjeg, to jest aktuelnog ženskog pitanja, koje se u najvidljivijem i najdrastičnijem obliku ispoljava kroz odijevanje i žensku muslimansku nošnju na javnim mjestima – iako će mnogi negirati njegovo postojanje.

U tom smislu, treba samo pažljivije iščitati ovu knjigu, razumjeti argumente koje nam podastire autor, te njegov objektivan i uravnotežen pristup, stvaralački primijeniti u rješavanju sadašnjih sličnih protivrječnosti i dilema.

Za ilustraciju takvog pristupa, na samom kraju ovog prikaza, ne bez razloga, ističemo njegovu kritiku nekih dosadašnjih pogleda na spomenuti Zakon o skidanju zara i feredže: „Literatura o skidanju zara i feredže dala je dijametalno suprotne stavove o karakteru i ishodištima otkrivanja muslimanki početkom pedesetih godina XX. stoljeća. Većina novijih radova i osvrta, opterećena nastojanjem da se po svaku cijenu dijabolizira bivši komunistički režim, stavila je u prvi plan elemente nasilja u donošenju i sprovođenju Zakona; predstavljajući cijelu kampanju kao akt revolucionarne represije nad vjerom, identitetom i običajima Bošnjaka, u cijelosti je zanemarila emancipatorske i prosvjetiteljske učinke poduzete akcije, kao i činjenicu da su svi progresivni elementi bošnjačkog društva, uključujući i Islamsku zajednicu, bili za skidanje zara i feredže.“ (Jahić, 495,496).

Ovaj prikaz, umjesto zaključka, završavam, opet riječima samog autora, koje je izgovorio u svojoj prigodnoj riječi na promociji ove knjige na Filozofskom fakultetu u Tuzli, 9. 11. 2018. godine – da knjiga ima u naslovu sintagmu „žensko pitanje“, ali to je u suštini itekako „muško pitanje“.

Omer Hamzić

IZVJEŠTAJI

IZVJEŠTAJ SA ARHEOLOŠKIH ISKOPAVANJA NA LOKALITETU GORNJA TUZLA

Uvod

U periodu od 27. do 31. augusta 2018. godine izvršena su arheološka iskopavanja na lokalitetu Gornja Tuzla. Prvi koji je 1949. godine konstatovao postojanje arheološkog lokaliteta na ovom prostoru bio je Đuro Basler. Nakon toga, Borivoj Čović je otvorio prvu sondu na ovom lokalitetu 1955. godine, s ciljem da se utvrdi da li postoji više grobova iz starijeg željeznog doba. Tek naredne, 1957. godine utvrđen je kompletan kulturni sloj. Pri tome se kopalo sve do zdravice. Tom prilikom je utvrđeno da naselje ima slojeve od starčevačke, preko vinčanske, pa sve do bronzanodobnih kultura. U periodu od 2007. do 2009. godine izvršeno je drugo arheološko iskopavanje, u saradnji tima arheologa Prahistorijskog instituta iz Beča i Muzeja istočne Bosne iz Tuzle. U posljednjim arheološkim iskopavanjima 2018. godine, učestvovali su i studenti Odsjeka za historiju Filozofskog fakulteta Univerziteta u Tuzli, zajedno sa doc. dr Mersihom Imamović, te studentima Katedre za arheologiju u Sarajevu, uz konsultanta doc. dr Adnana Kaljanca iz Instituta za arheologiju u Sarajevu, te voditelja Dženana Brigića, MA arheologije.

Tokom najnovijih (neobjavljenih) istraživanja otvoreno je ukupno pet sondi. Sonda 1, dimenzija 4 x 4m, originalno je otvorena, ali zbog vremena i nalaza svedena je na 1,50 x 1,80m. U Sondi 2, dimenzija 3 x 3m, ustanovljeni su nalazi, ali je zaključeno da ona izlazi izvan okvira vremenskog perioda koji se istražuje. Sonda 3, dimenzija 3 x 2m, kopana je u dubinu od oko pola metra, ali u njoj nisu pronađeni nikakvi nalazi iz neolita. U Sondi 4, dimenzija 2 x 1,5m, ustanovljeni su značajni arheološki nalazi. Peta sonda odnosi se na Usjek 1, dimenzija 1,5 x 1m, u kojem su otkriveni nalazi srođni nalazima u Sondi 1.

Istraživanju je prethodio terenski pregled, geofizička snimanja i probno arheološko sondiranje koje je izvršeno 16.5.2018. godine. Tom prilikom je definisana rasprostranjenost i utvrđen tačan položaj budućih sondi. Pokretni arheološki nalazi su uredno signirani, potom očišćeni, te dokumentirani u skladu i sa pravilima arheološke struke. Nakon procesa stručne obrade pokretni arheološki nalazi su pohranjeni u Muzej istočne Bosne u Tuzli.

Tok istraživanja

Prvog dana arheološkog iskopavanja otvorene su: Sonda 1 i Sonda 2, te Sonda 3, paralelna sa Sondom 1 u pravcu istoka, malo većih dimenzija (3 x 2 metra). Međutim, zbog pojavljivanja predmeta iz moderne austrougarske gradnje u Sondi 2, te crvenkaste keramike, zajedno sa kućnim ljepkom u Sondi 3, te su sonde iz praktičnih razloga ostavljene za neka dalja istraživanja.

Slika 1. Sonda 3

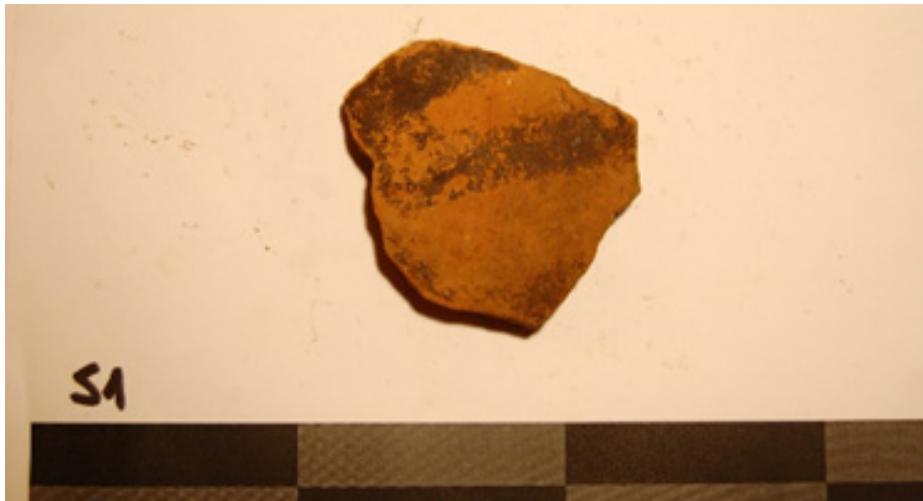
Slika 2. Austrougarski period

Tokom iskopavanja u Sondi 1 pojavio se dubok kulturni sloj neolitske keramike, životinjskih kostiju, ali metalnih nalaza nije bilo. Pronađeno je dosta posudica, sa okruglim dnom, koje su se počele pojavljivati na dobini od 1.5m. Sonda je kopana do dubine od 2.4 metra gdje se došlo do zdavice.

Slika 3. Sonda 1: Dno okrugle posude sa zidovima

U neposrednoj blizini Sonde 1 otvorena je manja sonda nazvana Usjek 1. Prvi metar je bio uništen zbog kopanja temelja za objekat Doma kulture, ali kada se došlo do narednog sloja, pronađeni nalazi su odgovarali Sondi 1. Također je, na dnu sonde, pronađena kamena sjekira i fragmenti slikane keramike. Obje sonde su kopane u dubinu od oko 2.4m. Dok se u Sondi 1 došlo do zdravice, u Usjeku 1 nije.

Slika 4. Fragment slikane keramike

Slika 5. Fragment slikane keramike

Da bi dobili bolji uvid i proširili sliku lokaliteta, uz dozvolu vlasnika parcele, otvorena je i Sonda 4. Na dubini od oko pola metra ustanovljen je kulturni sloj sa kvalitetnijom keramikom, boljeg sastava i ljepših ukrasa. Ispod sloja humusa, otkrivena je keramika svjetlijih, narandžaste boje. Na dubini od oko 1,5m pronađeni su tragovi gareži, ispod kojeg je bio deblji crvenkasti sloj pomiješan rastresitim kućnim ljevkom i keramikom. U zapadnom dijelu sonde, ispod sloja kućnog ljevka, ustanovljeni su uredno složeni kameni profili, koji su svojim izgledom podsjećali na podnice. U neposrednoj blizini podnice otkrivena je amfora većih dimenzija, koja se zbog rastresitosti zemlje, raspala. Kako je već došlo vrijeme da se radovi privedu kraju, sonda je zatvorena i ostavljena za buduća arheološka iskopavanja.

Slika 6. Sonda 4: Pločani kamen i amfora

Na probnim arheološkim iskopavanjima na lokalitetu Gornja Tuzla (16. maj 2018.), učestvovali su studenti Filozofskog fakulteta Odsjeka za historiju, i to: Parlić Amina, Bedak Sedin, Bikić Nermina, Muharemović Ibrahim, Zukanović Edin, Tadić Valentina i Mušić Sanita. Na istom lokalitetu, u periodu od 27. do 31. augusta 2018., obavljena su nova arheološka iskopavanja, u kojima su učestvovali studenti Odsjeka za historiju u sljedećem sastavu: Parlić Amina, Bedak Sedin, Bikić Nermina, Muharemović Ibrahim, Mamanović Denis, Haračić Eldar, Ahmed Delić, Odobašić Ševal, Zukanović Edin, Hasanović Almedin i Arifović Suljo.

Sedin Bedak - Amina Parlić - Nermina Bikić

Uputstva autorima

Historijska misao časopis je Društva historičara Tuzlanskog kantona i Odsjeka za historiju Filozofskog fakulteta Univerziteta u Tuzli. Časopis donosi prethodno neobjavljene radove iz arheologije, historije i drugih srodnih nauka, samo da se u nekom segmentu odnose i na prošlost.

Cilj Časopisa je da podstakne multidisciplinarni pristup istraživanju prošlosti i saradnju arheologije i historije sa drugim srodnim naukama. Svi radovi u digitalnom obliku upućuju se na e-adresu: historijska.misao@gmail.com ili snimljene na CD ili DVD na adresu: Filozofski fakultet Univerziteta u Tuzli, Tihomila Markovića 1, 75 000 Tuzla (kabinet 039A). Zaprimljeni rukopisi bit će poslani na najmanje dvije anonimne recenzije, čime rad dobiva određenu kategoriju, ukoliko isti, prema recenzentima zadovoljava kriterije du bude publiciran. Poslije ocjenjivanja rada, ukoliko je recenzija pozitivna, autor je dužan unijeti promjene u tekst prema priloženim recenzijama i uputama Uredništva, koje uz prethodno mišljenje Redakcije, donosi konačnu odluku o prihvatanju i kategorizaciji rada, te zadržava pravo na obradu u smislu publicističkih normi. Nakon izlaska iz štampe svaki autor dobiva po jedan primjerak Časopisa.

Časopis *Historijska misao* objavljuje sljedeće kategorije radova:

1. izvorne naučne radove
2. pregledne radove
3. stručne radove
4. prethodno saopćenje
5. izlaganja sa naučnih skupova, tribina i okruglih stolova
6. izveštaje sa naučnih skupova/konferencija
7. izveštaje sa arheoloških iskopavanja
8. historijsku građu
9. prikaze knjiga i periodike
10. radove iz oblasti nastavno-pedagoške materije
11. bilješke o aktivnostima osnivača časopisa

Dokument treba da sadrži:

Ime i prezime, titula, zvanje, institucija, e-mail adresa - u gornjem uglu

Radovi trebaju biti poslani u Microsoft Word formatu.

Font: Times New Roman

Poravnanje: Justify

Prored/Razmak: 1,5

Citati: Normal - veći citati pišu se u posebnom paragrafu (font 10)

Apstrakt:

1. Veličina slova: 11
2. Maksimalno 300 riječi
3. Jezik: u zavisnosti od jezika na kojem je napisan glavni tekst

Ključne riječi / Keywords:**Veličina slova:**

1. Naslov: 16
2. Podnaslov: 14
3. Glavni tekst: 12

Sažetak / Summary:

1. Veličina slova: 12
2. Maksimalno 500 riječi
3. Ako je glavni tekst napisan na B/H/S jeziku, sažetak/summary se piše na engleskom jeziku. Ako je glavni tekst napisan na engleskom jeziku, onda se sažetak piše na B/H/S jeziku.

Fusnote (Bilješke)

1. Veličina slova: 10
2. Prored/Razmak: 1,0
3. Poravnanje: Justify
5. Navođenje: ime i prezime autora - normal; naslov knjige, zbornika, publikacije - kurziv; naslov članka - normal (bez navodnika); naslov novina i časopisa - kurziv; Isto - kurziv.

Citiranje knjige:

Esad Pašalić, *Antička naselja i komunikacije u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo, 1960, 101-108. (kod broja strane ne pisati str.)

Kad se ista knjiga citira u narednoj fusnoti, staviti:

Isto, 51.

Kad se ista knjiga ponovo citira na drugom mjestu u radu, koristiti skraćeni naziv:
E. Pašalić, *Antička naselja i komunikacije*, 105.

Citiranje radova u časopisima:

Ferdo Hauptmann, Kombinacije oko državnopravnog položaja Bosne i Hercegovine na početku prvog svjetskog rata, *Godišnjak Društva istoričara Bosne i Hercegovine*, XI/1960, Sarajevo, 1961, 89.

Kad se isti rad citira u narednoj podnožnoj napomeni, staviti:

Isto, 106.

Kad se isti rad ponovo citira na drugom mjestu u radu, koristiti skraćeni naziv:
F. Hauptmann, Kombinacije, 102-104.

Citiranje radova u zbornicima:

Mirković Miroslava, Co-Regency: Constantine and Licinivs and the political division of the Balkans, *Zbornik radova Vizantološkog instituta*, 49, Beograd, 2012, 7-18.

Kad se isti rad citira u narednoj fusnoti, staviti:

Isto, 9.

Kad se isti rad ponovo citira na drugom mjestu u radu, koristiti skraćeni naziv
M. Mirković, Co-Regency, 13.

Marc Stefan Peters, Koncepcije rješavanja južnoslavenskog pitanja Stjepana baruna Sarkotića, unutar: *Međunarodna konferencija Bosna i Hercegovina u okviru Austro-Ugarske 1878-1918*, Zbornik radova, Filozofski fakultet u Sarajevu, Sarajevo 2011, 133-134.

Kad se isti rad citira u narednoj podnožnoj napomeni, staviti:

Isto, 137.

Kad se isti rad ponovo citira na drugom mjestu u radu, koristiti skraćeni naziv:
M. S. Peters, Koncepcije, 140.

Citiranje članaka u novinama:

Pozdravi zajedničkom radu, *Srpska riječ*, IV/1908, br. 192, 2.

Napomena: Ako napis ima autora, navesti i autora (kako je naveden u potpisu napisa).

Kad se isti članak citira u narednoj fusnoti, staviti:

Isto.

Kad se isti članak ponovo citira na drugom mjestu u radu, koristiti skraćeno:

Pozdravi zajedničkom radu, *Srpska riječ*, 2.

Citiranje literarnih i arhivskih izvora:

Ptolomej Klaudije, *Ptolemy's Geography An Annotated Translation of the the Theoretical Chapters*, (ed. J.L. Berggren), New Jersey, 2010.

U narednom navođenju ovog izvora, skraćeno navesti: Ptolomej, *Ptolemy's Geography*, 2, 14,2

Arhiv Tuzlanskog kantona (dalje: ATK), Fond: Narodno vijeće Tuzla (dalje: NVT), 55/1. Poziv u Narodnu Vojsku!

Citiranje sa interneta:

Avdo Metjahić, Ko je Husaga Ćisić. <http://www.orbus.be/aktua/arhiva/aktua2345.htm> (22. 3. 2009).

Bibliografija:

- 1.Veličina slova: 12
2. Bibliografske jedinice navoditi abecednim redom
3. Prvo navesti izvore, a zatim i ostalu literaturu
4. Ukoliko se isti autor navodi više puta njegova djela se navode redom prema godini izdanja
5. Prilikom navođenja izvora: Ime izvora, puni naziv knjige (*italic*), u zagradi navesti ime prevodioca ili urednika (Prvo slovo imena autora navesti skraćeno velikim štampanim slovom, a puno prezime velikim štampanim slovima), mjesto izdanja, godina izdanja. (Npr. **Lactantius, *De mortibus persecutorum*, (ed. J. L. CREED), Oxford, 1989.**). Za arhivske izvore navesti: Ime institucije, naziv dokumenta, fond. (Npr. **Arhiv Jugoslavije, Kolekcija: Vojislav Jovanović Marambo, 335-19-**

T2.) Ako se radi o neobrađenoj građi, navesti osnovne podatke o dokumentu, u smislu pošiljaoca, adrese i datuma.

6. Knjige: Prezime autora, ime, naziv knjige (*italic*), mjesto izdanja i godina. (Npr. **Ostrogorski, Georgije, *Povijest Bizanta 324-1453*, Zagreb, 2002.**). Kada su u pitanju ustanove koje pri određenom odjeljenju izdaju više različitih publikacija (npr. Centar za balkanološka ispitivanja Akademije nauka i umjetnosti BiH), navođenje se vrši na slijedeći način: Prezime autora, ime, godina izdanja, naziv knjige (*italic*), izdavač, naziv i broj serije, naziv i broj podserije, mjesto izdanja i godina. (Npr. **Bojanovski, Ivo, *Dolabelin sistem cesta u rimskoj provinciji Dalmaciji*, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Djela XLVII, CBI 2, Sarajevo 1974.**)

7. Članak: Prezime autora, ime, naziv članka (normal), naziv časopisa (*italic*) i broj serije, naziv i broj podserije (ako postoji), mjesto izdanja i godina, broj str. (Pr. 1: **Raunig, Branka, Japodsko naselje (?) na gradini u Ripču, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, *Godišnjak*, XXXIV, CBI 32, Sarajevo 2005, 151 -180.** ; Pr. 2: **Ćurčić, Vejsil, Prilozi poznavanju preistorijskog ruderstva i talioničarstva broncanog doba u Bosni i Hercegovini, *Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine*, XX, Sarajevo, 1908, 77-90.**

Uputstva recenzentima

- Svi radovi koji su stigli u naznačenom roku na adresu časopisa *Historijska misao* bit će proslijeđeni na dvije anonimne recenzije stručnjacima iz oblasti iz koje je rad pristigao (arheologija, historija i srodne nauke)
- Svi recenzenti časopisa *Historijska misao* prema pravilima časopisa moraju imati titulu doktora nauka iz oblasti arheologije, historije i drugih srodnih oblasti
- Recenzenti radove mogu kategorizirati u jednoj od ponuđenih kategorija: **izvorni naučni rad, pregledni rad, stručni rad, prethodno saopćenje**
- Nakon okončanja procesa recenziranja recenzent predlaže: **1. Da se tekst objavi u izvornom obliku; 2. Da se tekst objavi nakon predloženih izmjena; 3. Da se tekst ne objavljuje, jer ne zadovoljava minimum naučnih kriterija.** Ukoliko recenzent odabere drugu kategoriju ima pravo od glavnog i odgovornog urednika tražiti rad na uvid nakon ispravki autora
- Ukoliko se ocjene dva recenzenta ne razlikuju u velikoj mjeri (npr. jedan recenzent/ica ocijeni da je autor napisao rad koji u kategorizaciji odgovara izvornom naučnom radu, dok je drugi recenzent/ica ocijenio/la rad kao pregledni rad Redakcija i Uredništvo će ići u korist autora i uvažiti veću ocjenu)
- Ukoliko se ocjene dva recenzenta značajno razlikuju (npr. jedan recenzent/ica ocijeni da je autor napisao rad koji u kategorizaciji odgovara izvornom naučnom radu, dok je drugi recenzent/ica ocijenio/la rad kao stručni rad, rad će biti poslan na treću anonimnu recenziju stručnjaka iz iste oblasti)
- Ukoliko se ocjene dva recenzenta značajno razlikuju (npr. jedan recenzent/ica ocijeni da je autor napisao rad koji zadovoljava kriterije za objavljivanje u naučnom časopisu, dok je drugi recenzent/ica ocijenio/la da rad ne zadovoljava kriterije za objavljivanje, rad će se poslati na treću anonimnu recenziju stručnjaka iz iste oblasti)
- Ukoliko oba recenzenta/ica procijene da rad ne zadovoljava kriterije za objavljivanje autor će biti obaviješten da rad neće biti objavljen
- Recenzenti se mole da u roku od 15 do 30 dana napišu recenziju u obrazac koji će im glavni i odgovorni urednik ili sekretar Časopisa poslati

